

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет

***К.Ф. Шульжук, О.О. Кузьмич,
Т.М. Шкарбан, Н.В. Шульжук***

УКРАЇНСЬКА МОВА

*Навчально-методичний посібник
для студентів напрямку підготовки
6.020203 „Українська мова і література”*

Рівне – 2008

ББК 81.411.1-923
Ш 95
УДК 811.161.2(075.8)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету,
протокол №4 від 19 березня 2008 року*

Авторський колектив:

К.Ф. Шульжук („Лексикологія. Фразеологія”,
„Синтаксис і пунктуація”),
О.О. Кузьмич („Вступ”, „Фонетика. Орфоепія.
Графіка. Орфографія”),
Т.М. Шкарбан („Морфологія. Орфографія”),
Н.В. Шульжук („Будова слова. Словотвір”,
„Морфологія. Орфографія”)

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор, проректор із
наукової роботи Рівненського інституту
слов'янознавства Київського славистичного
університету **О.В.Тищенко**;

кандидат педагогічних наук, доцент міжнародного
економіко-гуманітарного університету **Т.П.Лещенко**

У посібнику розглянуто питання, передбачені програмою з української мови для студентів базової вищої освіти та програмою для вступників до ВНЗ України. Системно проаналізовано питання фонетики, орфоепії, графіки та орфографії, будови слова і словотвору, морфології, синтаксису і пунктуації.

Уміщено вправи, які сприяють осмисленню програмового матеріалу, короткий термінологічний словник. Подано схеми мовного розбору.

Для студентів-бакалаврів, вступників до вищих навчальних закладів.

Ш 95 Українська мова: Навчально-методичний посібник / Авт.
К.Ф.Шульжук, О.О.Кузьмич, Т.М.Шкарбан, Н.В.Шульжук. –
Рівне: РДГУ, 2008. – 307 с.

ББК 81.411.1-923
УДК 811.161.2(075.8)

ЗМІСТ

Теоретична частина	8
I. Вступ	8
1. Українська мова – державна мова України. Краса і багатство української мови	8
2. Розділи науки про мову	10
3. Стилi сучасної української літературної мови	11
II. Фонетика. Орфоенія. Графіка. Орфографія	16
1. Звуки мови і мовлення	16
2. Позначення звуків мовлення на письмі	16
3. Співвідношення звуків і букв	17
4. Система голосних і приголосних звуків	18
5. Склад	20
6. Правила переносу слів	21
7. Наголос	22
8. Вимова голосних і приголосних звуків	24
9. Спрощення в групах приголосних	25
10. Чергування голосних і приголосних звуків	26
11. Орфографія і її принципи	28
12. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання м'якого знака	29
13. Правила вживання апострофа	30
14. Подвоєння і подовження приголосних	31
15. Правила вживання великої літери	32
16. Написання не, ні з різними частинами мови	34
17. Правопис слів іншомовного походження	35
18. Основні норми української літературної вимови	36
III. Лексикологія. Фразеологія	39
1. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова	39

2.	Омоніми. Синоніми. Антоніми	42
3.	Походження слів.....	45
4.	Види слів за вживанням.....	47
5.	Поняття про фразеологізми. Типи фразеологічних одиниць	50
6.	Лексикографія. Типи словників	51
IV. Будова слова. Словотвір		53
1.	Основа слова і закінчення.....	53
2.	Значущі частини слова.....	54
3.	Основні способи словотворення в українській мові	56
4.	Зміни приголосних при творенні слів	61
5.	Деякі особливості написання складних слів.....	62
V. Морфологія. Орфографія.....		64
1.	Принципи виділення частин мови	64
2.	Іменник як частина мови	66
3.	Розряди іменників за значенням	67
4.	Рід іменників.....	71
5.	Число іменників.....	73
6.	Відмінок іменників.....	74
7.	Поділ іменників на відміни	75
8.	Незмінювані іменники	82
9.	Творення іменників.....	83
10.	Прикметник як частина мови	84
11.	Якісні, відносні та присвійні прикметники.....	85
12.	Повні та короткі форми прикметників	89
13.	Написання прізвищ і географічних назв	90
14.	Особливості відмінювання прикметників.....	91
15.	Творення прикметників	92
16.	Правопис прикметників.....	94
17.	Числівник як частина мови.....	95
18.	Прості, складні і складені числівники.....	95
19.	Відмінювання числівників	97

20. Синтаксичні властивості числівника.....	100
21. Займенник як частина мови.....	101
22. Розряди займенників.....	102
23. Дієслово як частина мови.....	110
24. Форми дієслова.....	110
25. Перехідні і неперехідні дієслова.....	112
26. Вид дієслова.....	112
27. Час дієслова.....	115
28. Дієслова I і II дієвідміни.....	117
29. Спосіб дієслова.....	118
30. Безособові дієслова.....	120
31. Способи творення дієслів.....	121
32. Дієприкметник як особлива форма дієслова.....	123
33. Дієприкметниковий зворот.....	124
34. Активні та пасивні дієприкметники.....	124
35. Відмінювання дієприкметників.....	126
36. Творення дієприкметників.....	126
37. Перехід дієприкметників у прикметники й іменники.....	128
38. Безособові дієслівні форми на -но (-ено), -то	129
39. Не з дієприкметниками.....	130
40. Дієприслівник як особлива форма дієслова.....	130
41. Дієприслівниковий зворот.....	131
42. Вид дієприслівників.....	132
43. Творення дієприслівників.....	132
44. Не з дієприслівниками.....	133
45. Прислівник як частина мови.....	133
46. Ступені порівняння прислівників.....	135
47. Написання прислівників.....	136
48. Прийменник як службова частина мови.....	137
49. Непохідні та похідні прийменники.....	138
50. Написання прийменників.....	139
51. Сполучник як службова частина мови.....	139
52. Сполучники сурядності й підрядності.....	140
53. Написання сполучників.....	142

54. Частка як частина мови.....	142
55. Розряди часток за значенням.....	142
56. Написання часток.....	144
57. Вигук як особлива частина мови	145

VI. Синтаксис і пунктуація..... 149

1. Предмет синтаксису	149
2. Словосполучення. Типи словосполучень	149
3. Речення. Види речень.....	151
4. Порядок слів у простому реченні	153
5. Підмет і його типи.....	155
6. Присудок, його типи	156
7. Тире між підметом і присудком.....	157
8. Додаток, його типи.....	157
9. Означення.....	159
10. Прикладка як різновид означення	160
11. Види обставин	161
12. Односкладні речення	163
13. Означено-особові речення.....	164
14. Неозначено-особові речення	164
15. Узагальнено-особові речення.....	165
16. Безособові речення.....	165
17. Називні речення.....	166
18. Односкладні речення як частини складного речення	166
19. Повні й неповні речення.....	167
20. Речення з однорідними членами.....	167
21. Речення з відокремленими другорядними членами.....	172
22. Речення зі звертаннями.....	175
23. Речення зі вставними словами, словосполученнями, реченнями.....	176
24. Пряма і непряма мова	177
25. Загальна характеристика складного речення.....	179
26. Складносурядні речення.....	181
27. Складнопідрядні речення	182

28. Класифікація складнопідрядних речень з одним підрядним.....	183
29. Складнопідрядні речення з підрядними означальними і з'ясувальними.....	184
30. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними	187
31. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.....	190
32. Складні речення з різними видами сполучникового зв'язку.....	192
33. Складні безсполучникові речення	193
34. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні.....	194
35. Складні речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.....	195
36. Текст і його складники	196
Вправи	200
Схеми мовного розбору	281
Короткий термінологічний словник.....	302

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

I. ВСТУП

1. Українська мова – державна мова України. Краса і багатство української мови

На сучасній лінгвістичній карті світу нараховується 3 (за іншими даними – 9) тисячі мов. Вони об'єднані в 200 мовних сімей. Найчисленнішою є індоєвропейська сім'я; до неї належить 150 мов, якими розмовляє 2/5 землян, тобто 2 мільярди 171 мільйон 705 тисяч осіб.

За походженням українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи мов. Вона успадкувала давньоруську писемність, продовжувала розвивати традиції Київської Русі, збагачувалась народнорозмовними елементами, внаслідок чого витворилась староукраїнська книжна мова. Із виходом у світ „Енеїди” І. Котляревського пов'язують зародження нової української літературної мови, якою послуговуємося і сьогодні. Вона увібрала в себе кращі зразки писемної мови, фольклорну спадщину українців і діалектне багатство України.

Сьогодні українська мова – це національна мова українського народу та державна мова України. 29 жовтня 1989 року був ухвалений закон про надання мові статусу державної і підтверджений 10-ою статтею Конституції України, прийнятою Верховною Радою 28 червня 1996 року.

Українською мовою послуговується 50 млн. населення, яке проживає в Росії, Казахстані, Білорусі, Польщі, Бразилії, Аргентині, Румунії, США, Канаді та інших країнах, вона є другою серед слов'янських мов за ареалом поширення.

Українська мова посідає 14 місце за найдосконалішою мелодикою, семантичними й морфологічними ознаками. Академік І. Срезневський у статті „Взгляд на памятники украинской народной словесности” писав, що „українська мова, чи, як декому хочеться називати, малоруська, є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться,

наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності”.

Багатий словник є однією з ознак розвиненості будь-якої мови. Перший в історії української лексикографії 11-томний тлумачний Словник української мови налічує понад 134 тис. лексем, 4-томний Тлумачний словник української мови фіксує 42000 слів. Один із останніх словників – Великий тлумачний словник української мови В'ячеслава Бусла побачив світ у 2001 році й налічує понад 170 тис. слів, найповніше відбиває лексичний склад української мови на початку третього тисячоліття від Різдва Христового.

За свою давню історію українська мова виробила багату й розвинену синонімічну систему. Двотомне видання Словника синонімів української мови містить 9200 синонімічних рядів. Окремі з них нараховують понад п'ятдесят синонімів, у т.ч. велику кількість однокореневих (*блискати, виблискувати, поблискувати, проблискувати*).

Завдяки своїй милозвучності українська мова також посідає одне з перших місць у світі. Благозвучність досягається рівномірним розподілом голосних і приголосних звуків, існуванням паралельних форм слів (*учитель – вчитель, упевненість – впевненість, усі – всі, же – ж, би – б*), відсутністю складних для вимови груп приголосних тощо.

Виявом самобутності нашої мови, яскравою рисою менталітету українців є розмаїття пошаних форм. Із здобуттям Україною незалежності, демократизацією суспільства активізувалися форми звертань *пан, пані, панна, добродій, добродійка*, які, виявляється, незрівнянно давніші, ніж будь-яке класове поняття (*пан – давньогрецький бог лісів, гаїв, благодійник природи, захисник усього живого, суцього, тобто господар, добродій*). Кращі риси українців знайшли відбиток у формах вітань: *добрідень, доброго здоров'я, помагай Боже, Слава Богу, дай вам Боже здоров'я, добрий день, доброго дня, здрастуйте, будьте здорові, наше вам шанування* тощо.

Українське мовне багатство забезпечується також наявністю великої кількості діалектів, які відбивають національний колорит, глибокі історичні традиції, а також

виявляють багато спільних рис із суміжними діалектами сусідніх національних мов.

Зважаючи на сказане, кожен українець повинен усвідомити, яким неоціненним скарбом володіє. Ніякі матеріальні статки не можуть угамувати потреби спраглої душі в рідному слові. Тож бережімо і примножуймо цей скарб, утверджуймо державність українського народу як найперший гарант успішного розвитку літературної мови.

2. Розділи науки про мову

Поняття „сучасна українська літературна мова” слід розуміти як унормовану форму загальнонародної української мови від часів І. Котляревського, Т. Шевченка і до наших днів. Мовознавчу базу цього курсу становлять теоретичні питання української мови на сучасному етапі її розвитку.

Основними розділами науки про мову є:

1. **Фонетика** (грец. *phonetikos* – звуковий) – розділ мовознавства, у якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються в мовному потоці.

2. **Орфоепія** (грец. *orthos* – правильний і *eros* - мова) – розділ мовознавства, що вивчає особливості літературної вимови.

3. **Графіка** (грец. *graphikos* – письмовий, зображений) – розділ мовознавства, у якому вивчається сукупність умовних знаків при передачі на письмі усного мовлення.

4. **Орфографія** (грец. *orthos* – прямий, правильний, рівний і *grapho* – пишу) – розділ мовознавства, у якому встановлюється система правил передачі звукової мови.

5. **Лексикологія** (грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* - учення) – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

6. **Фразеологія** (грец. *phrasis* – вираз, зворот і *logos* – учення) – розділ мовознавства, у якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів.

7. **Лексикографія** (грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *grapho* – пишу) – розділ мовознавства про теоретичні проблеми

укладання словників, збирання, опис і впорядкування словникового матеріалу.

8. **Морфологія** (грец. *morphe* – форма і *logos* – слово) – розділ граматики, який вивчає граматичну природу слова як одиниці мови.

9. **Синтаксис** (грец. *syntaxis* – побудова, зв'язок, порядок) – розділ граматики, який вивчає закономірності побудови словосполучень і речень та їх функціонування в мові. Синтаксисом називають і саму граматичну будову мови.

10. **Пунктуація** (лат. *punctuatio* – крапка) – розділ мовознавства про використання розділових знаків і сама система розділових знаків.

11. **Стилістика** (лат. *stylus* – загострена паличка для письма) – розділ мовознавства, який вивчає способи використання мовних одиниць у різних мовних стилях, стильові різновиди літературної мови.

12. **Морфеміка** (грец. *morphe* – вигляд, форма) – розділ мовознавства, у якому вивчаються значущі частини слова (морфемі), їх значення та місце в слові.

13. **Словотвір** – розділ науки про мову, у якому вивчаються способи творення слів.

3. Стилї сучасної української літературної мови

Залежно від змісту і цілеспрямованості висловлення, а також від індивідуальної манери та вподобань у процесі мовлення відбувається певний добір найпридатніших і найпотрібніших саме для цієї мовної ситуації наявних у мові співвідносних варіантів слів, форм, словосполучень, речень тощо. Отже, художній твір, наукова стаття, наказ керівника установи, написані однією мовою, відрізняються мовними засобами, специфічними особливостями мовного оформлення. Таке розмежування називається стилістичною диференціацією мови.

Літературна мова поділяється на стилі. Слово „стиль” багатозначне. У літературі й мистецтві воно означає певну

єдність художніх образів і форм їх вираження. Стилем також називають спосіб, прийом, метод певної діяльності.

З погляду мовознавчої науки, **стиль** – це різновид літературної мови, що обслуговує певну сферу суспільної діяльності і відповідно до цього має свої особливості добору і використання мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, фонетичних).

Кожен стиль характеризується:

- сферою функціонування;
- призначенням;
- системою мовних засобів;
- жанрами реалізації тощо.

В українській літературній мові традиційно виділяють п'ять функціональних стилів: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний.

Науковий стиль поширений у науковій, освітній і технічній сферах; його мовна функція – повідомлення, роз'яснення явищ і систематизація знань. Для цього стилю властиві точність, об'єктивність, логічна послідовність викладених думок, лаконічність, однозначність термінів, чітка аргументація, обов'язковість висновків. Втіленню таких ознак сприяють певні мовні засоби, а саме: терміни, цитати, посилення, повні речення (найчастіше ускладнені зворотами, вставними і вставленими структурами), складні синтаксичні конструкції з підрядним зв'язком тощо. Науковий стиль реалізується у таких жанрах: дисертації, монографії, статті, лекції, відгуки, анотації, рецензії та ін.

Зразок тексту наукового стилю

У XIX ст. термін „терапія” було замінено на інший – „внутрішні хвороби”. Слід відзначити, що галузь „внутрішні хвороби” виходить за межі анатомічного поняття „внутрішні органи”, оскільки разом з хворобами органів кровообігу, дихання, травлення, нирок включає захворювання суглобів, системи крові, обміну речовин та ін. (З журналу).

Офіційно-діловий стиль уживається для регулювання ділових стосунків у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах. Основною одиницею стилю є документ (*лат. documentum – вірець, посвідчення, доказ*). Отже, діловий стиль – це мова ділових паперів: розпоряджень постанов, заяв, автобіографій, протоколів, указів, законів тощо.

Для документів характерні: уживання стандартної канцелярської лексики, безособових і наказових форм дієслів, чітко регламентоване розміщення частин тексту, відсутність мовної індивідуальності автора тощо.

Зразок тексту офіційно-ділового стилю

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (Із Конституції України).

Сферою поширення **публіцистичного стилю** є суспільно-політичне життя: він покликаний формувати громадську думку. Цим зумовлено поєднання логічності доказів, точності висловлення з емоційно-експресивною образністю, використанням художніх засобів. Основними публіцистичними жанрами є: виступ, нарис, публіцистична стаття, памфлет, фейлетон тощо. У зразках цього стилю вживаються суспільно-політична лексика та емоційно забарвлені слова, риторичні запитання, вигуки, повтори з метою привернути увагу читача (слухача) і вплинути на нього.

Зразок тексту публіцистичного стилю

Який із періодів української історії ми сприймаємо сьогодні як найяскравіший, найгероїчніший? Це, без сумніву, період Запорозької Січі, козаччини, дивовижного суспільного ладу, що відомий у світовій науці як козацька християнська республіка. Але чи слід усе те, що було логічним і доречним на той час, механічно переносити до іншої епохи? (Із журналу).

Художній стиль призначений впливати на думки і почуття людей за допомогою художніх образів, формувати переконання, моральні якості та естетичні смаки. Сфера функціонування – мистецтво слова, творча діяльність. Художній стиль реалізується в таких жанрах: трагедія, комедія, водевіль, роман, повість, оповідання, поема, вірш та ін. У цьому стилі особливо широко представлені слова в переносному значенні, емоційно-експресивна лексика, різні види синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів.

Саме в цьому стилі можливе поєднання елементів інших літературних стилів, уживання діалектизмів, жаргонізмів тощо, якщо це продиктовано потребами мистецького зображення дійсності.

Зразок тексту художнього стилю

Зараз мак говорив їй своїм запахом: бачиш – я цвіту, і тому мені добре, і тому я щасливий, що знову літо, що немає лихих вітрів та граду, що гріє сонце, синіє небо, літають птахи, і мені досить цього для щастя. Я хочу, щоб і тобі було зі мною добре. Дивися на мене скільки хочеш, бо сьогодні при заході сонця я опаду (В. Яворівський).

Розмовне мовлення є найдавнішим стилем будь-якої національної мови, оскільки виконує функцію спілкування. Ознаки цього стилю: переважно усна діалогічна форма, неофіційність стосунків між мовцями, невимушеність спілкування, використання позамовних чинників (ситуації, рухів, жестів, міміки). На лексичному рівні характеризується вживанням емоційно забарвленої та просторічної лексики, вигуків, звертань, неповних речень, а також багатством інтонацій, різних типів простих речень (передусім обірваних чи однослівних), діалектизмів тощо.

Зразок тексту розмовного стилю

- *Здоров, куме!*
- *Здоров!*
- *А що нового?*
- *Нічого, тільки шага знайшов.*

- *Це добре.*
- *Не дуже-то й добре, бо щербатий.*
- *Це погано.*
- *Не дуже-то й погано, бо за нього мішок гороху купив.*
- *Це добре.*
- *Не дуже-то й добре, бо горох червивий.*
- *Це погано.*
- *Не дуже-то й погано, бо тим горохом свиню вигодував.*
- *Це добре.*
- *Не дуже-то й добре, бо вовк свиню вкрив.*
- *Це погано.*
- *Не дуже-то й погано, бо я вовка вбив.*
- *Це добре.*
- *Не дуже-то й добре, бо міль шкуру з'їла.*
- *Яку шкуру?*
- *Я шага знайшов?*
- *Знайшов. Це добре.*
- *Не дуже-то й добре, бо він щербатий.*
- *Це погано... (Із народного гумору).*

II. ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

1. Звуки мови і мовлення

У фонетиці вивчаються звуки людської мови і мовлення.

Звуків мовлення в українській, як і в будь-якій іншій мові, безліч. Навіть той самий мовець не завжди вимовляє однаково, здавалось би, той самий звук. Такі звуки певною мірою відображені у фонетичній транскрипції: так, ненаголошені [e], [и] передаються звуками [e^н], [и^н]; губні в позиції перед [і] вимовляються напівм'яко: [б'іл'], [г'імн], [в'іл'но].

Проте для спілкування мають значення звуки мови, які служать для розрізнення значень слів чи їх форм, напр.: *син* – *синь*, *била* – *біла*, *дата* – *вата*, *мати* – *дати*, *перелаз* – *перелазь* тощо. Як би ми не вимовляли, скажімо, слово **весна** ([вe^нснá], [ви^нснá]), у ненаголошеній позиції ми встановлюємо звук [e], який і маємо на увазі незалежно від варіантів його реалізації в мовленні. Отже, у такому разі встановлюється обмежена кількість звуків мови (в українській мові їх 38), які й реалізуються в 38 основних їх виявах. Основні вияви звуків мови в мовленні маємо при ізольованій їх вимові, під наголосом (для голосних), для твердих приголосних – перед голосними (крім [і]) тощо, напр.: *хата*, *справа*, *дуб*, *будинок*, *двері*, *учень*, *те*□*пло*, *високо*.

2. Позначення звуків мовлення на письмі

Звуки мовлення передаються особливим фонетичним записом, який застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів якої-небудь мови чи діалекту, – транскрипцією (*лат. transcriptio* – *переписування*). Для транскрибування використовуються літери алфавіту, спеціальні букви та додаткові позначки. У транскрипції враховуються всі зміни, яких зазнають звуки в процесі усного мовлення.

Загальними вимогами до фонетичної транскрипції є:

– використання лише малих літер;

- запис транскрибованого слова чи тексту в квадратних дужках [];
- позначення наголошеного складу скісною рисою [а□];
- позначення м'якості приголосних **д, т, з, с, ц, л, н, р** скісною, дещо коротшою рисою [с'];
- півм'якість губних **б, п, в, м, ф**, шиплячих **ж, ч, ш, дж**, задньоязикових **г, к, х**, глоткового **г** позначається „апострофом”: [п'і́лòт], [ж'і́□нка];
- запис йотованих **я, ю, є, ї** та літери **щ** двома звуками [йа], [йю], [йе], [йї]. [шч]: [йáсно], [зйїзд];
- позначення злитих звуків (африкат) дужкою над літерами: [пe"рe"дзв'і□н], [джм'і□л'];
- відсутність апострофа, про який можуть сигналізувати звукосполучення [йа], [йю], [йе], [йї]: [п'і́рйї□на], [звйазо□к];
- використання спеціального знака [∨] для позначення нескладових приголосних: [п'і́ўм'і□с'ац'], [знаї];
- позначення довготи звука двокрапкою: [знан':а□], [в'і□д:ан'іс'т'];
- використання однієї скісної риси для позначення паузи на місці коми, тире і двох скісних рисок – на місці крапки, крапки з комою, крапок.

Зразок запису тексту фонетичною транскрипцією

[одно□йу мо□войу одв'і□к ўс'і□ л'у□ди пла□чут' //
одно□йу мо□войу с'м'ййе□ц':а ўсе□н'кй с'в'іт // та йа□к
л'убо□ў ї гн'і□ў ули□ти ў с'п'і□ў гар'а□чй // лиш мо□ва р'і□дна
дас'т' то'б'і□ на те□ одв'і□т //]

3. Співвідношення звуків і букв

Звуки мови ми вимовляємо і чуємо, а букви пишемо (буква – умовний графічний знак, яким передають звуки мови на письмі).

Український алфавіт (грец. *alfa* та *vita*), або азбука (від *азь* і *букы* кириличного алфавіту), або абетка (від *a* і *be* українського алфавіту) складається з 33 літер; із них 32 служать для позначення звуків, а *ь* не має звукового вираження.

Назви більшості букв на позначення приголосних звуків утворюються додаванням голосного [e], рідше – [a]: *ep, es, be, ve, ge, xa, ша, ща*.

Ідеальним вважається такий алфавіт, у якому кожній букві відповідає один звук. В українській мові такої відповідності нема:

- 1) звуки [a], [y], [e] можуть позначатися літерами **я, ю, є**;
- 2) буквосполучення **дж, дз** позначають злиті звуки [дз], [дж];
- 3) літери **щ, ї** позначають два звуки [шч], [йї];
- 4) букви **я, ю, є, і** служать для позначення попередніх м'яких або пом'якшених приголосних.

4. Система голосних і приголосних звуків

Артикуляція кожного звука складається з трьох фаз: екскурсії (початкова фаза артикуляції), витримки (середня фаза артикуляції) і рекурсії (завершальна фаза артикуляції).

Струмінь необхідного для творення звуків повітря потрапляє в легені, а далі через бронхи – в дихальне горло, гортань і на дві паралельно розміщені голосові зв'язки, між якими є голосова щілина. Напружені голосові зв'язки творять звуки: якщо струмінь повітря не потрапляє на перешкоди (язик, губи, зуби), то творяться голосні звуки; якщо голосові зв'язки звужені на щілину й перекриваються губами чи язиком, то утворюються шуми і, відповідно, приголосні звуки.

Артикуляційна характеристика голосних звуків

Найважливішим органом мовлення в ротовій порожнині є язик, якому й належить визначальна роль у творенні голосних. Завдяки тому, що язик легко рухається в горизонтальному та вертикальному напрямках, змінюється форма та розмір резонатора, від чого залежить форма того чи іншого голосного.

Місце артикуляції голосних визначається позицією язика в горизонтальному напрямку щодо піднебіння. Якщо при вимові звука язик більше чи менше піднімається до твердого піднебіння, лишаючи порівняно невеликий прохід для

видихування повітря, а в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, – утворюються голосні переднього ряду: [i], [u], [e].

Якщо ж при вимові звука основна маса язика зосереджена в задній частині й піднімається до заднього піднебіння, утворюються голосні заднього ряду: [a], [o], [y].

Середнє положення між голосними переднього і заднього ряду займають голосні середнього ряду.

Залежно від ступеня підняття язика розрізняють голосні високого ([i], [u], [y]), середнього ([e], [o]) і низького ([a]) підняття.

Залежно від участі губ в артикуляції голосні поділяються на неогублені, або нелабіалізовані, і огублені, або лабіалізовані. До лабіалізованих належать [o], [y], до нелабіалізованих – [a], [e], [u], [i].

Характеристика приголосних звуків

В українській мові приголосні класифікуються за такими ознаками: 1) за участю шуму й голосу; 2) за місцем творення; 3) за способом творення; 4) за наявністю чи відсутністю пом'якшення (палаталізації).

1. За участю голосу й шуму приголосні поділяються на сонорні й шумні.

Сонорними є приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу. Це [p], [л], [н], [в], [м], [н'], [л'], [p'], [j].

Шумними називаються приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою шуму або з одного лише шуму. Шумні поділяються на дзвінкі та глухі:

- дзвінкі: [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г], [г'];
- глухі: [п], [ф], [т], [ш], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [к], [х].

2. За місцем творення:

- губні: [б], [п], [в], [м], [ф];
- передньоязикові: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'], [ж], [ч], [ш], [дж], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'];
- середньоязикові: [j];
- задньоязикові: [г], [к], [х];

- глоткові: [г].
- 3. За способом творення:
 - зімкнені: [б], [п], [м], [д], [д´], [т], [т´], [н], [н´], [ц], [ц´], [дз], [дз´], [ч], [дж], [г], [к];
 - щілинні: [в], [ф], [з], [з´], [с], [с´], [ж], [ш], [л], [л´], [ј], [г], [х];
 - дрижачі: [р], [р´].
- З-поміж зімкнених виділяють африкати (злиті звуки): [дз], [дз´], [ц], [ц´], [ч], [дж].
- 4. За твердістю / м'якістю:
 - тверді: [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [ч], [ш], [ж], [р], [дж], [л], [н], [г], [к], [х], [г];
 - м'які: [д´], [т´], [з´], [с´], [дз´], [ц´], [л´], [н´], [р´], [ј].

5. Склад

Склад – це фонетична одиниця мовлення, відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря. Склад становить групу приголосних, які об'єднуються навколо голосного, поєднання одного приголосного з голосним або лише голосний звук. На відміну від інших мов, наприклад, чеської, у якій складотворними є сонорні приголосні **р** і **л**, в українській мові склад формують лише голосні звуки. У слові стільки складів, скільки в ньому голосних.

За структурою розрізняють склади відкриті (*ви-со-чи-на, ди-ти-на*), які закінчуються на голосний, закриті (*від-чай-душ-ний, під-пис-ний*), які закінчуються на приголосний, прикриті (*зо-ло-тий, ма-йо-рить*), що починаються з приголосного, і неприкриті (*об-рій, пів-о-бер-та*), що починаються з голосного.

Залежно від ступеня м'язового напруження мовних органів, тривалості звучання склади поділяються на наголошені й ненаголошені. У наголошених складах голосні вимовляються чітко, а в ненаголошених набувають додаткових відтінків звучання: [ве□ле"те"н´], [ве"ле"те□н'с'киї], [то□ї] і [мо"б'ї□].

6. Правила переносу слів

Слова з рядка в рядок переносяться складами: *чай-ка, мі-сяць, до-ро-га*. При поділі слів на склади слід пам'ятати, що в українській мові діє загальнослов'янський принцип наростаючої гучності, за яким більшість складів закінчується голосним; крім того, одним із принципів сучасної української мови є тенденція до милозвучності, за якою групи приголосних розподіляються між складами, немає різких перепадів між більш звучними і менш звучними звуками.

Зазначене дозволяє встановити такі найзагальніші правила поділу слів на склади:

1. Будь-який приголосний між двома голосними належить до наступного складу: *по-ло-ви-на, но-ша*.

2. Приголосні **р, л, м, н, й** після голосного перед приголосним відходять до попереднього складу: *гіл-ка, вій-на*.

3. Звукосполучення [ст], [ск], [сп] належать до наступного складу: *ра-до-сті, во-ску, ві-спа*.

4. Подвоєні і подовжені приголосні зазвичай відходять до наступного складу: *о-бби-ти, зна-ння*.

Правила українського складоподілу не завжди збігаються з правилами переносу слів з рядка в рядок.

Відповідно до орфографічних правил переносу не дозволяється:

1) розривати буквосполучення, яким передається на письмі один звук (*гу-дзик*, а не *гуд-зик*, *ра-джу*, а не *рад-жу*);

2) залишати в попередньому рядку і переносити одну літеру (*ака-де-мія*, а не *а-кадемія, моя*, а не *мо-я*);

3) відривати одну літеру в складних словах (*далеко-східний*, а не *далекос-хідний*);

4) розривати ініціальні й комбіновані аббревіатури (*АЕС, МАУ, МАГАТЕ, ТУ-134*);

5) відривати ініціали від прізвища (*А.С. Малишко*, а не *А.С.-Малишко*); при цьому повні імена, по батькові можна переносити (*Павло Ти-чина*);

6) відривати від попередньої літери м'який знак і апостроф (*біль-ше, пів'-яблука*).

7. Наголос

Наголос – це посилення голосу на одному зі складів слова, підвищення тону в поєднанні зі збільшенням тривалості звучання, виразнішою артикуляцією наголошеного звука. Склад, на який падає наголос, називається наголошеним. Всі інші склади в слові ненаголошені.

Розрізняють наголоси **словесний** (складовий), **логічний** (виділення слова для посилення його смислового звучання, підкреслення важливості слова в змістовій структурі речення), **емфатичний** (виділення слова для підсилення його емоційності), **фразовий** (виділення найважливішого слова у межах фонетично-синтаксичного і смислового фрагмента речення).

За способом виділення одиниці звучання наголос поділяється на **силовий** (динамічний, видиховий), як у білоруській, російській, німецькій та ін. мовах; **музичний** (мелодійний), що виділяє склад чи слово висотою звучання, як у в'єтнамській, давньогрецькій, китайській, японській мовах; **музично-силовий**, як у норвезькій і шведській мовах; **кількісний** (довготний), що виділяє склад тривалістю звучання, як у сучасній новогрецькій мові.

Залежно від місця в слові наголос поділяється на **фіксований** (у польській та грузинській мовах – на передостанньому складі, у французькій, турецькій, вірменській мовах – на останньому складі, у чеській, німецькій, фінській, угорській, естонській мовах – на першому складі слова) та **нефіксований, рухомий** (російська, білоруська мови), тобто не закріплений за певним складом у всіх формах усіх слів та за певною морфемою у різних формах одного й того самого слова.

Український наголос переважно динамічний, тобто наголошений склад вимовляється з більшою силою, ніж усі інші. Водночас наголошений склад більш тривалий і вимовляється підвищеним голосовим тоном. Однак сила видиху в наголошеному складі порівняно слабка, наголос рівномірно розподіляється між складами, тому українські слова, особливо багатоскладові, складні містять додатковий (побічний) наголос: *висо□копова□жний, гі□дроізоля□ція, ма□лозабезпе□чений.*

Окремі слова української мови мають паралельний наголос: до□кір і докі□р, за□тишок і зати□шок, я□сний і ясни□й, зимо□вий і зимови□й, ні□яковіти і ніякові□ти, пе□стити і пести□ти тощо.

Службові слова і деякі самостійні (односкладові частки, займенники, приймники) в потоці мовлення не наголошуються, а передають свій наголос повнозначному слову. Такі слова називаються **енклітиками** (передають наголос попередньому слову) та **проклітиками** (передають наголос наступному слову):

кажи-бо, сказав би, моя ти, до речі, під гору.

Інколи в мовленні наголос переноситься на службові слова – прийменники, а повнозначні слова лишаються ненаголошеними: по□світу. Це трапляється і в поодиноких стійких сполуках: рвати кишки зо□сміху.

Словесний наголос української мови буває **нерухомий** (коли в усіх формах одного слова наголошується та сама морфема: збі□рник, збі□рника, збі□рники) і **рухомий** (коли в різних формах одного слова наголос переміщується: а□втор, автори□, ношу□, но□сите).

Наголос виконує смислорозрізнявальну роль: розмежує відмінкові форми іменників: У вас права□, ми ж – охоронці пра□ва (Л. Костенко); дієслівні форми: Ти прислуха□лась? То вже було прислу□хатись як слід (Леся Українка); розрізняє лексичне значення слів: Яка ж полинова сила була в тім трунку воєнім, яка туга□ – ту□га і німа□! (І. Драч).

Смисловий та емоційний наголоси в українській мові виділяють слово з потоку мовлення як важливе: Що думали, що і як – головне: я□к! – робили (О. Гончар) або підкреслює емоційне значення слова: Ряту□й-те! Хата пливе!... – гукали знизу (О. Довженко).

Вивчення й дослідження правил наголошуваності в українській мові відіграє важливу роль у піднесенні культури усного літературного мовлення.

8. Вимова голосних і приголосних звуків

Правила української орфоєпії впливають із закономірностей звукової системи української мови. Вони стосуються звукових змін у мовному процесі, вимови окремих звуків, звукосполучень у слові та групах слів.

Завданням орфоєпії є вивчення варіантів вимови, вироблення рекомендацій, які забезпечували б однакове оформлення слів і таким чином полегшували б спілкування.

Кожен звук мови є результатом складних рухів мовного апарата і має свої особливості.

Голосні звуки української мови у будь-якій позиції є повнозвучними, на відміну від ненаголошених голосних у російській мові, які зменшують довготу, силу, а нерідко – і тембр звучання (це явище називається редукцією).

Українські голосні [а], [і], [у] вимовляються чітко у всіх позиціях; ненаголошені [е] та [и] у вимові взаємно наближаються і вимовляються як [e^н] або [и^е], в останньому складі наближення [и^е] не спостерігається: [ти^ехе□се^н'н'куї]; ненаголошений [о] здебільшого вимовляється чітко, лише перед складом з наголошеними [у], [і] наближається у вимові до [у]: [то^уб'і□], [ко^ужу□х].

Вимова **приголосних звуків** більшою мірою залежить від позиції в слові, „сусідства” з іншими словами.

Дзвінки приголосні української мови здебільшого вимовляються дзвінко, лише у префіксах перед наступним глухим приголосним та глотковим г у тій самій позиції вимовляються глухо: [без^спосе^н'ре□д'н'о], [к'і□зм'і]. Неприпустимою є заміна дзвінких на глухі в кінці слів: *обійдемо* без вас (з), *у мене грип* (б).

Глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова вимовляються дзвінко: [бород'ба□], [о□з'де].

Усі губні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], задньоязикові [г], [к], [х] та глотковий [г] вимовляються твердо, лише в позиції перед [і] частково пом'якшуються: [с'в'а□то], [ш'іс'т'], [к'і□стка].

У сучасній українській мові є довгі шиплячі [ж':], [ч':], [ш':]: *подружжся, піччю, сумішишю*; а в словах іншомовного

походження трапляються слова з м'якою вимовою [г]: *гікси (народність), Гібралта'р (протока)*.

Буквосполучення **дж**, **дз** у межах однієї морфемі вимовляються як злитий звук і як окремі звуки – у різних частинах слова: *дже-ре-ло, ку-ку-ру-дза*, але *під-жу-ви-ти, під-зем-ка*.

Приголосний [р] у кінці слова та складу завжди вимовляється твердо (*виняток - Горький*); приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] у позиції перед **ь**, м'якими приголосними та перед **і** вимовляються м'яко: [д'і'уча□], [с'ого□д'н'і], [л'убо□ў].

Вимова шиплячих **ж**, **ч**, **ш**, свистячих **з**, **ц**, **с** на межі префікса і кореня, кореня і суфікса зазнає певних змін. Так, сполучення **-шся** і **-ться** в дієслівних формах дійсного способу вимовляються як [с'а], [ц'а]: [с'м'і'є□с'а], [с'м'і'є□ц'а]; у дієловах наказового способу **-чся**, **-жся** вимовляються як [ц с а], [з'с'а]: [в'ідва□з'с'а], не [му□ц'с'а]; буквосполучення **-жц (і)**, **-шц (і)**, **-чц (і)** вимовляються як [з'ц'], [с'ц'], [ц':]: [н'і□з'ц'і] (*ніжці*), [ви□с'ц'і] (*вишці*), у [бо□ц':і] (*убочці*); буквосполучення **зш**, **зч** у префіксах вимовляються як [ш:], [шч]: [ш:е□рхлій], [шчи□таниї] та інші.

9. Спрощення в групах приголосних

Спрощення – це зменшення кількості приголосних звуків у групі приголосних унаслідок випадіння деяких із них. Це явище бере свій початок ще з XI – XII ст. і пов'язане із занепадом давніх звуків **ь** (літера йор), **ь** (літера ер), наприклад: *поздьно – поздно – пізно, сьльце – солнце – сонце*.

У сучасній українській мові спрощення пояснюється законами милозвучності й залежить від характеру звукосполучень, темпу мовлення, форми мовлення (писемна, усна) тощо.

На відміну від російської мови, де спрощення відбувається лише в усному мовленні, українська мова у більшості випадків зберігає його на письмі. Ці випадки фіксує й український правопис:

[ждн] → [жн]: *тиждень – тижневий*;

[здн] → [зн]: *проїзд – проїзний*;

[слн] → [сн]: *ремесло – ремісник*;

[скн] → [сн]: *тиск – тиснути*;

[рдц] → [рц]: *сърдьце – серце*;

[сткл] → [скл]: *стъкло – скло*.

Іншу групу становлять слова, у яких спрощення в усному мовленні спостерігається в усіх випадках, а на письмі – не завжди. Це стосується таких груп приголосних: [стн] → [сн]: *честь – чесний, вість – вісник*; але в слові *шістнадцять* та в іншомовних словах *контрастний, форпостний, баластний, компостний, аванпостний* приголосні не випадають; [стл] → [сл]: *щастя – щасливий, стелю – слати* (але *кістлявий, пестливий, хвастливий*).

Окрему групу становлять слова, у яких спрощення відбувається лише в усному мовленні: *студен[т]ський, турист[т]ський, аген[т]ство, студент[т]ство*.

При вивченні пропонованого матеріалу слід звернути увагу на слова, у яких можливе подвійне написання (*писнути і пискнути, вереснути і верескнути*).

10. Чергування голосних і приголосних звуків

Чергування – постійні закономірні зміни звуків в одних і тих самих частинах слів. Усі чергування поділяються на дві групи:

- 1) позиційні, що залежать від позиції звука в слові;
- 2) історичні, що служать засобом творення нових слів і а форм слів.

До позиційних чергувань, які можна пояснити сучасними закономірностями розвитку мови, відносять вимову голосних у наголошеному та ненаголошеному складі [*пле^ату□*], [*мо^вбі□*], приголосних **в, й** у кінці слова складу [*с'іја□ў*], [*чи^ата□ї*].

До найдавніших історичних чергувань належить чергування **о//а** перед складом з наголошеним **а**: *котити – качати; е//і: текти – витікати; о//і: слово – слівце* (зазначене чергування властиве лише українській мові і є найхарактернішою ознакою, якою вона відрізняється від інших слов'янських мов); **е//о: нести – носити; і//и: вінок – звити; е//ю:**

беру – зібрати; о/ѵ: лікоть – ліктя. Причому зазначені чергування відбуваються як при словозміні, так і при словотворенні (*сіль – солі – солити, сон – сну – заснути*), у коренях і суфіксах (*бережок – бережечок, тупіт – тупотіти*).

Чергування [о], [е] з [і] властиве тільки українській мові, причому [о], [е] виступають у відкритому складі, а [і], яке витворилось на місці [о] чи [е], – у новоствореному закритому складі, напр.: *коня – кінь, стола – стіл, семи – сім.*

Не відбувається чергування [о], [е] у відкритих складах з [і] в закритих у таких випадках:

- 1) коли о, е вставні: *сестра – сестер* (але *сосон – сосен*);
- 2) коли о, е випадні: *лісок – ліска*;
- 3) у звукосполученнях -оро-, -оло-: *мороз, колос; -ере-, -еле-: терен, пелен* (але *моріг, просторінь*);
- 4) у словотворчих частинах -вод, -воз, -нос, -роб, -ход: *медоносний, ваговоз, виконроб* (але *газопровід, перевіз, всюдихід*);
- 5) у суфіксах на позначення здрібнілості, пестливості: *ріденький, голівонька, лісочка*;

б) у Р.в. множини іменників І відміни та іменників середнього роду: *підлог, земель, озер* та ін.

До історичних належить чергування [о] з [е] після [ж], [ч], [ш], [шч] та [й]. Звук [о] після шиплячих та [й] уживається перед твердими приголосними, зокрема перед складами з [а], [о], [у] та [и] з давнього [ы], напр.: *жолудь, знайомий, шостий, звечора*. Звук [е] після шиплячих і [й] виступає перед м'яким приголосним і перед складом з [е] та [и], що розвинувся з давнього [і], напр.: *увечері, честь, четвертий, щеміти*.

Проте в ряді випадків чергування [е] з [о] порушується, напр.: *більшості, свіжості, вечоріти, нашої, рожевий, визначено, величезний, чекати*.

Чергування приголосних звуків теж відбувається при словотворенні і при словозміні. Найбільш поширеними чергуваннями приголосних є:

- [г] – [ж]: *друг – друже, книга – книжка*;
- [к] – [ч]: *козак – козаче, яблуко – яблучний*;
- [х] – [ш]: *сухий – суша, муха – мушка*.

Є й інші чергування приголосних, зокрема [г] – [з]: *книга – книзі, дорога – дорозі*; [к] – [ц]: *наука – науці, молоко – на*

молоці; [х] – [с']: муха – мусі, свекруха – свекрусі, казати – кажу, світити – свічу, писати – пишу, садити – саджу, любити – люблю.

11. Орфографія, її принципи

Орфографія – це система загальноприйнятих правил, що визначають способи правильного написання слів.

Орфограма – правильне (що відповідає традиціям) написання, яке потрібно вибрати з ряду можливих.

Орфографічна система будь-якої мови базується на певних принципах, які залежать від звукового складу мови, її граматичної будови, усталених у процесі історичного розвитку правописних норм.

Орфографія сучасної української мови базується переважно на двох принципах: **фонетичному** (правила про передачу звукової мови на письмі відповідно до літературної вимови) і **морфологічному** (однакове написання морфем незалежно від їх звучання в різних словах або формах того самого слова). Так, за фонетичним принципом пишуться слова зі спрощенням у групах приголосних (*щасливий, радісний, сонце*), із чергуванням приголосних (*козацький, свояцтво, паризький*), голосні **о, е** після шиплячих (*вчора, шостий, честь, четвер*); за **морфологічним** принципом пишуться ненаголошені голосні в коренях слів (*тепло, життя, голубка*), глухі перед дзвінкими і навпаки (*косьба, боротьба, вогкий, легко*), приголосні на межі слів (*з шостої, з хати*), префікси пре-, при- (*премудрий, прибігти*), суфікси -ться, -шся (*смієшся, котиться*).

Допоміжними принципами українського правопису є **історичний** (традиційний), за яким вибір написання здійснюється не за правилом, а з урахуванням походження слова (написання літер *ї, щ, я, ю, є, и* в словах іншомовного походження, *е* в деяких українських словах, як *левада, лепеха*) та **смісловий** (диференційний), за яким правопис деяких слів чи словосполучень зумовлюється їхнім значенням (*Чернеча гора, місце поховання Тараса Шевченка, і чернеча гора; Велика Ведмедиця, сузір'я, і велика ведмедиця; Рівне, місто, і рівне*).

12. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання м'якого знака

Пом'якшення, або палатація (*лат. palatum – піднебіння*) приголосних відбувається внаслідок додаткового підняття спинки язика до твердого піднебіння.

Найвищий ступінь пом'якшення виявляють передньоязикові зімкнені приголосні [д́] [т́], передньоязикові африкати [дз́], [ц́] та передньоязикові щілинні [з], [с́]. До напівпом'якшених належать губні [б́], [п́], [в́], [м́], [ф́], задньоязикові [ѓ], [ќ], [х́], глотковий [ґ], шиплячі [ж́], [ч́], [ш́], [дж́].

Приголосні в українській мові завжди пом'якшуються перед голосним [і], якщо вони не розділені паузою, та перед м'яким знаком: [ц'іл], [с'ого □ д'н'і], але [недінсти'єту □ т], [безін'іц'іати □ уніі].

Передньоязикові приголосні пом'якшуються перед іншими м'якими приголосними: [н'і □ з'н'ії], [в'і □ д'іл].

М'який знак (знак м'якшення, пом'якшення) – літера українського алфавіту, яка не має самостійного звукового вияву, а вживається для позначення м'якості попереднього приголосного.

М'який знак пишеться:

1. Після м'яких приголосних [д́], [т́], [з́], [с́], [ц́], [л́], [н́], [дз́] у кінці слова, складу та перед **о**: *день, пільга, тьохкати*.

Однак після літер, що позначають м'які приголосні, крім [л́], якщо за ними йдуть інші м'які приголосні, м'який знак не пишеться: *пісня, мудрістю*. Винятки становлять слова *тьмянний, різьбяр*.

2. У суфіксах **-зьк-**, **-цьк-**, **-ськ-**, **-зькість**, **-ськість**, **-цьки-**, **-ськи-**: *вузький, по-молодецьки, по-українськи, близькість, людськістю*. Водночас м'який знак не пишеться в кінці першої частини складних числівників перед наступним твердим: *п'ятсот, шістсот, п'ятнадцять*.

3. У суфіксах **-еньк-**, **-есеньк-**, **-юсінк-**, **-оньк-** на позначення пестливості, здрібнілості: *доленька, тонесенький, манюсінський, голівонька*.

4. У буквосполученнях **-льц-**, **-льч-**, **-ньч-**, що походять із **-льк-**, **-ньк-**: *неньчин, ляльчин, Єльці*. Однак в іменникових

суфіксах **-алн-**, **-илн-** м'який знак відсутній: *держално*, *ціпильно*.

5. Перед м'якими приголосними після **л**: *ковальський*, *Ользі*. Після твердих приголосних перед м'якими м'який знак не ставиться: *туристський*, *студентський*.

6. У родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи 1-ої відміни та іменників середнього роду 2-ої відміни на **-ння**: *друкарень*, *книгарень*, *знань*, *бажань*. Однак між подовженими м'якими приголосними м'який знак відсутній: *буття*, *тінню*, *леться*.

7. У дієслівних формах дійсного та наказового способів: *носить*, *робить*, *носіть*, *робіть*. Але в кінці вигукових слів після **ц** м'який знак не пишеться: *клац*, *бац*, *буц*.

8. У словах іншомовного походження після [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'] перед **ї**, **йо**, **я**, **ю**, **є**, які позначають два звуки: *конфeрансьє*, *бульйон*, *більярд*, *Вінї*, *Нью-Джерсі*.

9. У кінці слів іншомовного походження відповідно до вимови: *Рафаель*, *барель*, *магістраль*.

13. Правила вживання апострофа

Апостроф (грец. *apostrophos* – відвернений, звернений набік) – нарядковий знак, який уживається:

а) для відокремлення йотованих голосних від губних, **р** та зрідка інших приголосних: *в'яз*, *сузір'я*, *пан'європейський*;

б) для відмежування службових слів (часток) в іншомовних власних іменах: *Д'Артаньян*, *О'Генрі*;

в) для позначення пом'якшення приголосних у фонетичній транскрипції: [б'іл'ш'іст'].

Апостроф ставиться:

1. Після губних приголосних, якщо перед ними нема іншого приголосного, який належав би до кореня (крім **р**), перед йотованими: *в'ється*, *рум'яний*, *В'ячеслав*, *торф'яний* (але тьямний, рутвяний);

2. Після префіксів, що закінчуються на приголосний. Перед йотованими: *від'єднати*, *об'єднати*, *з'єднати*,

роз'єднати, під'єднати (але *розм'якшити, підв'язати*);

3. Після першої частини складних слів, що закінчуються на приголосний: *двох'ярусний, дит'ясла, пів'яблука*, але *пів-Європи*;

4. У слові *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'янчук, Лук'яненко, Лук'янівна*.

В іншомовних словах апостроф ставиться за тими ж правилами, що і в українських, а також після інших приголосних, у т.ч. після шиплячих та задньоязикових, якщо вони вимовляються твердо: *Робесп'єр, Монтеск'є, п'єса, об'єктив, кур'єр, Руж'є* (але *бюджет, пюре*).

14. Подвоєння і подовження приголосних

Подвоєння приголосних – процес морфологічний, який відбиває на письмі збіг двох однакових звуків на межі різних значущих частин слова.

Подвоєння виникає:

– коли збігаються два однакові звуки на межі префікса і кореня, кореня і суфікса: *беззвучний, інновація, годинник*;

– у прикметниках із наголошеними суфіксами -є□нн (ий),

-а□нн (ий), -я□нн (ий): *благословенний, окаянний*;

– у прикметниках із підсилювальним суфіксом -є□нн (ий): *силенний, височенний*;

– у дієсловах на межі дієслівної основи та частки -ся: *розрісся, вознісся*;

– у складноскорочених словах при збігу приголосних: *військкомат, імміграція*;

– в іменниках і прислівниках, утворених від прикметників з подвоєннями приголосних: *несказаннись, неблаганно*. При цьому слід пам'ятати, що переміщення наголосу із суфікса на корінь переводить подібні слова в дієприкметники, у яких не відбувається подвоєння: *неска□заний, невбла□ганий*;

– на межі двох префіксів: *беззастережний, ввійти, возз'єднати*;

– унаслідок різних збігів: *бовваніти, бовван, ссати*,

свавці, лляний, овва, Ганна;

– в іменниках, утворених від прикметників на -цьк (ий):
Німеччина, Вінниччина.

Подовження – явище фонетичне і стосується передусім м'яких приголосних [д', т', з', с', ц', л', н'], рідше – шиплячих пом'якшених [ж', ч', ш']. Подовження виникає:

1) в іменниках середнього роду II відміни: *чуття, колосся*, причому воно зберігається і при відмінюванні: *в колоссі, з відчуття*;

2) в іменниках I відміни: *рілля, стаття*;

3) в орудному відмінку однини іменників III відміни: *сіллю, подорожжю*;

4) у деяких прислівниках: *зрання, спросоння, навання, попідтинню, попідвіконню*;

5) у формах дієслова *лити*: *виллю, зіллю*.

15. Правила вживання великої літери

Велика літера у власних назвах пишеться:

1. В індивідуальних іменах людей, по батькові, прізвищах, псевдонімах, прізвиськах: *Іван Якович Франко, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач); Кобзар (Тарас Шевченко)*.

2. У назвах міфологічних істот і божеств, дійових осіб у байках і казках, кличках свійських тварин: *Зевс, Дід Мороз, Осел, Мавка, Прометей*.

3. У назвах державних органів і найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Кабінет Міністрів України, Президент України, Прем'єр-міністр України, Генеральний секретар ООН, Генеральний прокурор України, Голова Верховної Ради України*.

4. В астрономічних назвах: *Водолій, Козеріг, Чумацький Шлях*.

5. У географічних і топографічних власних назвах, територіальних найменуваннях: *Полісся, Львів, гора Говерла, Східноєвропейська рівнина, озеро Синевир, ріка Дунай, мис*

Доброї Надії.

6. У назвах вулиць (бульварів, провулків, проспектів), каналів, течій, а також майданів, парків і т. ін.: *майдан Просвіти, вулиця Олени Теліги, Стрийський парк, проспект Перемоги, Суецький канал, течія Гольфстрім.*

7. У назвах держав, союзів держав, міжнародних організацій, районів: *Україна, Республіка Польща, Європейський Союз, Чеська республіка, Рівненська область, Дубенський район.*

8. У назвах партій, центральних професійних, громадських та інших організацій: *Українська народна партія, Федерація незалежних профспілок України, Товариство „Знання”.*

9. У першому слові назв академій, навчальних закладів, науково-дослідних установ, пам'яток культури, заводів, фабрик, парків культури та відпочинку: *Національна академія наук України, Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова, парк культури імені М. Рильського, Будинок учителя, Клуб письменників, Палац урочистих подій, Оперний театр, Київський завод „Арсенал”.*

10. У назвах історичних подій, свят, культових книг, релігійних понять, знаменитих дат: *Бог, Син Божий, Петрівка, Євангеліє, Біблія, Полтавська битва, Друга світова війна, Новий рік, День учителя.*

11. У першому слові складених назв заводів, установ, трестів, кінотеатрів, парків культури та ін.: *фабрика „Киянка”, кінотеатр „Київська Русь”, кафе „Старий Київ”.*

12. У першому слові та власних іменах, у назвах творів літератури, друкованих видань, у назвах газет і журналів: *роман „Маруся Чурай”, повість „Тіні забутих предків”, пісня „Чорнобривці”, кінофільм „Зачарована Десна”, картина „Байгуші”, газета „Освіта України”, журнал „Дніпро”.*

13. У назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів: *Конгрес українців Холмищини і Підляшшя, Акт проголошення незалежності України, Програма ДемПУ.*

14. У назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше слово (крім родових): *орден „Знак пошани”, орден „Мати-героїня”, медаль „За бойові заслуги”.*

15. В умовних назвах, марках літаків, автомобілів,

тракторів, пов'язаних із найменуванням моделі, заводу, фірми, що їх виготовляє: *літак „Руслан”, автобус „Неоплан”, автомобіль „Волга”, комбайн „Лан”, трактор „Білорусь”*.

Це правило поширюється й на назви виробів, продуктів, що стали фірмовим або сортовим їх означенням: *печиво „Столичне”, вино „перлина степу”, цукерки „Київ вечірній”*.

16. У прикметниках, утворених від власних назв за допомогою суфіксів -ів (-ова, -ове, -еве), -їв, (-єва, -єве), -ин (-ина, -ине), -їн (-їна, -їне), якщо вони означають належність чогось особі: *Грінченків словник, Франкова поезія*.

17. У прикметниках, утворених від іменників – власних назв, якщо вони входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполученням „імені когось”, „пам'яті когось”: *Нобелівська премія, Шевченківська премія*.

16. Написання **не, ні** з різними частинами мови

Написання **не, ні** з іншими словами залежить від того, яку функцію вони виконують: є часткою (*не високо*), префіксом (*неврожай*) чи частиною кореня (*негода*).

Не виступає часткою і пишеться зі словами окремо, коли є протиставлення, виражене сполучником **а**: *не сумний (а веселий), не смуток (а радість), не сумно (а весело)*; у разі відсутності заперечення **не** з іменниками, прикметниками й прислівниками утворює нові слова, які можна замінити синонімами без **не**, і пишеться з ними разом: *невисокий (низький), недруг (ворог), нечасто (рідко)*. А також:

– з усіма формами дієслова, прикметником, які мають при собі залежні слова: *не читати, не читав, не читаючи, не прочитано, не прочитана мною книга, зовсім не цікава книга* (але у сполученні зі словами *дуже, надзвичайно, вельми, надто*, які збільшують ступінь якості, пишуться разом: *дуже недисциплінований, надзвичайно небезпечний*);

– з дієприкметником, прикметником у ролі присудка: *книга не прочитана, книга не цікава*;

– із займенниками, числівниками, службовими словами

та прислівниками: *не весь, не три, не до ладу, не варто*.

Частка **ні** пишеться окремо у фразеологізмах (*ні живий ні мертвий, ні сюди ні туди, ні се ні те*) та зі службовими словами (*ні з чим, ні з ким*).

Слід розрізняти слова **немає** (*нема*) як заперечне слово і **немає** (*він не має*) як дієслово.

17. Правопис слів іншомовного походження

Уживання **ь** та апострофа

Ь у словах іншомовного походження пишеться після м'яких приголосних перед **я, ю, є, ї, йо**: *Севілья, бульйон, монпансьє*.

Апостроф пишеться після губних **б, п, в, м, ф**, задньоязикових **г, к, х**, глоткового **г**, шиплячих **ж, ч, ш**, після **р** та інших приголосних при роздільній вимові: *Барб'є, інтерв'ю, кон'юнктив* (у лат. умовний спосіб відмінювання дієслів), *п'я* (розмінна монета), *миш'як* (але: *курйозний, бюджет, рюкзак*).

Правопис літери **и**

И пишеться в загальних назвах за правилом „дев'ятки” після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж (дж), р** перед наступним приголосним, крім **й**: *директор, типаж, цитадель, ширма*;

– у географічних назвах на **-ида, -ика**: *Антарктида, Балтика, Корсика*;

– у географічних назвах після шиплячих та **ц**: *Вірджинія, Чилі, Лейпциг*;

– у географічних назвах у буквєсполученнях **-ри-**: *Рига, Париж*;

– за традицією в деяких інших власних назвах: *Бастилія, Вавилон*.

Правопис літери **ї**

Ї пишеться після голосного в загальних і власних назвах у середині та в кінці слова: *прозайк, Каїр, Дубаї* (місто), в складних назвах, похідних від іншомовних слів, де перша частина закінчується голосним, друга частина починається з **і**

(*новоірландський, староіндійський*); **і** пишеться також після префіксів **без-, між-, по-**: *безідейний, міжсиргаційний* (іригація – зрошення), *поінформований*.

Правопис літери у

У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться відповідно до французького **и** українське **у**, а не **ю**, напр.: *брошура, журі, парашут*, а також у словах *парфуми, парфумерія*.

Подвоєні приголосні

1. У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються, напр.: *бароко, ват, інтермецо, фін, шасі*. Лише в окремих загальних назвах зберігається подвоєння, напр.: *брutto, ванна, мадонна, панна, вілла*.

2. Подвоєні приголосні зберігаються в географічних, особових та інших власних назвах, напр.: *Марокко, Руссо, Міллер, Калькутта, Ніцца, Голландія*.

18. Основні норми української літературної вимови

Основним поняттям орфоєпії є орфоєпічна норма – науково обґрунтоване, соціально узаконене правило вимови звуків, звукових комплексів, організації звукового потоку.

Орфоєпічні норми складаються історично і зазнають історичних змін.

Розрізняють два види орфоєпічних норм:

1) норми, пов'язані з розміщенням звуків у мовному потоці в слові, на межі слів;

2) обов'язкові норми.

До першого виду відносять чергування сполучників **і – й**, прийменників **в – у**, **вві – уві**, **з – зі – із**, часток **б – би**, **ж – же**: *зі смаком, бук у місті, була в університеті, день і ніч, ночі й дні*. Сюди ж можна віднести чергування дієслівних закінчень **-ати / -ать** (*орати – орать*), **-ути / -уть** (*чути – чуть*), **-емо / -ем** (*малюємо – малюєм*): *Знов трембіти голос чути в лісі*;

*Роботящим рукам ... перелоги **орать**.*

В українській мові у значній частині слів припускається варіативне наголошування:

- 1) у префіксальних іменниках: *до□гові□р, при□рі□ст, пі□дли□ток, дові□дни□к*;
- 2) у суфіксах: *громадя□ни□н, посла□не□ць*;
- 3) у складних іменниках: *перво□цві□т, різно□ви□д*;
- 4) в іншомовних словах: *ано□стро□ф, алфа□ві□т* тощо.

Друга група орфоепічних норм не припускає варіантів, є обов'язковою для кожного носія мови. Так, наприклад, нормативним є суфіксальне наголошення віддієслівних іменників: *визна□ння, завда□ння, чита□ння, гляда□ч* (хоча *догля□да□ч, нагля□да□ч, огля□да□ч*); кореневе наголошення іменників *сере□дина, до□нька, спи□на*; наголошення прикметникових закінчень: *легки□й, нови□й, стари□й*; наголошення сполучних голосних у складних словах: *живо□пис, життє□пис, літо□пис*; наголошення закінчень іменників 1-ої та 2-ої відміни жіночого й чоловічого роду: *вчительки□, сторінки□, містки□*.

Типовими порушеннями орфоепічних норм є:

- 1) м'яка вимова шиплячих [ч], [шч]: [ч'ому□с'], [ш'ч'а□с'т'а];
- 2) набуття звуками [д'], [т'] призвуків [з'], [с']: [д^{в'}а□куйу], [с'т^{н'}іна□];
- 3) вимова [г] замість [ґ]: [ґедз'], [ґа□нок];
- 4) м'яка вимова приголосних [л] перед **е** та [р] у кінці слова: [л'е□кц'ійа], [хаба□р'];
- 5) вимова зубних [д], [т], [н] як піднебінних;
- 6) повна заміна голосного [е] голосним [и] у наголошеній позиції: [сти□жка] замість [сте□жка], [гли□чи^ек] замість [гле□чи^ек], [ми□ду] замість [ме□ду];
- 7) невиправдане оглушення дзвінких приголосних, що призводить до неправильного тлумачення слова: [каска] і [казка], [дух] і [дуг], [мус] і [муз] та ін.

Основними причинами порушення орфоепічних норм учені називають діалектне оточення ([кун'], [бул'і□], [хо□де^{н'}], [нос'у□]), вплив інших мов, нерозуміння специфіки їхньої орфоєпії, а також байдужість мовця до власного мовлення.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. З'ясуйте питання про українську мову як державну мову України. Які чинники засвідчують красу і багатство української мови?
2. Назвіть розділи науки про мову.
3. Охарактеризуйте стилі української літературної мови.
4. Як розрізняються звуки мови і мовлення?
5. Які особливості позначення звуків мови на письмі?
6. З'ясуйте співвідношення звуків і букв.
7. Як утворюються звуки? Охарактеризуйте систему голосних і приголосних звуків української мови.
8. Що таке склад? Як слова поділяються на склади?
9. Охарактеризуйте основні правила переносу слів.
10. З'ясуйте питання про наголос, його типи.
11. Які особливості вимови голосних і приголосних звуків української мови?
12. Охарактеризуйте явище спрощення в групах приголосних.
13. Висвітліть найпоширеніші чергування голосних і приголосних звуків.
14. Що вивчає орфографія? На яких принципах вона базується?
15. Як передається м'якість приголосних на письмі? Висвітліть основні правила вживання м'якого знака.
16. Сформулюйте основні правила вживання апострофа.
17. Коли відбувається подвоєння і подовження приголосних? Як розрізняються ці процеси?
18. Обґрунтуйте основні правила вживання великої літери.
19. З'ясуйте правила написання **не**, **ні** з різними частинами мови.
20. Висвітліть особливості правопису слів іншомовного походження.
21. Що вивчає орфоепія? Які основні норми української літературної вимови?

III. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Лексика (грец. *lexikos* – той, що відноситься до слова) – це усі слова, що наявні в тій чи іншій мові.

Лексикологія (грец. *lexis* – слово, *logos* – вчення) – розділ науки про мову, що вивчає слово як основну одиницю мови і словниковий склад мови.

Фразеологія (грец. *phrasis* – зворот мови) – розділ науки про мову, що вивчає стійкі словосполучення – фразеологічні звороти, фразеологізми.

1. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова

Слово – це звук чи комплекс звуків, що має значення і еживається в мові як певне самостійне ціле.

Слово називає предмети, ознаки, дії, процеси. Такі слова є повнозначними, самостійними (*ранок, будинок, дерево, білий, синій, зелений, читати, писати, розмовляти, високо, далеко, увечері*). Вони позначають як конкретні предмети, так і абстрактні поняття, виражають волю, емоції, передають процеси, дії і стани, ознаки і властивості. Отже, повнозначні слова мають лексичні значення. **Лексичне значення** – це співвіднесеність слова з певним явищем дійсності. Так, слова *стіл, книга, ручка* співвідносні з певними предметами, *червоний, синій, зелений* – з ознаками тощо. Слова, що виражають різні відношення між самостійними словами у словосполученні і реченні, називаються службовими; вони позбавлені лексичного значення (*у місті; біля будинку; упродовж року; згідно з постановою; за лісом; над нами, посеред поля; батьки і діти; холодний, зате приємний; не фізика, а хімія; мовчить, бо вагається*).

Слову як одиниці мови властиві такі ознаки:

- 1) лексичне значення (називає предмети, ознаки, дії);
- 2) автономність (можливість утворювати самостійне однослівне речення чи бути членом речення, займати будь-яку позицію в реченні);

3) можливість поділу на менші значущі частини (корінь, префікс, суфікс, закінчення).

Так, наприклад, слово *завій* має в українській мові такі лексичні значення: 1) рвучкий круговий рух вітру: *Гостре око спіймало в скісних завоях хуртовини дві ледве помітні постаті* (В. Кучер); 2) замет, пагорб, утворений вітром (з піску, снігу, пилу): *Я їхав на фронт, на правий берег Дніпра, снігові завої затримали мене на якійсь глухій цукроварні* (Л. Первомайський); 3) завихрені вітром клуби, кільця, пасма диму, пилу, куряви і т. ін.: *Пилука скрипіла Шелюженкові на зубах, коли він у завоях куряви примчав мотоциклом до переправи і взявся за трос* (О. Гончар); 4) пасмо закрученого волосся; завиток: *На лобі почорнів завій, але пусте і рана, й кров, я навіть смерть би поборов* (М. Бажан). Службові ж слова, що функціонують у наведених реченнях, виражають лише граматичні значення: прийменники разом із закінченнями іменників (*на фронт, у завоях, за трос*) є виразниками граматичних значень певних відмінків, сполучники (*і, але*) поєднують однорідні члени речення.

Мова забезпечує взаєморозуміння між мовцями завдяки тому, що слово узагальнює поняття про однорідні предмети і явища, бо якби кожен предмет чи явище називались по-різному, мова не могла б виконувати основну свою функцію – бути засобом спілкування. У результаті ж узагальнення несуттєві, другорядні ознаки відкидаються. Наприклад, словом *птах* називається будь-який птах незалежно від його розміру, розмаху крил, кольору і т. ін.

Ті повнозначні слова, що співвідносні з конкретними предметами, ознаками і діями, є словами з конкретним значенням, напр.: *річка, сосна, рука, двері, книга; довгий, червоний, дерев'яний; писати, рубати, косити*. Ті слова, що не співвідносні з конкретними предметами, ознаками, діями, є словами з абстрактним значенням, напр.: *надія, успіх, читання, мужність, спів, любов, вічність*.

Основна функція слова – називна (номінативна). Однак значення слова розкривається тільки в реченні, у зв'язку його з іншими словами. Передусім це стосується слів, що мають не одне, а кілька значень.

Слова, що мають одне лексичне значення, називаються **однозначними, моносемічними** (грец. *monos* – один, *sēma* – знак). Значення таких слів зрозуміле як у контексті так і поза ним. До однозначних слів належать більшість наукових термінів, професіоналізмів і канцеляризмів, чимало загальноживаних слів, що чітко окреслюють предмети та явища, власні назви та ін., напр.: *префікс, присудок, додаток, гіпотенуза, радіус, дуб, сосна, клен, ожина, жито, овес, Тернопіль, Рівне, Дніпро*.

Слова, що вживаються у різних значеннях, називаються **багатозначними, полісемічними** (грец. *poly* – багато, *sēma* – знак). У таких словах поза контекстом зрозуміле тільки пряме значення. Решта значень – переносні, або непрямі. Вони виникли внаслідок перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші, які чимось подібні між собою. Так, наприклад, якщо взяти два значення слова *тихий* (*тихий* – *повільний*: *тиха хода потяга*; *тихий* – *несильний* (*неголосний*): *тихий голос*), то спільним для цих значень є незначний вияв ознаки. Отже, при полісемії звукова єдність більшою чи меншою мірою поєднується зі смисловою єдністю.

На основі переносного значення виникають: **метафора** (грец. *metaphorā* – *переміщення*) – перенесення значень одних предметів, явищ, ознак на інші за подібністю, напр.: *Лице його зробилося лютим, очі горіли* (Григорій Тютюнник); – *Ну, тепер я зовсім розкисну, – усміхнувся Дорош* (Григорій Тютюнник); **метонімія** (грец. *metonymia* – *перейменування*) – перенесення назви одного предмета, явища, властивості на інші за ознакою суміжності, напр.: *читав Шевченка* (*читав твори Шевченка*), *слухав Чайковського* (*слухав музику Чайковського*), *клас вчиться добре* (*учні класу вчать добре*); **синекдоха** (грец. *synecdochē* – *співпереймання*) – заміна назви цілого назвою його частини чи навпаки, напр.: *Капелюх довго гуляв біля озера*; *У нього рука в управлінні*.

2. Омоніми. Синоніми. Антоніми

Омоніми

На відміну від полісемії, де значення слів зберігають смислову єдність, в українській мові є частина слів, які звучать однаково, проте мають зовсім різні лексичні значення.

Слова, однакові за своїм звуковим складом, але різні за значенням, називаються **омонімами** (грец. *homos* – однаковий, *oputa* – ім'я).

Власне омонімами є лексичні, вони завжди належать до однієї частини мови, напр.: *А внук **косу** несе в росу* (Т. Шевченко) – *Хто че, хто се ... чеше довгу **косу**?* (Т. Шевченко); ***Ключ** виймає; прийшов і двері одмикає* (Т. Шевченко) – *І **ключ** у небі лине й лине* (А. Малишко). Вони поділяються на повні і неповні. У повних омонімах збігаються граматичні форми (див. наведені вище). У неповних омонімах наявні розбіжності у деяких граматичних формах. Наприклад омоніми *образ (ікона)* і *образ (обличчя, художній засіб, тип)* мають різні закінчення у формах родового відмінка однини (*образа – образу*).

До неповних омонімів відносять також омоформи, омофони, омографи.

Омоформи – слова, в яких збігаються тільки окремі форми.

Омоформами звичайно є слова, які належать до різних частин мови, напр.: *мити **шию** – **шию** плаття; широкий **став** – **став** працювати; Погана та **мати**, яка не хоче дітей **мати*** (Народна творчість).

Омофони (грец. *homos* – однаковий, *rhōpē* – звук) – слова, які вимовляються однаково, але різняться написанням.

Омофонами можуть бути однакові й різні частини мови, напр.: *приїхав з **дачі** – не отримав **здачі**; **потри** руку – **по три** студенти; **навіз** багато всього – **сідали на віз**.*

Омографи (грец. *homos* – однаковий, *graphō* – пишу) – слова, які пишуться однаково, а вимовляються по-різному.

Омографами, як і омофонами, теж можуть бути однакові й різні частини мови, напр.: *коса□ – ко□са, ра□дій – раді□й, о□бід – оби□д, за□мок – замо□к.*

Синоніми

Багатство мови засвідчує можливість добирати слова, які сприяють найточнішому висловлюванню думки, передачі усіх необхідних відтінків. Українська мова надзвичайно багата на такі слова – синоніми.

Синоніми (грец. *syno* – разом, *onymos* – однойменний) – слова, які мають значення, що повністю або частково збігаються.

Повністю збігаються за значенням **абсолютні** синоніми, що не розрізняються ні відтінками значень, ні емоційним забарвленням, ні сполучуваністю. Вони можуть уживатися паралельно, напр.: *мовознавство і лінгвістика, століття і сторіччя, коцюба і кочерга*.

У мові здебільшого наявні такі синоніми, які різняться або семантичними (значенневими) або стилістичними відтінками. Такі синоніми і поділяють на **семантичні** та **стилістичні**.

Семантичні синоніми різняться відтінками в значенні, напр.: *хоробрий, сміливий, відважний, рішучий; досягнення, здобуток, завоювання; думати, гадати, роздумувати, міркувати, розмірковувати, розмишляти*.

Стилістичні синоніми однакові за значенням, але різні за стилістичними відтінками. Звичайно вихідне слово є стилістично нейтральним, а синонімічні з ним слова мають додаткові стилістичні відтінки, напр.: *гордовитий, чванливий, чванькуватий, гоноровитий, надутий, бундючний, задавастий; успіх, торжество, тріумф; обдурити, надути, обвести, облапошити*.

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди. У синонімічному ряду основним словом (домінантою) є звичайно найбільш нейтральне слово. Кожне слово в синонімічному ряду має якісь специфічні ознаки, які доповнюють основне значення кожного синоніма; отже, в синонімічному ряду об'єднуються слова, спільні за своїм загальним значенням і відмінні за додатковим, напр.: **говорити** – *казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти, гурорити, базікати, варнякати, верзти, патякати, плести, плескати, ляпати, молоти, клепати, мимрити, бубоніти та ін.*

Синоніми є ознакою багатства мови. Вони допомагають найточніше висловлювати думку, передавати її відтінки.

Людина, яка належним чином володіє синонімічними засобами мови, краще і точніше висловлює свої думки, ніж та, яка не володіє такими засобами достатньою мірою.

Антоніми

В українській мові є частина слів, що мають протилежні значення.

Антоніми (грец. *anti* – проти, *о*□*пута* – ім'я) – різні за звучанням слова, які мають протилежні значення.

Слова, об'єднані в антонімічні пари, мають якусь лексичну спільність. Так, слова *багато* – *мало* об'єднані спільним поняттям кількості, *чорний* – *білий* – спільним поняттям кольору.

Тому не можна об'єднати слова в такі антонімічні пари: *великий* – *близький*, *високий* – *чорний*, *день* – *кінець*. Не є антонімами слова із запереченням: *вітер* – *не вітер*, *білий* – *не білий*, *говорити* – *не говорити*.

В українській мові антоніми можуть виражатись такими частинами мови: – іменниками: *світло* – *темрява*, *добро* – *зло*, *війна* – *мир*, *радість* – *горе*, *початок* – *кінець*;

– прикметниками: *важкий* – *легкий*, *багатий* – *бідний*, *внутрішній* – *зовнішній*;

– займенниками: *всякий* – *ніякий*, *всі* – *ніхто*;

– дієсловами: *любити* – *ненавидіти*, *радіти* – *журитися*, *ускладнювати* – *полегшувати*;

– прислівниками: *ніко*□*ли* – *завжди*, *удень* – *вночі*;

– прийменниками: *над* – *під*, *до* – *від*. Прийменники сприймаються як антоніми лише в сполученні з повнозначними словами, напр.: *до мене* – *від мене*, *під столом* – *над столом*.

Антоніми широко використовуються як стилістичний засіб, зокрема в прислів'ях і приказках (*Ситий голодному не товариш*; *М'яко стеле, та твердо спати*). На антонімах іноді будуються назви книг, розділів, напр.: *Лихо давнє і сьогочасне* (Панас Мирний); *Війна і мир* (Л. Толстой); *Живі і мертві* (К. Симонов).

3. Походження слів

У лексичному складі української мови є дві групи слів з погляду походження: 1) споконвічно українські слова; 2) слова, запозичені з інших мов.

Споконвічно українська лексика

Слова, що належать до споконвічно української лексики, виникали в різний час. Найдавнішою є група лексики, що бере свій початок ще з індоєвропейської мови. Ця лексика включає такі тематичні групи слів:

– назви предметів і явищ навколишнього середовища, напр.: *болото, вітер, вогонь, дим, весна, море, вечір, ніч, небо, земля, день, сонце*;

– назви рослин та їх частин, напр.: *льон, солома, осика, верба, зерно, береза, дерево*;

– назви диких і свійських тварин, птахів, риб і комах, напр.: *оса, муха, вугор, жука, кулик, журавель, орел, корова, вовк, звір*;

– назви спорідненості і родинних зв'язків, напр.: *зять, свекор, сестра, брат, син, мати, батько, дочка*;

– назви органів і частин людського тіла та організму тварин, напр.: *борода, кров, серце, кістка, коліно, лікоть, горло, зуб, язик, ніс, вухо, брова, око, мозок, череп*;

– назви житла та його частин, засобів пересування, продуктів харчування, знарядь праці, напр.: *дім, двір, мед, сіль, віз, колесо, стежка, м'ясо*;

– назви на позначення господарської діяльності людини, напр.: *орати, копати, тесати, колоти, місити, міряти*;

– назви дій, станів, життєвих процесів, напр.: *спати, їсти, сидіти, стояти, іти, жити*;

– назви якостей, напр.: *довгий, блідий, зелений, жовтий, рудий, білий*;

– назви чисел, напр.: *тисяча, сто, десять, один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять*.

Велика лексична спадщина ввійшла в українську мову зі спільнослов'янської мови. При цьому в багатьох випадках у процесі словотворення були використані слова

індоєвропейського походження. Власне українська лексика виникла в основному на основі лексичного складу спільнослов'янської мови. Вона охоплює назви предметів, явищ природи, життя і побут людей, виробничу діяльність тощо, напр.: *жовтень, січень, гай, мрія, багаття, відродження, наступний, бандура, хурделиця, прапор, сіяч, сімба, вареники*.

Специфічність власне української лексики засвідчують передусім суфікси іменників і прикметників, а також префікси, напр.: *тканина, година, заручини, стрілянина, Рівненщина, козаччина, заступник, фрезерувальник, швець, вчителька, водій, велетень, здоровань, днище, німота, змагання, білуватий, довжелезний, міжгір'я, подвір'я, прізвище, прірва*.

Власне українськими є багато прийменників (*під, понід, задля, коло, біля, серед, від, з, між, поміж, щодо, з-під, з-над, з-перед, з-поза*), сполучників (*але, та, чи, бо, щоб, аби, зате, проте, якщо, якби, наче, мов, немов, ніби, дарма що, щойно, тільки, ледве*), прислівників (*можливо, звичайно, зрозуміло, безумовно, безперечно, напевне*), вигуків (*геть, щить, цур, пек, лишенько*).

Запозичені слова

Упродовж багатівікового розвитку Україна контактувала з багатьма народами і запозичила чимало слів з інших мов.

Чимало слів запозичено зі старослов'янської мови. Це такі слова, як *глава, раб, вождь, учитель, приятель*. З польської мови запозичені слова *хлопець, мешкати, в'язень, вирок, обіцяти, помста* та ін. З російської мови в українську ввійшли такі слова, як *паровоз, указ, декабрист, різночинець, кадет, завод* та ін.

Значно більше слів увійшло в українську мову з неслов'янських мов. Це слова грецької мови (*ангел, біблія, монастир, архаїзм, архів, міф, організм, сатира, Артем, Анатолій, Андрій* тощо), латинізмами (*конгрес, статут, ангіна, турбіна, лінія, інфінітив, атестат, декан, лектор, ректор, студент, факультет* і т. ін.), німецькі лексичні запозичення (*офіцер, кран, шланг, итурм, капельмейстер, абзац, шахта, бухгалтер, галстук, футляр*), слова французького походження (*націоналізм, альтернатива, бюлетень, ансамбль, балет, авангард, гарнізон, пальто, одеколон*), італійські слова (*газета,*

акорд, кантата, капела, концерт, соло), англійські лексичні запозичення (бульдозер, комбайн, снайпер, танк, бюджет, матч, спорт, футбол), запозичення з тюркських мов (аркан, торба, кайдани, орда, чабан, базар, баран, беркут, судак, балик, ковбаса, лапша, халва).

4. Види слів за вживанням

Слова української мови за вживанням розрізняються за ознакою активності/пасивності та з погляду сфер уживання.

Активні і пасивна лексика

До активної лексики належать слова, що регулярно використовуються всіма мовцями незалежно від їхньої професії, сфери діяльності. Це загальноновживані слова, напр.: *брат, сестра, дерево, хліб, сіль, червоний, дерев'яний, працювати, жити, високо, звечора, один, десять, мій, жодний, і, та, але, у, на, під* тощо. До активної лексики належать: слова, що активно вживаються лише в певній галузі науки, професійної діяльності, тобто такі слова обмежуються порівняно невеликим колом фахівців, напр.: *парадигма, мартен, бісектриса, асиміляція, морфема*.

До пасивної лексики належать застарілі слова (*історизми, архаїзми*) та неологізми.

Історизми – слова, що називають речі і явища, які відійшли в історію.

Вони вживаються або в спеціальній історичній літературі, або в художніх творах з метою відтворення певної історичної епохи, напр.: *жупан, очіпок, ступа, корець, копа, дворянин, урядник, хорунжий*. Ці слова звичайно не мають ніякого стилістичного забарвлення.

Архаїзми (грец. *archaios* - давній) – слова, що позначають існуючі й сьогодні предмети, явища, процеси, однак з якихось причин перестали активно вживатися в мові або ж і зовсім зникли з її словника.

Наприклад: *зріти – бачити, піт – поет, перст – палець, ланіти – щоки, лицедій – актор, уста – губи.*

На відміну від історизмів, які є стилістично нейтральними, архаїзми звичайно несуть більше чи менше стилістичне навантаження, напр.: *Нічим **отверзуться уста**; прорветься слово, як вода, і **добрь-пустиня** неполита, **зцілющою** водою вмита прокинеться...* (Т. Шевченко); *І **піп**, **гортанію** басистий, на Ворсклі робить річку Йордань* (Л. Костенко).

Неологізми (грец. *ne* – новий, *logos* – слово) – нові слова.

Мова постійно розвивається. З виникненням нових предметів, явищ, процесів постає проблема їх називати. Тому й виникають нові слова, які є неологізмами доти, доки не стають загальноновживаними. Так, наприклад, у кінці XIX – початку XX ст. значна кількість сучасних нормативних слів вперше була зафіксована в українських періодичних виданнях. Особливо показовою є лексико-семантична група назв осіб, напр.: *видавець, дослідник, винахідник, промовець, споживач, читач, гуморист, україніст, авторка, письменниця.* У цей же період виникло багато неологізмів на позначення абстрактних понять, напр.: *пізнання, святкування, властивість, незалежність, фаталізм, мобілізація.*

Крім цих, загальноновживаних, неологізмів, є ще авторські (індивідуальні) неологізми, створені окремими авторами з певною стилістичною метою. Вони переважно не стають загальноновживаними. Більшою чи меншою мірою вони наявні в творах усіх письменників, напр.: *Весна, весна! Яка **блакить!** Який **кругом прозор!** Садками ходить **брунькоцвіт**, а в небі **злотозор*** (П. Тичина); *У **присмеркові** доброї **дїбровості** пшеничний присмак скошеного дня. На **крутосхилах** срібної **дніпровості** сїдлає вічність **чорного коня*** (Л. Костенко).

Види слів за сферою вживання

Слова української мови за сферою вживання поділяються на загальноновживані і спеціальні.

Загальноновживані слова використовуються всіма носіями літературної мови, тому їх ще називають **загальнонародними**.

Це різні групи слів на позначення предметів побуту, ті, що стосуються явищ природи, процесів трудової діяльності, економічних, суспільно-політичних, морально-етичних понять і т. ін. До загальноновживаних слів належать цілі розряди слів – частин мови: числівник, займенник, сполучник, прийменник, частка.

Спеціальна лексика, на відміну від загальноновживаної, має обмежене вживання. Вона використовується:

- у різних сферах професійної діяльності людей;
- на територіях, обмежених окремими діалектами;
- у мовленні людей різних соціальних груп.

Лексика, що стосується різних сфер професійної діяльності людей, поділяється на термінологічну і професійну.

До **термінологічної** лексики належать терміни – слова і словосполучення, що позначають поняття спеціальної галузі знання чи діяльності. Кожній галузі науки властива своя термінологія: мовознавча (*присудок, додаток, фонема, акомодация*), літературознавча (*композиція, сюжет, троп, епітет*), математична (*бісектриса, гіпотенуза, трикутник*), економічна (*емісія, кредитування, девальвація*), біологічна (*біоценоз, вегетація, судина*) тощо.

До **професійної** лексики належать слова і словосполучення, що позначають предмети і поняття, безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю чи родом занять людей. Так, наприклад, у рибальському словнику поряд з назвами *сітка, невід* вживаються слова *бродяк, волок, волочок, волокуша, дель, накидка, поріж, сороковка, ставник, ставка* та ін.

До **діалектної** лексики належать слова, властиві тому чи іншому територіальному діалекту, напр.: *бачити – видіти, картопля – бараболя, картопа, бульба, картох, кромплі*.

До лексики, що вживається у мовленні людей різних соціальних груп, належить **жаргонна** лексика.

Жаргонізм (франц. *jargon*) – слова, властиві розмовній мові людей, пов'язаних певною спільністю інтересів.

Так, у мовленні студентів наявні такі жаргонізми, як *хвіст (заборгованість), автомат (залік за результатом роботи в семестрі), плавати (погано знати матеріал), засипатись (не*

скласти іспит).

5. Поняття про фразеологізми. Типи фразеологічних одиниць

У мові наявні вільні, синтаксичні словосполучення, що функціонують у складі речення, компоненти яких можна замінювати іншими словами, необхідними для висловлення певного змісту в тій чи іншій ситуації. Наприклад, у реченні *Світла ніч стояла над горами* (О. Гончар) наявні два синтаксичні словосполучення *світла ніч* і *стояла над горами*, у яких залежно від змісту можна замінювати компоненти, напр.: *Темна ніч стояла над містом*.

Проте в українській мові є й стійкі словосполучення, які безпосередньо не створюються у мовленні, а використовуються як готові одиниці, напр.: *байдики бити, тримати камінь за пазухою, бути на близькій нозі, кривити душею, заяча душа*.

Такі одиниці називаються *фразеологізмами, фразеологічними зворотами, фразеологічними виразами*.

Є різні класифікації фразеологізмів, зокрема за ступенем злитості частин фразеологізму виділяють фразеологічні зрощення (*бити байдики, піймати облизня*), фразеологічні єдності (*як у рот води набрати, вилами по воді писано*), фразеологічні сполучення (*брати участь, брати слово, брати зобов'язання*).

Найпоширенішою в сучасному мовознавстві є класифікація фразеологізмів з урахуванням їх граматичної будови. За цією ознакою виділяють фразеологізми типу словосполучення і типу речення.

Фразеологізми типу словосполучення – це типові фразеологічні одиниці, що побудовані за способом синтаксичних підрядних чи сурядних словосполучень, напр.: *кров з молоком, п'ятами накивати, спочивати на лаврах, ні риба ні м'ясо, баляндраси точити, альфа і омега, зарубати на носі, іти світ за очі, позичити в сірка очей*.

Фразеологізми типу словосполучення виконують функцію одного члена речення. Наприклад, у реченні *Хлопець пік раків* дієслівний фразеологізм **пік раків** означає **червонів**, тобто він

виступає простим дієслівним присудком.

Фразеологізми типу речення – це прислів'я, приказки, деякі крилаті вирази, напр.: *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Борітеся – поборете* (Т. Шевченко); *Учителя і дерево пізнають по плодах* (Народна творчість); *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко).

6. Лексикографія. Типи словників

Лексикографія (грец. *lexiko* – пов'язаний зі словом, *grapho* – пишу) – розділ мовознавства, предметом якого є теорія і практика укладання словників різних типів.

За призначенням виділяються два типи словників: енциклопедичні і лінгвістичні.

В **енциклопедичних** словниках подаються відомості про позначувані предмети і явища – держави, народи, визначні події, видатних учених, митців, політичних діячів. Основна увага в цих словниках звертається не на слова, а на поняття, що називаються цими словами. Особливістю цих словників є те, що їхній реєстр включає лише іменники (загальні і власні) та іменникові словосполучення, напр.: *клуба, книгознавство, кодекс, Коктебель, коксовий газ, колегіум, концепція, кримінальне право, кріпацтво, кровообіг, Київський літопис, клімат*. У 1959-1965 рр. вийшла 17-томна Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) за редакцією М. Бажана. Упродовж 1977-1985 рр. вийшло друге 12-томне видання цієї енциклопедії.

У **лінгвістичних** словниках основна увага звертається на слова, їх значення, походження, будову, вимову, написання тощо. Основними типами лінгвістичних словників є двомовні та одномовні. **Двомовні** словники поділяють відповідно на українсько-іншомовні та іншомовно-українські.

Є різні типи **одномовних** словників: тлумачні (пояснюють значення слова), етимологічні (розкривають походження слова), орфографічні (подають правильне написання слів), орфоепічні (містять інформацію про правильну вимову слів), синонімічні (подають синонімічні ряди), фразеологічні (вміщують фразеологізми), морфемні та словотвірні (подають морфемну та

словотвірну будову слова), діалектні, словники мови письменників.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що вивчає фразеологія?
3. Дайте визначення слова, назвіть його ознаки.
4. Що таке лексичне значення слова?
5. Які слова є повнозначними, а які – службовими?
6. Які слова однозначні?
7. Які слова багатозначні?
8. Охарактеризуйте типи перенесення значень слів: метафору, метонімію, синекдоху.
9. Що являють собою омоніми? Охарактеризуйте повні і неповні омоніми (омоформи, омофони, омографи).
10. Дайте визначення синонімів. На які розряди вони поділяються? Що таке синонімічний ряд?
11. Які слова є антонімами?
12. Яка лексика є споконвічно українською?
13. Охарактеризуйте запозичення слів з інших мов. Чим вони зумовлені?
14. З'ясуйте особливості правопису слів іншомовного походження.
15. Яка лексика належить до активної, а яка – до пасивної?
16. Охарактеризуйте історизми, архаїзми, неологізми. Що являють собою авторські неологізми?
17. Які є види слів за сферою вживання? Охарактеризуйте загальноновживані слова та спеціальну (термінологічну, професійну, діалектну, жаргонну) лексику.
18. Що становлять фразеологізми? Які їх особливості?
19. Як класифікують фразеологічні одиниці?
20. Що вивчає лексикографія?
21. Які словники належать до енциклопедичних?
22. Охарактеризуйте типи лінгвістичних словників.

IV. БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР

Будова слова (морфеміка) – розділ науки про мову, у якому вивчаються значущі частини слова (морфемі), їх значення та місце у слові.

1. Основа слова і закінчення

Слова в українській мові бувають **змінювані** та **незмінювані**. Незмінюване слово в мовленні завжди звучить однаково, тобто має лише одну граматичну форму: *під, над, не, би, пишучи, метро, взимку, повільно, ура, щоб, фрау* тощо. Змінюване слово може змінювати свою форму, зберігаючи те саме лексичне значення. Змінюючи свою форму, слова пов'язуються в реченні. Більшість повнозначних слів української мови змінювані.

Змінювані слова мають закінчення (графічне позначення □).

Закінчення – це змінювана значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення і служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Найчастіше це остання частина форми слова: *пишу, поле, золотий*. Закінчення може бути **нульовим** (позначення □), тобто відсутнім у мовленні, але ця відсутність виражає певне граматичне значення: *дуб□, дім□* (іменники чоловічого роду називного відмінка однини), *сказав□* (дієслово дійсного способу минулого часу чоловічого роду однини).

Кожна відмінювана частина мови має свою систему закінчень. Незмінювані слова не мають закінчення, тому складаються тільки з основи: *швидко, спрощення, драже, таксі, журі, інтерв'ю*.

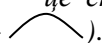
Основа – незмінювана частина слова без закінчення, яка виражає лексичне значення слова (графічне позначення □). Усі слова нашої мови можна поділити на слова з **непохідними** основами (від яких утворюються інші слова) та слова з **похідними** основами (крім кореня, є ще хоча б один суфікс чи префікс). До слів з непохідними основами належать, наприклад,

море, поле, жовтий, небо, хліб, рука, голова; до слів з похідними основами – *морський, польовий, жовтизна, небесний, хлібний, ручний, головний*. Щоб правильно виділити закінчення й основу, слово потрібно змінювати: іменник – за відмінками та числами, прикметник – за родами, відмінками і числами, дієслово – за особами або родами і числами.

Якщо закінчення на письмі виражене буквами **я, ю, є, ї** після букв на позначення голосних та після апострофа , то в таких випадках основа слова закінчується на **й**. На письмі це не відображається, проте перевіряється, якщо слово поставити в іншу форму: *краю [кра'йу] – край, бої [бойі] – бій, надія [над'їя] – надій, лінія [л'ін'їя] – ліній*.

2. Значущі частини слова

Префікси, корені, суфікси, закінчення, інтерфікси та постфікси називаються **значущими частинами слова** або **морфемами**. Значущі частини слова, що входять до основи, виражають лексичне значення слова.

Корінь – це спільна частина споріднених слів (графічне позначення – .

Наприклад, для споріднених слів *море, моряк, морський, приморський* коренем є спільна частина *мор-*; для слів *читати, перечитати, читання* – частина *чит-*. Щоб знайти корінь, потрібно дібрати і зіставити декілька спільнокореневих слів.

Під час зміни і творення слів деякі корені змінюють свій звуко-буквений склад: *нога – нозі – ніжка; ходити – ходжу – хід* (чергування звуків). Зрідка форми одного і того ж слова утворюються від різних коренів. Такі форми називаються **суплетивними**: *я – мене, ми – нас, погано – гірше*.

Корені слів бувають *вільними* та *зв'язаними*. Корінь, який може самостійно утворювати основу слова, називається вільним: *стіл, море, чорний, дім, дуб*. Корені, які не можуть самостійно утворювати основу та завжди вживаються в супроводі префіксів та суфіксів, називаються зв'язаними; їх можна виявити лише при зіставленні ряду спільнокореневих слів: *вулиця (провулок), замкнуті (відімкнуті), одяг (вдягати, роздягати)*.

Префікс – значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення – ---). Наприклад: *дід* – **пра***дід*, *воля* – **не***воля*, *розділ* – **під***розділ*. Ці префікси змінюють лексичне значення слова, тому називаються *словотвірними*. Деколи за допомогою префіксів творяться нові граматичні форми слова (ці префікси називаються *формотвірними*): *читати* – **про***читати* (форми доконаного виду), *сильніший* – **най***сильніший* (найвищий ступінь порівняння прикметника). Інколи у слові може бути кілька префіксів: **пере-роз-по-***діл*.

Суфікс – значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення – ^). Суфікси, як і префікси, не мають самостійного значення, вони виражають певне значення лише у сполученні з коренями. За допомогою суфіксів можуть творитися нові слова (ці суфікси називаються *словотвірними*): *чорний* – *чорніти*, *малий* – *малеца*, *токар* – *токарювати*. Інколи за допомогою суфіксів творяться нові граматичні форми слова (ці суфікси називаються *формотвірними*): *перечитати* – *перечитувати* (твориться форма недоконаного виду), *перечитувати* – *перечитували* (форма минулого часу), *сильний* – *сильніший* (вищий ступінь порівняння прикметника).

За допомогою суфіксів творяться як слова однієї частини мови (*ліс* – *лісок*), так і слова різних частин мови (*учитель* – *учителювати*).

Окремі корені слів використовуються як суфікси. Наприклад, неважко помітити, що суфікс *-ист* у слові *пушкініст* і сполучення кореневої частини із суфіксальною *-знавець* у слові *пушкінознавець* мають те ж саме значення. Частина *-знавець*, співвідносна за своїм значенням із суфіксом, використовується для творення багатьох слів на означення фаху: *шевченкознавець*, *мовознавець*, *товарознавець* та ін.

Кожна частина мови має свої специфічні слово- та формотвірні префікси і суфікси. Передусім це стосується суфіксів: дієслівні суфікси *-і-*, *-а-*, *-и-* тощо: *писати*, *горіти*, *говорити*; суфікси іменника *-изм-* (*-ізм-*, *-їзм-*), *-ир-*, *-изн-* тощо: *білизна*, *поводир*, *героїзм*. Іноді написання та звучання деяких суфіксів різних частин мови може зберігатися, однак вони

відрізняються значенням: *далина* – *сестрин*, *радист* – *голосистий*.

Постфікс – значуща частина, що стоїть у кінці слова після закінчення чи формотвірного суфікса і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення таке саме, як і суфікса).

Наприклад: скажи-**но**, послухай-**бо**, давитися, кому-**небудь**.

Інтерфікс – сполучна морфема, яка поєднує частини складного слова (графічне позначення – \surd).

Наприклад: земл**ер**об, сінозб**ир**ання, крас**в**ид.

3. Основні способи словотворення в українській мові

Процес творення нових слів у мові має назву *словотворення*. Нові похідні слова утворюються від тих, що вже існують.

Словотвір – розділ науки про мову, у якому вивчаються способи творення слів.

Словотворення не слід плутати із словозміною та формотворенням.

Словотворення – це творення нового слова морфологічними та неморфологічними способами.

Словозміна – це один із видів формотворення, творення граматичних форм слова за допомогою закінчення: *зелений*, *зеленої*, *зеленою*, *зеленими*; *підпишу*, *підпишеш*, *підпише*, *підпишемо*, *підпишуть*.

Формотворення – це творення граматичних форм слова як за допомогою закінчення, так і за допомогою інших засобів, напр.: *читати* – *прочитати*, *розоряти* – *розорити*, зміною наголосу: *насіпати* – *насіпати*, допоміжними словами: *читати* – *буду читати*.

Непохідна основа – це основа, форма і закінчення якої не мотивується іншою основою. Наприклад: *дуб*, *дім*, *добрий*, *бігати*.

Похідна основа – це основа, форма та значення якої мотивуються формою та значенням іншої, більш простої

основи: **морський** – такий, що має відношення до **моря**, **полтавський** – той, що має відношення до **Полтави**.

І похідна, і непохідна основи стають твірними при словотворенні.

Твірна основа (графічне позначення – $\overline{\quad}$) – це частина твірного слова, яка входить до складу нового (похідного) слова (при цьому закінчення до уваги не береться).

Наприклад: $\overline{\text{човен}}$ → човняр, $\overline{\text{вода}}$ → водний, $\overline{\text{береза}}$ → березовий.

Твірною основою може бути й ціле твірне слово: $\overline{\text{розділ}}$ → підрозділ, $\overline{\text{мова}}$ → промова.

Твірне та похідне слово утворюють співвідносну словотвірну пару.

Словотвірні засоби – це ті частини слова, якими твірна основа відрізняється від похідної. Похідне слово **дубовий** відрізняється від твірного слова **дуб** суфіксом **-ов-**, тому в словотвірній будові слова **дубовий** поряд з твірною основою **дуб-** виділяємо словотвірний суфікс **-ов-**. Однак у складніших випадках у ролі словотвірного засобу можуть виступати як твірні основи, так і їх частини (при творенні складних та складноскорочених слів).

Іноді спільний словотвірний засіб може бути багатозначним і утворювати похідні з різним словотвірним значенням: у словах **корівник**, **телятник**, **куратник** суфікс **-ник** має значення „приміщення для істот, названих твірним словом”, а в словах **лісник**, **м'ясник**, **городник** – значення „професії або особи за професією”.

Способи творення слів поділяються на **морфологічні** і **неморфологічні**.

До морфологічних способів відносять суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний способи, спосіб складання.

Префіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою префіксів. За допомогою цього способу творяться слова в межах однієї частини мови. Наприклад:

$\overline{\text{предобрий}}$ ← $\overline{\text{добрий}}$;
 $\overline{\text{неактуально}}$ ← $\overline{\text{актуально}}$;

перенавантаження ← навантаження;

записати ← писати;

прадавній ← давній.

За допомогою префіксів творяться переважно дієслова.

Суфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою суфіксів. Наприклад:

капроновий ← капрон;

жирувати ← жир;

швидко ← швидкий;

українець ← Україна;

десятка ← десять;

охати ← ох.

За допомогою суфіксального способу творяться слова як однієї, так і різних частин мови. цей спосіб виявляється найпродуктивнішим при творенні іменників, що пояснюється найбільшою кількістю іменникових суфіксів в українській мові.

Префіксально-суфіксальний спосіб – спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи префіксів і суфіксів. Наприклад:

приручити ← рука (к // ч);

безмежний ← межа;

сучасний ← час;

по-доброму ← добрий.

Постфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою постфіксів. Наприклад:

витиратися ← витирати;

хтось ← хто;

який-небудь ← який;

що-небудь ← що;

коли-будь ← коли.

Безафіксний спосіб – це спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова, відкидання його значущих частин:

нарив ← $\overbrace{\text{наривати}}$;
підпал ← $\overbrace{\text{підпалити}}$;
зелень ← $\overbrace{\text{зелений}}$;
гниль ← $\overbrace{\text{гнилий}}$;
посол ← $\overbrace{\text{посилати}}$.

Цей спосіб ще називають *нульовою суфіксацією*. Вказаний термін відображає сутність цього способу: твірне слово усікається, і до усіченої частини додається нульовий суфікс із нульовим значенням (при цьому можуть відбуватися зміна наголосу і чергування кінцевих приголосних):

зруб Ø ← $\overbrace{\text{зрубати}}$;
відсіч Ø (к/ч) ← $\overbrace{\text{відсікати}}$.

Складання – це спосіб творення слів шляхом об'єднання в одне ціле кількох слів або основ. Наприклад:

$\overbrace{\text{голубоокий}} \leftarrow \overbrace{\text{голубі}} \overbrace{\text{очі}} \text{ (к/ч)}$;
 $\overbrace{\text{науково-технічний}} \leftarrow \overbrace{\text{науковий}} \text{ і } \overbrace{\text{технічний}}$.

При складанні твірних основ для їх поєднання часто використовуються сполучні голосні (інтерфікси), які не входять до складу основи і не мають значення, а вживаються лише для зручності вимови. Складання може відбуватися і без інтерфікса:

$\overbrace{\text{всюдихід}} \leftarrow \overbrace{\text{всюди}} \overbrace{\text{ходить}} \text{ (i/o)}$.

Основоскладання може супроводжуватися суфіксацією:

$\overbrace{\text{чорноморський}} \leftarrow \overbrace{\text{Чорне}} \overbrace{\text{море}}$;
 $\overbrace{\text{лівосторонній}} \leftarrow \overbrace{\text{ліва}} \overbrace{\text{сторона}}$;
 $\overbrace{\text{сільськогосподарський}} \leftarrow \overbrace{\text{сільське}} \overbrace{\text{господарство}}$;
 $\overbrace{\text{чорнобривці}} \leftarrow \overbrace{\text{чорні}} \overbrace{\text{брови}}$.

Словоскладання – спосіб творення слів шляхом поєднання двох слів (а не основ) без допомоги сполучного голосного. Такі

складні слова пишуться через дефіс. Наприклад: *хліб-сіль* ← *хліб і сіль*, *срібло-золото* ← *срібло і золото*, *матч-ревани* ← *матч і ревани*, *туди-сюди* ← *туди і сюди*, *лікар-педіатр*, *видимо-невидимо*, *зроду-віку*, *внуки-правнуки*, *жар-птиця*.

Складноскорочений спосіб (абревіація) – спосіб творення слів шляхом складання початкових частин твірних основ. У результаті цього виникає складноскорочене слово (абревіатура). Абревіацією утворюються лише іменники.

Абревіатури можуть утворитися:

– складанням частин кожного з твірних слів, що входять до базового словосполучення: *комбат* ← *командир батареї*, *медсанбат* ← *медичний санітарний батальйон*, *Донбас* ← *Донецький басейн*;

– складанням частин твірного слова й цілого твірного слова: *облдержадміністрація* ← *обласна державна адміністрація*, *редколегія* ← *редакційна колегія*, *профспілка* ← *професійна спілка*;

– складанням назв початкових літер твірних слів: *УТН* ← *Українські телевізійні новини*, *ВНЗ* ← *вищий навчальний заклад*;

– складанням початкових частин і звуків, букв, цифр тощо: *облуно* ← *обласне управління народної освіти*, *ЗАЗ-968* (*модель автомобіля Запорізького автомобільного заводу*).

До неморфологічних способів відносять морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний способи творення слів.

Морфолого-синтаксичний спосіб – це спосіб творення слів, при якому нові слова утворюються шляхом переходу з однієї частини мови в іншу. При цьому змінюється значення слова, але звучання і написання залишається незмінним, напр.: *молода*, *бідний*, *багатий*, *ситий*, *голодний*, *мудрий*, *учительська*, *набережна*. Вказані прикметники у певному контексті здатні виступати у функції іменника (*субстантивіація*): *Ситий голодному не вірить; Багаті теж плачуть*.

Утворені слова отримують граматичні ознаки частини мови, у яку вони перейшли.

За допомогою морфолого-синтаксичного способу в українській мові утворюються відприкметникові іменники (*майбутнє, черговий*), відприкметникові топоніми на *-ин, -ів* (*Чернігів, Львів, Харків, Чигирин*), відприкметникові прізвища на *-ів, -ин* (*Степанів, Іванишин*), віддіеприкметникові іменники (*наречена, придане, ранені, хрещена* (мати)) та ін.

Лексико-синтаксичний спосіб (зрощення) – це спосіб творення слів, коли похідне слово утворюється на базі синтаксичного вільного словосполучення, компоненти якого зливаються в єдину цілісну лексичну одиницю без будь-яких формально-граматичних змін, напр.: *втридорога, задарма, запанібрата, сильнодіючий, пройдисвіт, Панібудьласка, сьогодні, триста*.

Лексико-семантичний спосіб – це такий спосіб творення слів, при якому звукова оболонка твірного слова залишається незмінною, але слово набуває нового значення і стає похідним. Наприклад: *встигати* („не запізнюватися”) – *встигати* („добре вчитися”), *корінь* (дерева) – *корінь* (математичний або мовознавчий термін). Слова при цьому способі творення не переходять в іншу частину мови і не змінюють граматичних ознак.

4. Зміни приголосних при творенні слів

При словотворенні можуть відбуватися зміни в коренях та суфіксах слів. Деякі приголосні кореня перед суфіксами **-ськ-, -ств-** змінюються, змінюючи й самі суфікси:

[Г] + [с'к] → [з'к] *Рига – ризький*;

[ж] + [ств] → [зтв] *убогий – убогство*;

[з] + [ств] → [зтв] *убогий – убогство*;

[к] + [с'к] → [ц'к] *козак – козацький*;

[ц] + [ств] → [цтв] *козак – козацтво*;

[ч] + [с'к] → [с'к] *товариш – товариський*;

[х] + [ств] → [ств] *товариш – товариство*;

[ш] + [ств] → [ств] *товариш – товариство*;

[с] + [ств] → [ств] *товариш – товариство*.

Виняток: *казахський, цюріхський, баскський*.

В аналогічній ситуації зміни інших приголосних відбуваються лише у вимові, а на письмі не фіксуються: *брат – братський* [бра□ц'кий], *меценат – меценатський* [ме^нце^нна□ц'кий].

При творенні іменників із суфіксом **-ин-** від прикметників відбуваються такі зміни приголосних:

– [ц'к] // [чч] *козацький – козаччина, німецький – Німеччина, але галицький – Галичина*;

– [с'к] // [шч] (графічно -ськ- із -щ-) *чернігівський – Чернігівщина, київський – Київщина, рівненський – Рівненщина*.

5. Деякі особливості написання складних слів

1. Складні слова з першою частиною **пів-, напів-, полу-** пишуться разом: *піваркуша, півгодини, півмісяць, пів'яблука, напівсон*. Однак перед іменниками – власними назвами **пів-** пишеться через дефіс, напр.: *пів-України, пів-Європи, пів-Кисва*.

2. Через дефіс пишуться:

– поєднання синонімічних слів: *тишком-нишком, частогусто*;

– поєднання антонімічних слів: *видимо-невидимо, більш-менш*;

– поєднання близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: *хліб-сіль, щастя-доля*;

– поєднання слів з тим самим коренем, але з різними закінченнями, префіксами й суфіксами: *з давніх-давен, з діда-прадіда, мало-помалу*;

– поєднання слів, що означають приблизність: *п'ять-шість, день-другий, не сьогодні-завтра*;

– складні вигуки та звуконаслідування: *гей-гей, ого-го*;

– літерні абрєвіатури з належними до них цифрами: *УТ-1, Ту-154*;

– терміни, до складу яких входить літера алфавіту: *Т-подібний, У-подібний*;

– літерні скорочення складних слів, які пишуться разом або через дефіс: *с.-г. – сільськогосподарський, ст.-сл. –*

старослов'янський.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає морфеміка?
2. Які слова є змінюваними, а які незмінюваними?
3. Дайте визначення закінчення. Яке закінчення є нульовим?
4. Яка частина слова становить основу? Які основи є непохідними і похідними?
5. З'ясуйте питання про типи морфем: корінь, префікс, суфікс, закінчення, постфікс, інтерфікс.
6. Які корені є вільними, а які зв'язаними?
7. Що вивчає словотвір?
8. Що таке словотворення?
9. Яка основа є твірною?
10. Висвітліть питання про словотвірні засоби.
11. Які основні способи творення слів в українській мові? Охарактеризуйте їх.
12. З'ясуйте питання про зміни звуків при творенні слів.
13. Які особливості написання складних слів разом і через дефіс?

V. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Морфологія (грец. *morphē* – форма і *logos* – слово, вчення) – розділ граматики, що вивчає внутрішню, граматичну будову слова і граматичні класи слів.

Крім морфології, до складу **граматики** (науки про граматичну будову мови) входить **синтаксис**.

Слово являє собою єдність лексичного і граматичного значення. Лексичне значення слова є його індивідуальним смислом, за яким воно відрізняється від інших слів. **Граматичне ж значення** властиве цілому класові слів. Наприклад, слово *дуб* має значення: багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями. Граматичні ж значення називного відмінка, чоловічого роду, однини, які має це слово, властиві багатьом іменникам, напр.: *степ, гай, будинок, орел, університет, ясен, клен, дзвін, олівець*. У наведених словах ці граматичні значення виражаються нульовим закінченням. А в словах *книга, весна, подія* граматичні значення називного відмінка, жіночого роду, однини виражаються закінченням **-а**.

Прикметники *рухливіший, авторитетніший, талановитіший* мають спільне граматичне значення вищого ступеня порівняння, яке передається суфіксом **-іш-**; форми цих прикметників – *найрухливіший, найавторитетніший, найталановитіший* мають спільне граматичне значення найвищого ступеня порівняння, яке виражається префіксом **най-**. Частка **хай (нехай)** вказує на граматичне значення наказового способу, а частка **би (б)** – умовного: *хай напише, прочитала б*.

1. Принципи виділення частин мови

Частини мови визначаються з урахуванням різних ознак цілих класів слів – значеннєвих, морфологічних і синтаксичних. **Значення** частин мови не пов'язується з індивідуальним лексичним значенням окремого слова, а виявляється як властивість цілого класу слів. Так, іменники мають значення

предметності, прикметник виділяється як клас слів, що виражають ознаку предмета, а дієслова – як клас слів, що виражають динамічну ознаку предмета – дію, процес або стан.

Морфологічні ознаки при виділенні частин мови є основними. Головною морфологічною ознакою, яка враховується при класифікації частин мови, є наявність чи відсутність у них системи відмінювання. За цією ознакою слова поділяються на дві групи: **відмінювані (змінні)** і **невідмінювані (незмінні)**.

Головна синтаксична ознака, яка допомагає класифікувати слова за частинами мови, – це здатність слів граматично поєднуватись з іншими словами в реченні. З урахуванням цього слова поділяються на **граматично незалежні** і **граматично залежні**.

Отже, **частина мови** – це група слів, об'єднаних узагальненим лексичним значенням, однаковими морфологічними ознаками, синтаксичною роллю в реченні та особливостями словотворення.

У сучасній українській мові виділяють 10 частин мови: 6 повнозначних (або самостійних), 3 неповнозначні (або службові); окрему групу становлять вигуки та звуконаслідування.

Повнозначні частини мови мають і лексичне, і граматичне значення. Це іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово та прислівник. Неповнозначні частини мови лексичного значення не мають, а служать для зв'язку слів у реченні (прийменник, сполучник) або для надання окремим словам і реченням додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також для творення морфологічних форм і нових слів (частка). Вигуки і звуконаслідування виражають емоції, волевиявлення, імітують звукові сигнали тварин, птахів, звуки явищ природи тощо. До вигуків зараховують також формули мовного етикету.

Частини мови не утворюють замкнених класів слів. У мові відбуваються поступові зміни, що виявляються в різних переходах окремих слів з одного розряду в інший.

2. Іменник як частина мови

Іменником називається самостійна частина мови, що має значення предметності.

У зміст поняття *предметності* входить сукупність різних лексичних значень, які сприймаються як назви предмета, напр.: *вікно, стіл, ручка* (назви конкретних предметів); *лікар, куниця, карп* (назви істот); *мед, золото, срібло* (назви речовин); *читання, зелень, свіжість* (назви опредмечених дій та ознак); *щирість, доброта, краса* (назви абстрактних понять) тощо.

Усі іменники, за винятком тих, що вживаються тільки в множині, мають постійну морфологічну ознаку роду, тобто іменники за родами не змінюються. Іменники належать або до чоловічого (*батько, брат, будинок, ліс*), або до жіночого (*сестра, книга, дошка, ніч*), або до середнього (*поле, море, вікно, село*) роду. Іменники, що мають лише форму множини, до жодного з родів не належать (*канікули, ножиці, сани, дріжджі*).

Іменник має морфологічні ознаки відмінка і числа, які, на відміну від роду, є словозмінними, тобто іменники змінюються за відмінками (*сестра, сестри, сестрі, сестру, сестрою, (на)сестрі*) та числами (*сестра – се□стри*).

Як і кожна частина мови, іменник має свої суфікси: **-ець** (*співець*), **-ик** (*лісник*), **-ак** (*співак*), **-ок** (*свисток*), **-анин** (*рівнянин*), **-ист** (*бандурист*) тощо.

Іменник має свої *синтаксичні властивості*: може мати при собі узгоджене означення (*вдалий день*), займає найтиповішу синтаксичну позицію підмета (*Лихо не мовчить*) і додатка (*Голод не тітка, пиріжка не дасть*).

Іменник часто також виступає іменною частиною складеного присудка (*Сіно – не солома*), неузгодженим означенням (*Збудували будинок з балконом*), обставиною (*На узліссі косили траву*).

3. Розряди іменників за значенням

Назви істот та неістот

До назв **істот** належать іменники, що називають осіб (*бабуся, дочка, абітурієнт, Наталка, Тарас, доцент*); тварин і птахів (*корова, олень, лисиця, соловей, півень, синиця*); міфологічних створінь (*русалка, відьма, мавка, дракон, лісовик*); назви померлих (*мрець, покійник, небіжчик*); назви карт, шахових фігур (*валет, пішак, козир, туз, ферзь*). До назв істот відносять також назви страв: *рак* (варений), *індик* (смажений), *оселедець* (маринований), *качка* (печена).

До назв **неістот** відносять решту іменників, тобто ті, що називають неживі предмети, явища природи, опредмечені дії чи ознаки, абстрактні поняття: *дуб, липа, мужність, листя, колосся, злива*.

Грамматичне поняття істоти/неістоти не збігається з поняттям живого/неживого у природі. Назви сукупності людей, тварин чи птахів (*народ, плем'я, військо, полк, отара, рій, гурт, табун*) і назви мікроорганізмів (*мікроб, вірус*) відносять до неістот.

Грамматично назви істот та неістот розрізняються питаннями *хто?* (істоти) і *що?* (неістоти) та формами знахідного відмінка. У назвах істот знахідний відмінок збігається з родовим відмінком, а в назвах неістот – з називним відмінком. Ця граматична відмінність істот та неістот виявляється у множині іменників всіх трьох родів. Істоти: *бачу братів* – немає *братів*, *бачу дівчат* – немає *дівчат*. Неістоти: *бачу вагони* – стоять *вагони* (Р.в. немає *вагонів*), *бачу верби* – ростуть *верби* (Р.в. немає *верб*). Деякі іменники, що називають тварин, можуть вживатися в знахідному відмінку множини паралельно у формах родового і називного відмінків: *бачу ягнят* і *ягнята, коні* і *коней, корови* і *коров*.

В іменників чоловічого роду граматична відмінність істот та неістот виявляється і в однині. Істоти: *бачу декана, товариша* – немає *декана, товариша*. Неістоти: *бачу стіл, будинок* – стоїть *стіл, будинок*. В однині іменників жіночого та середнього роду граматична відмінність істот та неістот відсутня.

Власні та загальні іменники

Серед іменників виділяють назви загальні і власні. Узагальнене найменування ряду однорідних, однотипних предметів, істот, явищ є назвою *загальною*: *журнал, автомобіль, дружба, кохання, ожеледиця, злагода, ліс*. **Власні** назви – це найменування одиничних предметів, істот чи явищ, виділених із однотипного ряду або найменування чогось (чи когось), що (чи хто) є єдиним, неповторним. До власних іменників відносять:

– прізвища, імена, по батькові та прізвиська людей, назви міфічних істот, персонажів і клички тварин: *Шульга* (прізвище) *Людмила* (ім'я) *Романівна* (по батькові), *Перун, Зевс, Ярослав Мудрий*;

– географічні та астрономічні назви: *Угорщина, Карпати, Луна, Марс, Поділ*;

– назви свят, історичних подій та періодів: *Великдень, Відродження, Просвітництво*;

– назви газет, журналів, книг, установ, підприємств: *„Дніпро”* (журнал), *„Либідь”* (видавництво), *„Газотрон”* (завод);

– назви сортів і марок товарів: *„Білочка”* (цукерки), *„Світоч”, „Запорожець”*.

Власні назви завжди пишуться з великої літери, а назви газет, журналів, установ, назви сортів, марок товарів беруться в лапки.

Власні назви, як правило, умовні, вони можуть бути легко замінені іншими: місто *Петербург* – *Ленінградом*, *Ворошиловград* – *Луганськом*.

Власні іменники переважно вживаються в однині (*Львів, Рівне, Київ, Марс*); деякі вживаються і в однині, і в множині (*Назарук* – *Назаруки* (сім'я)). Існують власні іменники, які вживаються тільки у множині: *Черкаси, Суми, Прилуки, Карпати, Ромни*.

Межа між загальними та власними іменниками рухома. Деякі загальні назви переходять у власні: *гончар* → *Гончар* (прізвище), *довіра* → *„Довіра”* (фірма), *земля* → *Земля* (планета); а власні – у загальні: *Ампер, Вольт, Рентген* (прізвища) → *ампер, вольт, рентген* (одиниці виміру), *Галіфе* (генерал) → *галіфе* (штани).

Конкретні та абстрактні іменники

До **конкретних** належать іменники – назви предметів, явищ навколишньої дійсності, що пізнаються органами чуття людини: *пілот, ріка, місто, день, година, Людмила, Тарас, Крим, Дніпро, „Академія” (видавництво), „Собор” (роман)*.

Конкретні іменники змінюються за числами: *лан – лани, гора – гори, ріка – ріки*. Вони піддаються рахунку, тому вільно сполучаються з кількісними числівниками: *шість зошитів, дві ріки, п'ять підручників*. Деякі конкретні іменники не змінюються за числами – це незмінні іменники (*кіно, кашпо, фламінго, ательє, бюро, ампула*) та власні назви, які вживаються лише в однині або множині: *Тернопіль, Кутаїсі, Батумі, Альпи*.

До **абстрактних** належать іменники, що називають узагальнені поняття, які не сприймаються безпосередньо органами чуття, а існують лише у свідомості носіїв мови. До абстрактних іменників належать:

– загальні поняття, непередметні і нематеріальні явища, які не можна уявити як окремі: *гумор, слава, повага, рух*;

– властивості, почуття, якості, дії, стану, які не піддаються рахунку або іншим кількісним вимірам: *щедрість, доброта, читання, радість, сум, розчарування*;

– поняття, які людина може пізнати лише способом мислення: *швидкість, прискорення, уявлення, альтернатива*;

– події та звичаї: *канікули, сутінки, хрестини, іменини, роковини, оглядини*.

Абстрактні іменники переважно вживаються тільки в однині. Існують абстрактні іменники, що вживаються тільки у множині (*хитроці, кошти, вибори, відносини, піжмурки, обжирки*).

Більшість абстрактних іменників – це похідні слова, утворені за допомогою суфіксів **-ість, -ин (а), -анн (я), -изн (а), -енн (я), -ов (а), -ств (о), -к (а), -ізм, -ацій (а), -ощ (і), -от (а)** та ін.: *радість, низина, прасування, білизна, роззброєння, перебудова, суспільство, крадіжка, феодалізм, агітація, хитроці, висота*.

Збірні іменники

Збірні іменники є назвами сукупності однакових чи подібних предметів, що сприймаються як єдине ціле: *професура, селянство, мошکارа, малинник, сосняк, білизна, ректорат, рідня, молодь, дівтора, листя, коріння*.

Збірні іменники належать до розряду неістот. Вони не піддаються рахунку, тому мають тільки форму однини і не сполучаються з власне кількісними числівниками.

Іменники, що називають сукупність однакових або подібних істот чи предметів, але піддаються лічбі, до збірних іменників не належать: *група, ряд, стадо, ансамбль, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа*.

Більшість збірних іменників творяться за допомогою суфіксів **-ств (о), -н (я), -в (а), -от (а), -еч (а), -изн (а), -ар (а), -ур (а), -іан (а)**: *воїнство, офіцерна, грошва, біднота, малеча, жовтизна, дівтора, докторантура, Шевченкіана*.

Речовинні іменники

Іменники, що означають однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не поррахувати, називаються **речовинними**. Наприклад: *золото, анальгін, молоко, ситець, ячмінь, малина, картопля, вапно, борошно, силос*.

Граматичні особливості речовинних іменників виявляються в тому, що ці іменники не змінюються за числами; більшість із них мають форму тільки однини (*сир, сметана*), а деякі – тільки форму множини (*висівки, вершки*); поєднуються зі словами із значенням міри (*відро води, кілограм цукру, багато хліба*).

Якщо речовинні іменники, що мають лише форму однини, вживаються у множині, то вони змінюють своє лексичне значення і переходять у розряд предметних: *кру□ти, ви□на, технічні масла□, високоякісні ста□лі, тверді сири□* (тут йдеться не про назви речовин, а про їхні різновиди та сорти).

4. Рід іменників

Кожний відмінюваний іменник, що має форму однини, належить до одного з трьох родів: чоловічого, жіночого або середнього. Чоловічий рід іменника можна визначити, співвідносячи слово з займенниками *цей* або *він*: *ріг, завод, багаж, вождь, лебідь*; жіночий рід – з займенниками *ця* або *вона*: *весна, медаль, зустріч, гуаш, любов, мати*; середній рід – з займенниками *це* або *воно*: *небо, диво, вухо, лице, печиво, олово, око*. Іменники, що вживаються тільки у множині, не належать до жодного з трьох родів: *ворота, двері, Суми, канікули*.

В іменниках – назвах істот рід розрізняє стать і вік: *студент – студентка, чоловік – жінка, вовк – вовчиця – вовчєня, лис – лисиця – лисєня*. Проте чимало назв тварин мають рід, що не розрізняє статі цих тварин: *оса, муха, короп, білка, рись*.

В іменниках – назвах неістот рід визначається лише за граматичними ознаками, тому що віднесеність слова до певного роду не мотивована приналежністю до статі: *липа, дуб, народ, ріка, вода, олівець*.

Деякі іменники можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, а в реченні узгоджуються зі словами інших частин мови як у чоловічому, так і в жіночому роді. Такі іменники називаються іменниками *спільного роду*. Наприклад: *писака, задавака, гуляка, трудяга, волоцюга, базікало, ледащо*. Ці іменники внаслідок своєї значеннєвої нерозчленованості можуть займати позицію то чоловічого роду (*цей, той писака, задавака*), то жіночого (*ця, та писака, задавака*), то середнього (*це, те базікало, ледащо*).

Назви за професією чи за родом діяльності можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, проте належать до іменників чоловічого роду: *інженер, геолог, суддя, декан, педагог, професор, директор, агроном, доцент, лейтенант, технік*. У реченні означення узгоджується з формою таких іменників, а присудок – за змістом: ***Молодий професор повідомила про початок заняття. Талановитий інженер подала для обговорення свої пропозиції***. Не можна сказати *молода професор, талановита інженер*, оскільки ці іменники не набули ознак жіночого роду.

Рід іменників, утворених *словоскладанням*, визначається за першим словом, якщо обидві частини складного слова відмінюються: *ракета-носій* – *ракетою-носієм* (ж.р.); та за другим словом, якщо відмінюється тільки друга частина складного слова: *штаб-квартира* – *штаб-квартири* (ж.р.).

На відміну від відмінюваних, *невідмінювані іменники* мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за лексичним значенням.

До *чоловічого роду* належать:

- іменники із значенням особи чоловічої статі: *аташе, портъє, рантьє, маестро, денді, торі, конферансьє*;
- іменники – назви тварин: *фламінго, шимпанзе, поні, какаду, колибрі, кенгуру* (виняток: *цеце* (муха) – ж.р.);
- назви вітрів: *сироко, торнадо*;
- назви деяких конкретних предметів: *еккю, пенні, ін-октаво* (восьма частина аркуша), *ін-фоліо* (піваркуша).

До *жіночого роду* належать:

- іменники із значенням особи жіночої статі: *міс, фрау, мадам, леді*;
- назви деяких тварин і риб: *цеце, івасі*;
- назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста);
- субстантивовані назви мов: *ідиш, хінді, суахілі, фіджі*.

До *середнього роду* належать невідмінювані назви неістот: *кашне, депо, портмоне, кіно, ескімо, какао, шосе, кліше, пенсне, турне, ампула*.

Розподіл *невідмінюваних географічних назв* між родами регулюється родовою належністю географічних номенклатурних слів (*місто, село, озеро, ріка, країна, острів* тощо): *місто Сочі, Тбілісі* (с.р.); *курорт Сочі* (ч.р.); *республіка Перу* (ж.р.); *гора Ай-Петрі* (ж.р.); *мальовничий Капрі* (острів – ч.р.); *глибоке Онтаріо* (озеро – с.р.).

Незмінювані абрєвіатури мають рід головного слова словосполучення, від якого утворене складноскорочене слово: *РДГУ* (Рівненський державний гуманітарний університет) – чоловічий рід, *АТС* (автоматична телефонна станція) – жіночий рід, *педучилище* – середній рід.

Рід змінюваних абревіатур визначається граматично за типом відмінювання. Як правило, вони відмінюються як іменники чоловічого роду: *загс, філфак, КраЗ, КамАЗ, ВАК* (хоча головне слово словосполучення *вища атестаційна комісія* – жіночого роду).

5. Число іменників

Більшість іменників змінюється за числами, тобто можуть мати форму однини та множини. Проте є іменники, що вживаються або тільки у формі однини: *золото, глина, щирість, піхота, листя, молодь* або тільки у формі множини: *пожитки, пустоці, фінанси, кошти, копалини*.

Іменники, що мають форму однини і множини, можуть називати один чи декілька таких предметів. Для позначення одного предмета вживається іменник у формі однини: *лоша, киянин, свисток, друг, день*. Для позначення двох і більше предметів вживається іменник у формі множини: *лошата, кияни, свистки, друзі, дні*.

Для вираження значення числа іменники мають систему закінчень, що попарно протиставляються у кожному відмінку: *озеро – озера, озера – озер□, озеру – озерам, озером – озерами, (на) озері – озерах*.

В іменниках, що мають або тільки форму однини, або тільки форму множини, число має лише граматичне значення, тому що форма певного числа не вмотивована кількістю предметів. Наприклад: *селянство* – іменник у формі однини, хоча називає багатьох осіб, а *ножиці* – іменник у формі множини, хоча називає один предмет.

Іменники, що мають тільки форму однини:

– матеріально-речовинні іменники: *кисень, глина, вапно, хліб, сметана, чорнило*;

– абстрактні іменники: *щирість, глибина, журба, кохання, повага*;

– збірні іменники: *студентство, комашня, мошкара, молодь, листя*;

– деякі власні назви: *Світлана, Олег, Київ, Романівка*.

Окремі із вказаних іменників можуть приймати і форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення і переходять у розряд конкретних іменників (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки, що піддаються обчисленню): *висота* – *висоти*, *потужність* – *потужності*, *пшениця* – *пшениці*, *жито* – *жита*, *сніг* – *сніги*. Форма множини, утворена від прізвищ, позначає сукупність людей, пов'язаних родинними стосунками: *Фещук* – *Фещуки*, *Поліщук* – *Поліщуки*.

Іменники, що мають тільки форму множини:

– деякі матеріально-речовинні іменники: *висівки*, *дріжджі*, *вершки*, *консерви*;

– деякі абстрактні іменники: *дебати*, *пустощі*, *вибори*; *хрестини*, *заручини*; *канікули*, *сутінки*, *роковини*; *заздрощі*, *ревнощі*;

– збірні іменники на позначення сукупності предметів: *гроші*, *фінанси*, *кошти*, *копалини*;

– деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *граблі*, *двері*, *ворота*, *кличі*, *шахи*, *терези*;

– деякі власні назви: *Ромни*, *Прилуки*, *Суми*, *Чернівці*, *Лубни*.

6. Відмінок іменників

Зміна іменників за відмінками дає можливість їм поєднуватися в реченні з іншими словами. У сучасній українській мові є сім відмінків: називний (*хто? що?*), родовий (*кого? чого?*), давальний (*кому? чому?*), знахідний (*кого? що?*), орудний (*ким? чим?*), місцевий (*на кому? на чому?*), кличний (слова у кличному відмінку вживаються при звертанні). Серед них виділяються відмінки **прямі** (називний, кличний), у формі яких іменник у реченні не залежить від інших слів, і непрямі (решта відмінків), які виражають синтаксичну залежність іменника. Іменники у формах прямих відмінків завжди вживаються без прийменників; у формі місцевого завжди наявний прийменник; родовий, давальний,

знахідний та орудний відмінки можуть вживатися як із прийменником, так і без нього.

Кличний відмінок виокремлюється в особливу форму звертання та не узгоджується з іншими членами речення: **Сину, закінчуй цю роботу.** При іменнику в кличному відмінку може вживатися прикметник, дієприкметник, порядковий числівник, займенник у формі, яка збігається з називним відмінком: **Дорога Іринко, що ти можеш розказати мені?**

Основним засобом вираження відмінкової форми є закінчення. Додатковим засобом розрізнення відмінкових форм можуть бути: чергування звуків у основах (*нога – нозі, день – дня*); наголос (*руки – руками, село – села* (і *села* – Н. в. множ.); прийменники (*записати в книзі*).

7. Поділ іменників на відміни

Усі змінювані іменники залежно від їх роду та закінчень у називному відмінку однини поділяються на чотири відміни.

До **першої відміни** належать іменники із закінченням **-а** (після м'якого приголосного **-я**) **чоловічого** роду (*вістряга, бозя, Олекса, Ілля*), **жіночого** (*ткаля, суша, хмара, надія*) та **спільного** роду (*сирота, писака, зівака*).

У межах 1-ї відміни виділяють три групи: тверду, м'яку і мішану.

До **твердої** групи належать іменники з основою на твердий приголосний (крім шиплячих): *гора, долина, хмара, каліка, зануда, Людмила, Микита*.

До **м'якої** групи належать іменники з основою на м'який приголосний: *скриня, Марія, Ілля, пшениця, суддя, земля, доля, воля*.

До **мішаної** групи належать іменники з основою на шиплячі приголосні **ж, ч** (орфографічно також **щ**), **ш, дж**: *біржа, вдача, теща, пуца, паранджа, ратуша, миша, свіча, круча, листоноша*.

У родовому відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення **-и**, а м'якої і мішаної **-і (ї)**: *книги, хвилі, мрії, кручі*.

У давальному і місцевому відмінках іменники усіх груп мають закінчення **-і (ї)**: *книзі, хвилі, мрії, кручі*.

У знахідному відмінку всі іменники мають закінчення **-у** (у м'якій орфографічно **-ю**): *книгу, хвилю, мрію, кручу*.

В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення **-ою** (*книгою*), м'якої **-ею (-єю)** (*хвилею, мрією*), а мішаної **-ею** (*кручею*).

У кличному відмінку в іменниках твердої групи вживаються закінчення **-о** (*книго, сестро*), в іменниках мішаної і м'якої групи – закінчення **-е (-є)** (*хвиле, мріє, круче*).

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої і мішаної **-ї**: *книги, хвилі, мрії, кручі*.

У родовому відмінку множини всіх трьох груп мають нульове закінчення: *книг, хвиль, мрій, круч*. Деякі іменники можуть мати паралельні форми: *губ – губів, легень – легенів*. Окремі іменники мають тільки закінчення **-ів** (*суддів*) або **-ей** (*свиней, мишей*).

У давальному, орудному і місцевому відмінках множини іменники всіх груп мають закінчення **-ам (ям)**, **-ами (-ями)**, **-ах (-ях)**: *книгам, хвилям, мріям, кручам; книгами, хвилями, мріями, кручами; (на) книгах, хвилях, мріях, кручах*.

У знахідному відмінку назви істот мають нульове значення, як і в родовому відмінку (*сестер, тіток*), а назви неістот – закінчення **-и, і**, як і в називному відмінку (*книги, хвилі, мрії, кручі*).

Примітка: При відмінюванні іменників першої відміни відбуваються чергування кінцевих шумних приголосних основи (*нога – нозі, рука – руці, муха – мусі*), а також поява та випадіння **о** або **е** (*жінка – жінок, ніжка – ніжок*).

До другої відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*сталевар, ріг, пень, трамвай, рік, голуб*); чоловічого роду із закінченням **-о** (*батько, чудило, Федько, Павло, тато, Степаненко*); середнього роду з закінченням **-о, -е, -а (-я)** (*стегно, деревце, збіжжя, підпілля, звучання*), крім тих, у яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**.

Серед іменників II відміни теж виділяють три групи: тверду, м'яку і мішану.

До **твердої** групи належать іменники чоловічого роду: з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячих) і з закінченням **-о** (*дуб, темп, батько, Петро*); переважна більшість іменників на **-р** (*вир, відвар, двір, жир, столяр*); іменники *звір, комар, снігур* (хоча звірі, комарі, снігурі); усі іменники іншомовного походження на **-ер, -ір, -ор, -ур (-юр)** і з постійно наголошеними **-ар (-яр), -ир** (*інженер, папір, директор, абажур, гітюр, гектар, футляр, бригадир, пасажир*). До цієї ж групи належать іменники середнього роду з закінченням **-о**: *залізо, коло, місто*.

М'яку групу утворюють іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи (*босць, звичай, учитель, велетень*), частина іменників із суфіксами **-ар, -ир**, які в однині мають наголос на корені (*бондар, козир, лікар, писар*), а також іменники, у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення (*буква□р – букваря□, кобза□р – кобзаря□, секрета□р – секретаря□*). До м'якої групи належать також іменники середнього роду з закінченням **-е** та **-я** (без суфіксів

-ен, -ят- при відмінюванні й переважно з подовженням кінцевого приголосного основи): *місце, море, поле; життя, збіжжя, змагання, пір'я, сім'я*.

Мішану групу утворюють іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим приголосним основи (*вантаж, сторож, слухач, вітрище*), іменники на **-яр** (назви людей за родом їхньої діяльності), у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення (*вугля□р – вугляра□, каменя□р – каменяра□, школя□р – школяра□*) та середнього роду з закінченням **-е** при основі на шиплячий приголосний (*ложе, плече, прізвище, явище*).

У родовому відмінку однини іменники середнього роду мають закінчення **-а (-я)**, а іменники чоловічого роду **-а (-я)** чи **-у (-ю)** залежно від значення слів: *вікна, поля, клена, учня*.

У давальному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення **-ові (-у)**, мішаної і м'якої – **-еві (-єві), -у (-ю)**: *батькові – батьку, синові – сину, учневі – учню, вікну, полю, дощеві – дощу*.

У знахідному відмінку однини у назвах істот вживається

закінчення **-а (-я)** (*сина, батька, учня*), у назвах не істот – закінчення, що збігається з називним відмінком (*вікно, поле, життя*). Деякі іменники (назви неістот) мають паралельні закінчення: *написати лист (листа), відремонтувати приймач (приймача)*.

В орудному відмінку іменники другої відміни мають закінчення **-ом, -ем (-єм)**: *батьком, учнем, обрієм*.

У місцевому відмінку вживаються закінчення **-ові, -еві (-єві), -і (-ї), -у (-ю)**: *на батькові, на вікні, у куці, на краю*. При цьому відбуваються чергування [г], [к], [х] – [з'], [ц'], [с']: *луг – у лузі, око – в оці, вухо – у вусі*.

У кличному відмінку іменники другої відміни мають закінчення **-у (-ю), -е**: *сину, учню, гаю, вітре, соколе*.

У називному відмінку множини вживаються закінчення **-и** (*батьки, сини*), **-і (-ї)** (*учні, обрії*), **-а (-я)** (*вікна, поля*).

У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ів (-їв)**: *батьків, синів, обріїв* (але *гостей, грошей*). Іменники на **-анин (-янин)** втрачають **-ин** і мають нульове закінчення: *міщанин – міщан, дворянин – дворян*. Іменники середнього роду в родовому відмінку мають нульове закінчення: *вікон, облич, слів* (але *морів, прислів'їв, почуттів*). Деякі іменники мають паралельні форми (*полів – піль, плечей – пліч*).

У давальному відмінку закінчення **-ам (-ям)**: *синам, учням, гаям, вітрам*.

У знахідному відмінку в назвах істот вживаються закінчення родового відмінка (*бачу синів, батьків, учнів*), у назвах неістот – називного відмінка (*бачу поля, дуби, села*).

В орудному відмінку в усіх групах виступає закінчення **-ами (-ями)**: *полями, дубами, селами, вікнами*.

У місцевому відмінку множини в усіх іменниках другої відміни виступає закінчення **-ах (-ях)**: *на полях, у селлах, на вікнах, у гаях*.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (*мідь, сталь, кров, любов, жовч*) та іменник *мати*.

Зразок відмінювання іменників III відміни

Однина				
Н.	ніч	заметіль	повість	мат-и
Р.	ноч-і	заметіл-і	повіст-і	матер-і
Д.	ноч-і	заметіл-і	повіст-і	матер-і
Зн.	ніч	заметіль	повість	матір
О.	ніччю	заметілл-ю	повіст-ю	матір'-ю
М.	... ноч-і	... заметіл-і	... повіст-і	... матер-і
Кл.	ноч-е	заметіл-е	повіст-е	мат-и
Множина				
Н.	ноч-і	заметіл-і	повіст-і	матер-і
Р.	ноч-ей	заметіл-ей	повіст-ей	матер-ів
Д.	ноч-ам	заметіл-ям	повіст-ям	матер-ям
Зн.	ноч-і	заметіл-і	повіст-і	матер-ів
О.	ноч-ами	заметіл-ями	повіст-ями	матер-ями
М.	... ноч-ах	... заметіл-ях	... повіст-ях	... матер-ях
Кл.	ноч-і	заметіл-і	повіст-і	матер-і

Серед іменників III відміни виділяється іменник *мати*. На відміну від решти іменників, в усіх непрямих відмінках він має суфікс **-ер-** (у знахідному **-ір-**).

В *орудному* відмінку *однини*, якщо основа іменника закінчується одним приголосним (крім **б, п, в, м, ф, р**), перед закінченням **-ю** цей приголосний на письмі подвоюється: *ніччю, міддю, тушию, сіллю, тінню*, але *радістю, ненавистю*. Якщо основа іменника закінчується на губний **б, п, в, м, ф** або на **р**, то перед **-ю** пишеться апостроф: *верф'ю, кров'ю*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, в яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**: *курча, лоша, хлоп'я, ім'я, плем'я, лебедя, козля, соменя*.

Зразок відмінювання іменників IV відміни

Однина				
Н.	курч-а	ведмеж-а	плем'-я	лош-а
Р.	курчат-и	ведмежат-и	племен-і (плем'-я)	лошат-и
Д.	курчат-і	ведмежат-і	племен-і	лошат-і
Зн.	курч-а	ведмеж-а	плем'-я	лош-а
О.	курч-ам	ведмеж-ам	племен-ем (плем'-ям)	лош-ам
М.	... курчат-і	... ведмежат-і	... племен-і	... лошат-і

Кл.	курч-а	ведмеж-а	плем'я	лош-а
Множина				
Н.	курчат-а	ведмежат-а	племен-а	лошат-а
Р.	курчат	ведмежат	племен	лошат
Д.	курчат-ам	ведмежат-ам	племен-ам	лошат-ам
Зн.	курчат (курчат-а)	ведмежат (-а)	племена	лошат (лошат-а)
О.	курч-ами	ведмеж-ами	племен-ами	лошат-ами
М.	... курчат-ах	... ведмежат-ах	... племен-ах	... лошат-ах
Кл.	курчат-а	ведмежат-а	племен-а	лошат-а

Відмінювання прізвищ, імен та імен по батькові

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників I відміни, відмінюються як відповідні іменники I відміни, а прізвища з закінченням іменників II відміни відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників II відміни.

Жіночі прізвища на приголосний та **о** не відмінюються. Аналогічні ж чоловічі прізвища відмінюються як відповідні іменники. Наприклад: *Надії Бойко – Андрія Бойка; Надією Бойко – Андрієм Бойком.*

Українські чоловічі та жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на **-а, -я**, відмінюються як відповідні іменники I відміни: *Микола, Миколи, Миколі, Миколу, Миколою, Миколі, Миколо; Наталка, Наталки, Наталці, Наталку, Наталкою, Наталці, Наталко.*

Українські чоловічі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний та **о**, відмінюються як відповідні іменники II відміни: *Олег, Олега, Олегові (-у), Олега, Олегом, Олегові (-у), Олегу (Олеже); Дмитро, Дмитра, Дмитрові (-у), Дмитра, Дмитром, Дмитрові, Дмитре.*

Українські жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний, відмінюються як відповідні іменники III відміни: *Любов, Любові, Любові, Любов, Любов'ю, Любові, Любове.*

Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини

Зразки відмінювання іменників, що мають тільки форму множини

Н.	Черкас-и	окуляр-и	сан-и	грош-і	двер-і
Р.	Черкас	окуляр-ів	сан-ей	грош-ей	двер-ей
Д.	Черкас-ам	окуляр-ам	сан-ям	грош-ам	двер-ям
Зн.	Черкас-и	окуляр-и	сан-и	грош-і	двер-і
О.	Черкас-ами	окуляр-ами	сан-ями (-ьми)	грош-има (гріш-ми)	двер-има (-ми)
М.	...Черкас-ах	...окуляр-ах	... сан-ях	... грош-ах	двер-ях
Кл.	Черкас-и	окуляр-и	сан-и	грош-і	двер-і

У *родовому* відмінку вживаються закінчення *-ей* (*саней, дверей, грошей*); закінчення *-ів* (*окулярів, коштів*); нульове закінчення (*Черкас, воріт, вил*).

У *давальному, орудному* та *місцевому* відмінках закінчення *-ам, -ами, -ах* вживаються в іменниках, які в називному відмінку мають закінчення *-и, -а, -і* (після шиплячого): *воротам, грошам, окулярам*, (на) *воротах, грошах, окулярах*, а закінчення *-ям, -ями, -ях* в іменниках, які в називному відмінку мають закінчення *-і, -ї, -я* (*Чернівцям, поміями, (на) дверях*). Виняток становлять слова *сани, сїни*, які у вказаних відмінках мають закінчення *-ям, -ями, -ях*, хоча в називному – закінчення *-и*.

В *орудному* відмінку деякі іменники мають закінчення *-ми* (як правило, паралельно з *-ами (-ями)*): *ворітьми (воротами), саньми (санями)*. Деякі іменники мають паралельні закінчення *-ми* та *-има*: *дверми (дверима), грішми (грошима)*.

Особливості відмінювання аббревіатур:

– якщо аббревіатури закінчуються повним словом у називному відмінку, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *Заготзерно, Дніпроруда*;

– якщо ініціальні звукові аббревіатури закінчуються на твердий приголосний, то вони відмінюються як іменники другої відміни: *ЦУМ-ЦУМом, ЗАГС-ЗАГСом*;

– якщо аббревіатура є назвою заводу, фабрики, то у родовому відмінку вживається закінчення *-у* (*ЛАЗу, КрАЗу*,

БілаЗу); якщо ця абревіатура є назвою конкретного предмета, то вживається закінчення **-а**: *ЛАЗа, КрАЗа, БілаЗа* (автомобілі);

– складові абревіатури на твердий приголосний відмінюються за зразком іменників другої відміни: *біофак, філфак, завуч*.

Не відмінюються в літературній мові:

– літерні абревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *РДГУ, КПО, ЦСУ*;

– літерні абревіатури, які закінчуються буквами, що при читанні в кінці мають голосний звук (**бе, ве, ге, де, же, зе, ка, пе, те, ха, це, че, ша**): *БМВ, ПМК, ККД*;

– складові або комбіновані абревіатури з кінцевим компонентом у формі непрямого відмінка: *Мінзв'язку, завкафедри*;

– абревіатурні назви країн та держав: *США, СНД, ЙАР*;

– літерні абревіатури на **л, м, н, р, с, ф**: *АПН, АТС*.

8. Незмінювані іменники

В українській мові є іменники, що перебувають **поза відмінами**. У тексті **невідмінювані іменники** (*ампула, бароко, трюмо, кенгуру, Баку, Токіо, ательє, Туаже, леді, жалюзі, Батумі, місіс, мадам, Дюма, Золя, Черних, Дурново*) набувають певного родового, числового і відмінкового значення, але, не маючи морфологічних форм вираження, виражають їх синтаксично (за допомогою узгоджуваних слів). До невідмінюваних іменників також належать українські жіночі прізвища на **-о** і приголосний: *Грищенко Тетяна, Вихованець Олена, Поліщук Надія, Грицай Катерина*.

У складі іменників існують слова, що за походженням є прикметниками, які при відмінюванні зберігають ознаки прикметникової словозміни. До них належать:

– українські відприкметникові прізвища з суфіксами **-ів, -ин**: *Сенів, Гринчишин*;

– російські прізвища на **-ов, -ев, -ин, -ін, -ой** (вони мають прикметникові та іменникові закінчення): *Гончаров, Тургенєв, Гаршин, Пушкін, Толстой*;

– іменники, які утворилися внаслідок субстантивзації прикметників: *сучасне, майбутнє, вартувий*. У всіх відмінках однини і множини вони мають прикметникові закінчення.

9. Творення іменників

Іменники являють собою клас слів, що інтенсивно поповнюється новоутвореннями. Виникнення нових іменників відбувається за участю всіх наявних в українській мові способів словотворення, однак найпродуктивнішими є морфологічні способи.

За характером твірних основ розрізняють суфіксальні іменники, мотивовані іменниками (*журналіст*), прикметниками (*ревнивець, самозванець*), дієсловами (*зрадник, продавець, нальотчик*), числівниками (*шістдесятник, третина*) та іншими частинами мови.

Найпоширеніші суфікси при творенні іменників: **-ств (-зтв, -цтв)** (*презирство, каліцтво*); **-ість** (*мужність, молодість*); **-ин** (*глибина, давнина, новина*); **-ець** (*вуглець, свинець, холодець*); **-анн (-янн)** (*писання, гуляння*); **-тель** (*учитель, визволитель*); **-к** (*миска, ложка, чарка*); **-ик** (*ножик, столик, вогник*).

Чимало іменників утворюються за допомогою префіксів **пра-, па-, су-, уз-, без-, за-, по-**: *праліс, паросток, сузір'я, узлісся, безмежжя, Засулля, Полісся*.

Безафіксним способом утворюється більшість віддієслівних іменників: *біг, шум, біль, під'їзд, загін, схід, розподіл, втеча, промова*.

В системі складних іменників використовується як чисте **основоскладання** (*лісостеп, глинозем, залізобетон, сталевар, чорнослив, вільнодум*), так і ускладнене суфіксацією (*семикласник, вертихвістка, мовознавство, всюдихід*).

Продуктивним у творенні іменників є складноскорочений спосіб (*абревіація*): *медсестра, редколегія, Донбас, юннат, ООН, УТН, ВНЗ, КамАЗ*.

Нерідко іменники утворюються **морфолого-синтаксичним способом** (субстантивация): *черговий, поранений, відповідальний, учительська, вчений, наречена*.

10. Прикметник як частина мови

Прикметник – це повнозначна частина мови, слова якої називають ознаку або властивість предмета та відповідають на питання *який? чий?* Під ознакою розуміють: колір (*білий, голубий*), смак (*солодкий, гіркий*), розмір (*великий, малий*), матеріал (*цегляний, шовковий*), внутрішні риси людини (*добрий, щедрий*), зовнішні риси людини (*красивий, міцний, худий*), властивості предметів (*м'який, зручний, цікавий*) тощо. Ознаку предмета прикметник може виражати безпосередньо (*добрий хлопчик, жорстокий вчинок, мудрий господар, солодкий перець*) або через відношення до інших предметів (*геройський учинок* – учинок героя, *вчорашня екскурсія* – екскурсія, що відбулася вчора, *мамина пісня* – пісня мами).

Виражаючи ознаки предметів, прикметники разом з іменниками утворюють у складі речення смислові і граматичні єдності. Тому прикметнику як частині мови властиві ті ж граматичні ознаки, що й іменнику, тобто **роду, числа і відмінка**. Але рід, число і відмінок прикметника не є самостійними: вони залежать від роду, числа і відмінка іменника, з яким узгоджується прикметник (*морськ-ий берег, морськ-а хвиля, морськ-е повітря*). Тому форми роду, числа і відмінка прикметника є засобами його *граматичного* узгодження з іменником.

У реченні прикметник звичайно виступає означенням, напр.: *Спить жадання якесь **таємниче** на **всесвітнім святковім** чолі, тиша тишу по імені кличе, пахне пилом і потом Землі* (М. Вінграновський).

Рідше прикметник виконує функцію іменної частини складеного присудка, напр.: *Справа починала бути **поганою*** (М. Коцюбинський); *Ще сміх наш **вогкий**, сльози **не солоні*** (М. Вінграновський).

Субстантивований прикметник (який перейшов у іменник) виконує ті самі синтаксичні функції, що й іменник.

11. Якісні, відносні та присвійні прикметники

Залежно від того, який тип ознаки лежить в основі значення слова (ознаки, що виражають прикметники, виявляються або в прямих, безпосередніх властивостях предмета, або у відношеннях предмета до інших предметів, або у здатності предмета належати якійсь особі), прикметники поділяються на групи: якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники виражають безпосередні, прямі ознаки предметів. У різних предметах ці ознаки можуть мати неоднакову міру вияву: *сильний (голос) – сильніший – найсильніший*. Якісні прикметники відповідають на запитання **який? яка? яке?**

Відносні прикметники виражають ознаки, які є постійними щодо міри й інтенсивності прояву і характеризують предмет за відношенням його до іншого предмета, до дії чи обставини. Вони відповідають на питання **який? яка? яке?** Наприклад: *кам'яна будівля – будівля з каменю, завтрашній день – день, що буде завтра*.

Присвійні прикметники виражають постійні щодо міри вияву, не безпосередні ознаки, які характеризують предмет за належністю його конкретній особі, істоті. Вони відповідають на запитання **чий? чия? чие?** Наприклад: *Шевченкові* (твори), *братова* (кімната), *ластівчине* (гніздо), *дівочий* (сміх).

Між семантичними групами прикметників межі не завжди чіткі, а належність прикметника до тієї чи іншої групи часто може змінюватись залежно від текстового оточення. Вживаючись у переносному значенні, відносні та присвійні прикметники можуть переходити до розряду якісних: *золота* обручка (відн.) – *золота* людина (якісн.); *лисяча* нора (присв.) – *лисячий* характер (якісн.).

Якісні прикметники мають такі особливості:

- більшість якісних прикметників утворює ступені порівняння: вищий і найвищий;
- можуть мати повну і коротку форми: *зелений – зелен, радий – рад, певний – певен, повний – повен*;
- здатні сполучатися з прислівниками ступеня та міри: *дуже холодний, занадто веселий, абсолютно чистий, зовсім глухий*;

- утворюють прислівники на – **о**, **-е**: *тихий – тихо, швидкий – швидко*;

- утворюють абстрактні іменники на –**ин (а)**, **-ість**, **-от (а)**: *новий – новина, радий – радість, добрий – доброта*;

- утворюють форми суб'єктивної оцінки: *добрий – добренький, товстий – товстуватий, малий – малюсінький, великий – величезний*;

- утворюють антонімічні пари: *теплий – холодний, веселий – сумний*.

Для деяких якісних прикметників характерні всі ці ознаки (напр.: *білий – біліший; зовсім білий, біло, білизна, біленький, білісінький, білий - чорний*). Але визначальними можуть бути і кілька ознак. Наприклад, якісний прикметник *жонатий* не має короткої форми, ступеня порівняння, не сполучається з прислівниками ступеня і міри, не утворює прислівників на **-о**, **-е**, абстрактних іменників, форм суб'єктивної оцінки.

Оскільки якісні прикметники виражають ознаки, що можуть виявлятися більшою або меншою мірою, вони мають ступені порівняння: вищий і найвищий. **Вищий ступінь** порівняння вказує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. **Проста** форма вищого ступеня порівняння утворюється від основи прикметника за допомогою суфіксів **-іш-**, **-ш-**: *веселий – веселіший, милий – миліший, дешевий – дешевиший*. У деяких прикметника при цьому можуть випадати суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ек-**: *тонкий – тоніший, глибокий – глибиший, далекий – дальший*.

При додаванні суфікса **-ш-** можуть виникати звукові сполуки, які на письмі позначаються буквами **дж**, **ш**: *вищий, товщий, кращий, ближчий, вужчий, нижчий, тяжчий*. Деякі прикметники мають паралельні форми вищого ступеня порівняння: *багатий – багатіший, тихий – тихіший, тихіший*. Невелика група прикметників української мови має суплетивні форми вищого ступеня порівняння: *великий – більший, малий – менший, гарний (у значенні хороший) – кращий, добрий – ліпший, поганий – гірший*.

Примітка: форми вищого ступеня порівняння *нижчий, вищий, старіший, молодіший* у складі стійких словосполучень і термінологічних зворотів втрачають порівняльне значення і

виходять із системи форм ступенів порівняння: *вища школа, вища влада, вища математика, нижчий сорт, старший викладач, старший лейтенант, молодший науковий працівник.*

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється шляхом додавання до прикметника слів *більш, менш*: *рішучий – більш рішучий, смачний – менш смачний.*

Проста форма **найвищого ступеня** порівняння утворюється за допомогою префікса **най-**, який додається до прикметника вищого ступеня: *веселіший – найвеселіший, милий – наймилий, глибокий – найглибкий.* Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами **як-, що-**: *якнаймилий, щонайглибкий.*

Складена форма найвищого ступеня порівняння утворюється шляхом поєднання прикметника зі словами *найбільш, найменш*, а також додаванням до прикметника вищого ступеня порівняння слів *від усіх (за всіх), над усе*: *гордий – найбільш гордий, примхливий – найменш примхливий, дорогий – дорожчий від усіх.*

Від частини якісних прикметників сучасної української мови форми ступенів порівняння не утворюються:

- ознаки, які не підлягають кількісному вимірові: *босий, голий, заміжня, жонатий;*

- назви деяких кольорів: *бордовий, жовтогарячий, пурпурний, салатний, фіолетовий;*

- назви мастей тварин: *буланій, вороній, гнідий, чалий;*

- прикметники з суфіксами **-уват-, -ав-, -ущ-, -ющ-, -енн-, -езн-** та префіксами **пре-, над-, пра-, за-, ультра-**: *тонкуватий, жовтавий, багатючий, здоровенний, пречудовий, наддивідкісний, заширокий, ультракороткий* (вони утворюють окрему систему форм безвідносного ступенювання);

- прикметники, що виражають суб'єктивну оцінку якості за допомогою суфіксів **-еньк-, -есеньк-, -ісеньк-, юсеньк-**: *чистенький, дрібненький, новісенький, малюсенький;*

- прикметники – складні слова, що означають якість з додатковим відтінком: *гіркувато-солоний, кисло-солодкий, сіро-зелений, світло-сірий;*

- складні прикметники типу *білобокий, білосніжний, жовтошкірий, зеленоокий, людиноподібний, змієвидний;*

- віддієслівні прикметники з префіксом **не-**: *невеликовний, невідступний, незламний, неподільний, непохитний, незборимий*;

- прикметники на **-анн-**, **-енн-**, які походять від дієприкметників і означають дуже високу міру вияву ознаки: *невблаганний, недоторканний, незбагнений, нездоланий, непримиренний, нескінченний*.

Відносні прикметники виражають ознаки за відношенням до предмета (*абрикосовий сад, вербова гілка*), абстрактного поняття (*аналогічний випадок, фінальна зустріч*), дії (*перелітний птах, підготовчі курси*), обставини (*вчорашнє повідомлення, тутешні звичаї*), числа (*поодинокий випадок, потрійний стрибок*), матеріалу (*залізний, ситцевий, молочний*), місця (*міський, лісовий, західний*) тощо.

Семантична межа між якісними і відносними прикметниками умовна і непостійна: відносні прикметники можуть набувати ознак якісних (*стальна конструкція – сталений характер, залізні ворота – залізні нерви*); якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних (*жовте листя – Жовте море, молодший брат – молодший лейтенант, чорне золото (вугілля), блакитне паливо (газ), білі мухи (сніжинки)*).

Присвійні прикметники утворюються від назв осіб за різними ознаками (*лікар – лікареві окуляри, свекруха – свекрушин дім, батько – батьків портфель*), від особових імен (*Оксана – Оксанин, Степан – Степанів*), від прізвищ і псевдонімів (*Гончар – Гончарів роман, Франко – Франкова поезія*), від імен жінок за іменами чоловіків (*Терпилиха – Терпилишина Наталка*), від назв тварин (*віл – воловий, миша – мишачий*).

Присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів *-ів-* (*-ов-*, *-ев-*, *-єв-*, *-їв-*): *Іван – Іванів син, Іванове дитя, Андрій – Андрієві діти, Андрійів брат, Ігор – Ігореві діти*; **-ин-** (**-їн-**): *Галя – Галин, Марія – Марійн*; **-ач-** (**-яч-**): *миша – мишачий, ворона – воронячий*. Іноді такі прикметники утворюються шляхом зміни кінцевого приголосного твірної основи: *вовчий, овечий, лелечий*.

Присвійні прикметники можуть переходити у відносні та якісні, якщо набувають їх ознак: *богатырський меч* (присв.) – *богатырський епос* (віднос.), *лисяча нора* (присв.) – *лисяче хутро*

(віднос.), *солов'їне гніздо* (присв.) – *солов'їний спів* (віднос.) – *солов'їний голос* (якісн.).

Деякі присвійні прикметники увійшли до складу стійких фразеологічних сполучень: *адамове яблуко, торічелієва пустота, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, крокодилові сльози, сізіфова праця, соломонове рішення*.

Окремі колишні присвійні прикметники втратили значення присвійності і перейшли в розряд іменників: прізвища на **-ів, -ин (-ін)** (*Сенів, Семанів, Пушкін*), назви населених пунктів (*Чернігів, Харків, Канів, Глухів, Ніжин*).

12. Повні та короткі форми прикметників

У сучасній українській мові розрізняють повні форми прикметників (*винний, повний, потрібний*), що відмінюються, і короткі форми прикметників (*винен, повен, потрібен*), що не відмінюються.

Повні форми прикметників бувають нестягненими (*зеленая, зеленую, зеленес, зеленії*) та стягненими (*зелена, зелену, зелене, зелені*). Нестягнені форми прикметників не властиві літературній мові і вживаються переважно у фольклорі та поетичних творах: *Одна гора високая, А другая низька...* (Нар. пісня); *Літа мої молодії Марно пропадають* (Т. Шевченко).

Короткі прикметники в українській мові можливі лише в називному та знахідному відмінах однини чоловічого роду. Вони являють собою чисту основу (*варт, винен, годен, згоден, повинен*).

На відміну від повних, короткі прикметники не змінюються за родами, числами, відмінками. Значення непрямих відмінків передається формами відповідних повних прикметників. Короткі прикметники вживаються переважно у фольклорі, поезії з метою стилізації під народнопісенну мову. Тут можливі й такі короткі прикметники, які в звичайних випадках мовного спілкування не вживаються або трапляються дуже рідко: *безсмертен, блажен, весел, зелен, золот, красен, молод, срібен, повен, славен*, напр.: *І там ніхто мене вже не дістане, І срібен дощик йти не перестане* (Л. Костенко); *Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною* (А. Малишко).

13. Написання прізвищ і географічних назв

Українські прізвища передаються на письмі за загальними нормами українського правопису: *Заць, Миколайчик, Олексієнко*.

У слов'янських прізвищах російська літера **е**, польська **іе**, болгарська і сербська **е**, чеські **е, ě** після букв, що позначають приголосні, передаються літерою **е**: *Озеров, Белич, Залеський, Міцкевич, Сенкевич*.

Російська літера **е** передається літерою **є** в таких випадках:

- на початку слів: *Єгоров, Євтушенко*;
- у середині слова після літери, що позначає голосний звук, і при роздільній вимові після приголосного: *Вересаєв, Достоевський, Аляб'єв, Григор'єв*;

- після приголосних (за винятком шиплячих, **р, ц**) у суфіксах **-єв, -єєв** російських прізвищ: *Медведеєв, Матвєєв, Менделєєв*, але: *Писарєв, Аракчєєв* – коли російському **е** кореня відповідає в українській мові **і**: *Лєсков, Рєпін, Пєшковський*.

Російська літера **ё** передається:

- сполученням **йо** на початку слова, у середині після приголосних, а також після **б, п, в, м, ф**, коли **ё** позначає звукосполучення **йо**: *Бугайов, Соловійов*;

- сполученням **ьо** у середині слів після літер на позначення приголосних (*Корольов, Тьоркін*). Якщо прізвище походить від спільних для української і російської мов основ, то **ё** передається через **е**: *Артемов, Семенов, Федоров*;

- через **о** під наголосом після **ч, ш**: *Грачов, Щипачов, Хрущов*.

Російська літера **и** передається:

- літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім шиплячих і **ц**): *Ісаєв, Мічурін, Пушкін*;

- літерою **ї** після літери на позначення голосного **й** при роздільній вимові: *Воїнов, Ільїн, Ізмаїлов*;

- літерою **и** після **дж, ж, ч, ш, щ, ц** перед приголосним: *Шишкін, Гаршин, Щипачов, Гуцин*;

- у прізвищах, утворених від людських імен та загальних назв, спільних для української, російської та інших слов'янських мов: *Борисов, Виноградов, Писарєв, Тимофєєв, Титов*;

- у префіксі **при-** *Пришвін, Привалов*;
- у суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-**: *Новиков, Григорович,*

Голицин, Радищев.

Апостроф пишеться після губних задньоязикових і **р** перед **я, ю, є, ї**: *Водоп'янов, В'яземський, Григор'єв, Прокоф'єв, Лук'янов*; перед **йо** апостроф не пишеться: *Соловійов.*

Знак м'якшення пишеться

- після букв, що позначають м'які приголосні **д, т, з, с, ц, л, н**, перед **я, ю, є, ї**: *Третьяков, Ульянов, Іллюшин*;

- перед літерами на позначення приголосних: *Коньков, Вольнов*;

- закінчення **-ый, -ой** російських прізвищ в українській мові передається аналогічно: *Бєлий, Крамської, Трубецької.*

Прикметникові закінчення російських географічних назв на **-ые, -ие** передаються через **-і**: *Карські Ворота, Чисті Пруди.*

Нестягнені форми російської мови жіночого і середнього роду передаються в українській стягненими: *Нижня Тунгуска, Майське, Покровське.*

Прикметникові закінчення **-ый, -ой** передаються через **-ий** після твердого приголосного, через **-ій** після м'якого приголосного: *Грозний, Великий Устюг, Оленій (острів).*

14. Особливості відмінювання прикметників

Повні стягнені прикметники змінюються за родами, числами і відмінками. За характером кінцевого приголосного основи (твердий чи м'який) вони поділяються на *тверду* і *м'яку* групи відмінювання. До *твердої* групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний (*гранітний, зоряний, теплий, новий, прекрасний*). Сюди ж належать всі присвійні прикметники (*Ольжин, сестрин, мамин, Євдокійн*), а також короткі форми прикметників (*повен, красен, винен, годен, потрібен*).

До *м'якої* групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний та [j]: *всесвітній, багатолітній, синій, довгоший, безкрай, колишній, довговій.*

Прикметники чоловічого і середнього роду, крім називного і знахідного відмінка однини, мають спільні закінчення: *далекій, далеке, далекого, далекому, далеким, на далекому*.

У прикметниках жіночого роду закінчення відмінні: *далекою, далекій, далеку, далекою, на далекій*.

У множині закінчення спільні для всіх трьох родів.

За особливим зразком відмінюються складні прикметники, другою частиною яких є **-лиций**:

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Множина
Н.	білолиц-ий	білолиц-я	білолиц-е	білолиц-і
Р.	білолиць-ого	білолиць-ої	білолиць-ого	білолиц-их
Д.	білолиць-ому	білолиц-ій	білолиць-ому	білолиц-им
З.	білолиць-ого (-ий)	білолиц-ю	білолиц-е	білолиц-і (-их)
О.	білолиц-им	білолиць-ою	білолиц-им	білолиц-ими
М.	...білолиць-ому (-ім)	... білолиц-ій	... білолиць-ому (-ім)	...білолиц-их

15. Творення прикметників

Частина прикметників сучасної української мови належить до непохідних: *білий, веселий, глухий, гордий, жовтий, кривий, сліпий, старий, чорний*.

Переважає більшість прикметників української мови – похідні. Основними способами творення прикметників є афіксація та основоскладання. Поповнення прикметників новими словами може також відбуватися морфологічно-синтаксичним і лексико-семантичним способами.

Суфіксація – найпродуктивніший спосіб творення прикметників. Суфіксальним способом творяться збільшувальні, згрубілі, зменшувальні та пестливі форми якісних прикметників (суфікси **-езн-, -енн-, -ущ-, -ющ-, -еньк-, -есеньк-**): *величезний, багатющій, здоровенний, гарненький, ріднесенький*.

До продуктивних словотвірних типів прикметників належать відприкметникові та відіменникові похідні з суфіксами **-ав- (-яв-), -аст- (-яст-), -ист-, -уват- (-юват-)**: *кістлявий, чорнявий, жовтавий, зубастий, гіллястий, норовистий, малуватий*.

Ціла низка суфіксів виступає в якісних та відносно-якісних прикметниках, що утворилися від іменникових та дієслівних основ (**-ив-, -лив-, -н-, -ичн- (-ічн-), -альн-, -к-**): *правдивий, плаксивий, вразливий, сильний, поважний, канонічний, патріотичний, вирішальний, говіркий*.

Суфікси відносних прикметників (**-н-, -ськ-, -альн-, -ов-, -ичн-, -арн-, -шн-**): *мучний, срібний, морський, гормональний, березовий, історичний, гуманітарний, застрашній*.

Прикметники творяться також **префіксальним способом** (**най-, все-, за-, пра-, архі-, без-, не-, ультра-, пре-**): *найглибший, всесильний, завеликий, прадавній, архінеобхідний, безголовий, нездоровий, ультрамодний, премудрий*.

Усі прикметники, утворені шляхом **складання**, об'єднуються в дві групи: прикметники, в основі яких вільні сполучення синтаксично рівноправних слів (*історико-філологічний, робітничо-селянський, чорно-білий, військово-морський*) та прикметники, в основі яких лежить сполучення синтаксично залежних слів, вони співвідносяться з підрядним словосполученням (*білолиций, золотокосий, чорнобровий, різнобарвний, доброякісний*).

Особливе місце займають складні прикметники з першою частиною **пів-, напів-** та прикметники з другим компонентом – **видний, -подібний**: *півкруглий, напіввійськовий, газоподібний, голковидний*. Ці компоненти, повторювані в багатьох прикметниках, майже не сприймаються як частини складного слова і нагадують префіксальну або суфіксальну морфему (суфіксоїди, префіксоїди). Складні прикметники мають основний і побічний наголоси.

У розряд прикметників перейшло чимало слів з інших частин мови, тобто прикметники утворюються **морфологічно-синтаксичним** способом: *зачароване* (царство), *клятий* (ворог), *закриті* (збори), *колючий* (погляд), *гнилий, стиглий, змарнілий*.

Лексико-семантичний спосіб виявляється в процесах переосмислення прикметників, зокрема термінологічних значень: *глухий дід* – *глухий звук* (лінгв.); *тупий ніж* – *тупий кут* (матем.), *вільний вхід* – *вільна боротьба* (спорт.).

16. Правопис прикметників

Разом пишуться:

– складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *лісостеповий* (лісостеп), *чорноземний* (чорнозем);

– складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника: *загальноосвітній* (загальна освіта), *народногосподарський* (народне господарство), *правобережний* (правий берег);

– складні прикметники з другою дієслівною частиною: *деревобробний*, *машинобудівний*;

– складні прикметники, в яких першим компонентом виступає прислівник (*загальнодержавний*), а другим – дієприкметник (*новоутворений*);

– складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами: *тридцятиповерховий*, *п'ятиразовий*, однак *30-поверховий*.

Через дефіс пишуться:

– складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *віце-президентський* (віце-президент), *соціал-демократичний* (соціал-демократ);

– складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному: *електронно-обчислювальний*, *мовно-літературний*, *столярно-механічний*;

– складні прикметники, в яких перша частина закінчується на **-ико (-іко)**: *історико-культурний*, *механіко-математичний*;

– складні прикметники, що означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *блакитно-синій*, *темно-червоний*, *сіро-голубий*, однак *жовтогарячий*, *червоногарячий* (окремі кольори).

17. Числівник як частина мови

Числівник – це повнозначна частина мови, слова якої називають число, кількість предметів або їх порядок при лічбі і відповідають на питання *скільки? котрий?*

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісними називаються числівники, котрі означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* Вони поділяються на **власне кількісні** (*один, три, чотири, десять, п'ятнадцять, п'ятдесят*), **збірні** (*четверо, п'ятеро, десятеро*), **дробові** (*одна друга, три сотих, півтора, півтора*), **неозначено-кількісні** (*кілька, багато, чимало, кільканадцять*).

Кількісні числівники змінюються за відмінками, але не мають граматичних ознак роду і числа. Виняток становлять числівники *один* (*одна, одне(-о), одні*; *два, дві; обидва, обидві; півтора, півтори*).

Порядковими називаються числівники, які означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий? котра? котре? котрі?* (*другий, друга, друге, другі; п'ятнадцятий, п'ятнадцята, п'ятнадцяте, п'ятнадцяті*).

Порядкові числівники змінюються за родами, числами і відмінками, їх граматичні форми залежать від форм іменників, з якими вони узгоджуються: *перша вчителька, перше вересня, перший урок*.

18. Прості, складні і складені числівники

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Простими називаються числівники, що мають один корінь: *три, сім, перший, сьомий, сотий, семеро, мало*.

Складними називаються числівники, що у своєму складі мають два корені: *одинадцять, двадцять, двісті, дванадцятро, кількадесят, кількасот*.

Складеними називаються числівники, які містять в собі два і більше простих чи складних числівників: *тридцять п'ять, п'ять восьмих, сімсот п'ятдесят вісім*.

Числівник відрізняється від інших самостійних частин мови також *синтаксичними властивостями*.

У реченні числівники виконують функції будь-якого члена: підмета (*Де двоє лаються, там адвокат користується; Вісім ділиться на чотири*); присудка (*Різниця двох чисел становить п'ять; Як завжди, Золотар прийшов перший* (Ю. Смолич)); додатка (*Семеро одного не ждуть; Три додати до п'яти буде вісім*); означення (*Він володіє трьома мовами*). Якщо кількісний числівник поєднується з іменником, то разом із ним входить до складу підмета, присудка, додатка, означення, обставини: *Один дуб – не ліс, одна яблуня – не сад, одна квітка – не весна* (Нар. тв.); *Триста смертей промаячили на головою, Триста спокус не поклали на очі полуди* (В. Коротич); *Їх було двоє, а він один* (М. Чабанівський); *Щастя – те ж саме, що правда. Не існує половини, трьох чвертей, дев'яти десятих правди, – в такому випадку одна десята буде брехнею і вся правда рушиться в прірву* (Л. Первомайський); *Коли ми будемо економити тільки один процент чавуну, то цех за рік матиме двісті тисяч карбованців економії* (В. Собко); *Папірець про вісімдесят п'ять і сім десятих процента він підписав і з того часу домовився з секретарем про заняття з арифметики й письма* (О. Донченко); *Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула* (М. Коцюбинський).

Числівники від інших частин мови відрізняються *суфіксами*. Характерними для них є такі: **-надцять** – утворює кількісні числівники від 11 до 19 та числівники *кільканадцять, стонадцять*; **-дцять** – утворює кількісні числівники *двадцять, тридцять*; **-ой-е** утворює збірні числівники *двоє, троє*; **-ер-о** – утворює збірні числівники від кількісних: *четверо, дев'ятнадцятеро, двадцятеро, тридцятеро*.

Числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро* мають здрібніло-пестливі форми, утворені суфіксом **-к-о**: *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, восьмірко*. Але це суфікс іменниковий.

Примітка: Числівники як слова не слід плутати ні з числом (як математичним поняттям), ні з цифрою (як графічним знаком,

що позначає таке поняття). Крім того, їх не слід плутати зі словами інших частин мови, які мають числове значення: *двійка, трійка, п'ятірка, чверть, половина, третина, дюжина, пара, десяток* (іменники); *поодинокий, подвійний, двозначний, десятковий, парний* (прикметники); *подвоєний, потроєний, здвоєний, спарений* (форми дієслова); *тричі, по-третє, поодинці, втроє* (прислівники).

19. Відмінювання числівників

Зміна кількісних числівників за відмінками відзначається різноманітністю. Виділяють такі типи відмінювання:

1. Числівник **один** відмінюється як прикметник твердої групи або як займенник **той**. Форму множини числівник *один* має тільки тоді, коли вживається при іменниках, що мають лише форму множини, але називають одиничні предмети: *одні ворота, одні вили, одні двері, одні сани*. В інших випадках форма множини числівника *один* набуває ознак означального займенника: *Гроші – сила: одних підкуплять, других напоять, а третім лиха накоять* (Нар.тв.).

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один	одн-а	одн-о (одн-е)	одн-і
Р.	одн-ого	одн-ої (одн-ієї)	одн-ого	одн-их
Д.	одн-ому	одн-ій	одн-ому	одн-им
З.	один (одн-ого)	одн-у	одн-о (одн-е)	одн-і
О.	одн-им	одн-ою (одн-ією)	одн-им	одн-ими
М.	...одн-ому (-ім)	...одн-ій	...одн-ому (-ім)	...одн-их

У *знахідному* відмінку *однини* чоловічого роду числівник **один** має паралельні форми залежно від іменника, з яким узгоджується. Якщо іменник належить до назв істот, числівник має форму родового відмінка, а якщо неістот – називного: (*бачу*) *одного учня, але один будинок*.

У *місцевому* відмінку *однини* чоловічого роду, *родовому* та *орудному однини* жіночого роду, а також *називному* та *знахідному однини* середнього роду можливе вживання

паралельних закінчень: *одному – одним, одній – однієї, одною – однією, одно – одне.*

2. Відмінювання власне кількісних числівників *два, три, чотири*; збірні *двоє, обоє, троє, четверо, обидва*, неозначено кількісні *кілька, декілька, багато.*

Н.	два, дві	три	чотири	обоє
Р.	двох	трьох	чотирьох	обох
Д.	двом	трьом	чотирьом	обом
З.	двох, два	трьох, три	чотири, чотирьох	обох, обоє
О.	двома	трьома	чотирма	обома
М.	...двох	...трьох	...чотирьох	...обох

Усі числівники цього типу відмінювання мають паралельні форми у знахідному відмінку залежно від іменника, якого вони стосуються. Якщо іменник належить до назв істот, числівник має форму родового відмінка, а якщо неістот – називного: (бачу) *двох (трьох, обох, кількох, багатьох) хлопців, дівчат*, але *два (обидва, три, чотири) будинки; дві (обидві) книги; кілька (багато) будинків, книг.*

Числівники *обоє, обидва, обидві* мають однакові форми в непрямих відмінках (крім знахідного): *обох, обом, обома, (на) обох.*

Числівники *двоє, троє, четверо* в непрямих відмінках (крім знахідного) мають такі ж форми, що й відповідні власне кількісні числівники.

3. Відмінювання числівників від п'яти до десяти та числівників на *-дцять і -десять*:

Н.	п'ять	шість	дванадцять	шістдесят
Р.	п'яти	шести	дванадцяти	шістдесяти
	п'ятьох	шістьох	дванадцятьох	шістдесятьох
Д.	п'яти	шести	дванадцяти	шістдесяти
	п'ятьом	шістьом	дванадцятьом	шістдесятьом
З.	п'ять	шість	дванадцять	шістдесят
	п'ятьох	шістьох	дванадцятьох	шістдесятьох
О.	п'ятьма	шістьма	дванадцятьма	шістдесятьма
	п'ятьома	шістьома	дванадцятьома	шістдесятьома
М.	... п'яти	... шести	... дванадцяти	... шістдесяти
	п'ятьох	шістьох	дванадцятьох	шістдесятьох

Усі числівники цього типу відмінювання мають паралельні форми у знахідному відмінку залежно від іменника,

якого вони стосуються. Якщо іменник належить до назв істот, числівник має форму родового відмінка, а якщо неістот – називного: (бачу) *шістьох (дванадцятьох, шістдесятьох) хлопців, дівчат*, але *шість (дванадцять, шістдесят) будинків, книжок*.

Увага: При відмінюванні числівників на *-десять* змін зазнає лише кінцева частина.

4. Відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*. Ці числівники мають лише дві відмінкові форми.

Н., З.	сорок	дев'яносто	сто
Р., Д., О., М.	сорок-а	дев'яност-а	ст-а

5. Відмінювання числівників *двісті, триста, чотириста* та числівників на *-сот*. У цих числівників при відмінюванні змінюються обидві частини:

Н.	двісті	триста	сімсот
Р.	двохсот	трьохсот	семисот
Д.	двомстам	трьомстам	семистам
З.	двісті	триста	сімсот
О.	двомастами	трьомастами	сімомастами
			сьомастами
М.	двохстах	трьохстах	семистах

6. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники I відміни (*тисяча*) та іменники II відміни (*мільйон, мільярд, нуль*).

7. **Порядкові** числівники завжди відмінюються як прикметники твердої групи (за винятком числівника *третій*, який відмінюється як прикметник м'якої групи).

8. При відмінюванні **дробових** числівників перша частина змінюється як кількісний числівник, друга – як порядковий.

Н.	три четверті	сім цілих і одна друга
Р.	трьох четвертих	семи цілих і одної (однієї) другої
Д.	трьом четвертим	семи цілим і одній другій
З.	три четверті	сім цілих і одну другу
О.	трьома четвертими	сьома цілими і одною (однією) другою
М.	... трьох четвертих	...семи цілих і одній другій

9. Числівники *півтора, півтораста, півтори* не відмінюються.

10. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини:

Н.	двісті	п'ятдесят	вісім
Р.	двохсот	п'ятдесяти	восьми
		п'ятдесятьох	вісьмох
Д.	двомстам	п'ятдесяти	восьми
		п'ятдесятьом	вісьмом
З.	двісті	п'ятдесят	вісім
О.	двомастами	п'ятдесятьма	вісьма
		п'ятдесятьома	вісьмома
М.	... двохстах	п'ятдесяти	восьми
		п'ятдесятьох	вісьмох

11. У складених порядкових числівників відмінюється лише останній компонент:

Н.	двісті	п'ятдесят	восьмий
Р.	двісті	п'ятдесят	восьмого
Д.	двісті	п'ятдесят	восьмому
З.	двісті	п'ятдесят	восьмий
О.	двісті	п'ятдесят	восьмим
М.	... двісті	п'ятдесят	восьмому

20. Синтаксичні властивості числівника

1. Після числівників *два, обидва, три, чотири* іменник (та прикметник) стоїть у множині в тому самому відмінку, що й числівник: *два (високі) хлопці – двох (високих) хлопців; три, чотири (кольорові) книги – трьох, чотирьох (кольорових) книг; обидва (чудові) варіанти – обох (чудових) варіантів.*

2. Після збірних числівників *двоє, троє, четверо* (і більше) та власне кількісних числівників *п'ять, шість* (і більше) іменник стоїть у родовому відмінку множини, але якщо числівник стоїть у непрямому відмінку, то іменник стоїть у цьому самому відмінку: *двоє, троє, четверо дівчат – двох, трьох, чотирьох дівчат – двом, трьом, чотирьом дівчатам; п'ять місяців – п'яти місяців, п'яти місяцям.*

3. Числівники *два, обидва, три, чотири* сполучаються з формою іменників *людина, дитина, дівчина*, яка збігається з формою родового відмінка однини, однак залежні прикметники

все одно стоять у називному відмінку множини: *дві (відомі) людини, три (маленькі) дитини, чотири (прекрасні) дівчини*. В інших відмінках числівники сполучаються з цими іменниками за загальним правилом: *двох людей, трьох дітей, чотирьох дівчат*.

4. Після числівників *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* іменник завжди стоїть у родовому відмінку множини: *тисяча тонн – тисячі тонн, тисячею тонн*.

5. Після дробових числівників іменник незмінно стоїть у родовому відмінку однини: *одна третя книги – одну третю книги, одній третій книги, однією третьою книги*.

6. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше вересня – першого вересня, з першим вересня*.

Складні кількісні і порядкові числівники пишуться разом: *дванадцять, п'ятдесят, шістсот, сімдесятип'ятимільйонний*. Через дефіс пишуться порядкові числівники, написані цифрами й літерами: *9-й, 12-го, 7-тисячний*.

21. Займенник як частина мови

Займенник – повнозначна частина мови, слова якої не називають, а лише вказують на предмети, їхні ознаки та властивості або кількість.

Займенники характеризуються високою узагальненістю значення, вони набувають конкретного лексичного значення тільки в тексті, коли носій мови співвідносить їх з певними іменниками, прикметниками та числівниками. Займенники, подібно до цих частин мови, відповідають на питання *хто? що? який? чий? котрий? скільки?*

За співвідношенням з певною частиною мови займенники поділяються на займенники, що співвідносяться з іменниками (*я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, хто, що*); займенники, що співвідносяться з прикметниками (*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, цей, той, такий*); займенники, що співвідносяться з числівниками (*скільки, стільки*).

22. Розряди займенників

За значенням займенники поділяються на розряди: особові (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*); зворотний (*себе*), присвійні (*мій, наш, твій, ваш, свій, його, їх, їхній*); вказівні (*цей, той, такий, стільки*); означальні (*весь, всякий, кожний, жодний, самий*); питальні (*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*); відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*); неозначені (*хтось, хто-небудь, будь-який, казна-що, абищо, деякий, дехто*) та заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, ніскільки*).

Морфологічні ознаки займенників не однакові. Займенники мають словозмінну морфологічну ознаку відмінка (*хто – кого, кому, ким; що – чого, чому, чим*). Займенники, співвідносні з прикметниками, можуть мати, крім відмінка, ще й словозмінні морфологічні ознаки роду й числа (*чий – чия, чие, чий*).

Особові займенники, крім словозмінної морфологічної ознаки відмінка, мають постійну морфологічну ознаку особи: *я, ми* – I особа; *ти, ви* – II особа; *він, вона, воно, вони* – III особа. Особові займенники всіх осіб мають морфологічну ознаку числа. А особові займенники третьої особи однини мають ще й морфологічну ознаку роду.

У реченні займенник може бути тим самим членом, що й іменник, прикметник, числівник:

– підметом: *Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли всю велич першої науки першого свого вчителя* (В. Кучер);

– означенням: *І якщо не в кожного з нас є такий портрет під склом, то, я певен, кожен з нас носить дорогий образ у своєму серці* (В. Кучер);

– додатком: *Учитель навчив нас писати й читати перше слово – мати* (В. Кучер);

– присудком: *Який Сава, така й слава* (Народна творчість).

Займенники вживаються в мовленні, щоб уникнути повторення тих самих слів у тексті. Вони також пов'язують зміст окремих речень, роблять їх зрозумілими.

Особові займенники – займенники, які вказують на особу, що говорить (*я, ми*), на особу, до якої звернене мовлення (*ти, ви*),

на особу и предмет, про яких говорять (*він, вона, воно, вони*): *Є квас, та не для вас; На тобі, небоже, що мені негоже; Вовка як не годуй, а він усе в ліс дивиться; Посади свиню за стіл, то вона й ноги на стіл; Прислів'я нам допомагають, хоч інколи гіркі бувають; У нього грошей, як на жабі пуху.* Крім того, займенник **Ви** часто вживається у значенні займенника **ти** як форма пошанної множини для підкреслення офіційного характеру розмови або шанобливого ставлення до співрозмовника. У науковому мовленні прийнято авторське **я** замінювати колективним **ми**. У народних говорах переважно застосовується займенник **Вони** як пошанна форма замість іменника у формі однини.

Особові займенники мають постійну морфологічну ознаку особи. Особові займенники всіх осіб мають морфологічну ознаку числа, а у третій особі морфологічну ознаку роду.

Усі особові займенники мають морфологічну ознаку відмінка.

	Однина	Множина
Н.	я, ти, він, вона, воно	ми, ви, вони
Р.	мене тебе його (нього) її (неї) його (нього)	нас вас їх (них)
Д.	мені тобі йому їй йому	нам вам їм
З.	мене тебе його (нього) її (неї) його (нього)	нас вас їх (них)
О.	мною тобою ним нею ним	нами вами ними
М.	...мені ...тобі ...ньому ...ній ...ньому	...нас ...вас ...них

У непрямих відмінках особові займенники мають основу, що відрізняється від основи називного відмінка.

Прийменники **з, під, над перед**, які стоять перед формою орудного відмінка займенника **я**, для милозвучності вживаються з голосним **і**: *зі мною, піді мною, наді мною, переді мною.*

Після прийменників у непрямих відмінках займенників 3-ї особи на початку з'являється буква **н**: *для нього, про нього, для неї, без них.*

Зворотний займенник *себе* вказує на особу (предмет), що виконує дію, яка спрямована на неї ж: *Знання зв'їдав ціну тяжкого карткового хліба і пекучість кимось завданої кривди, але так само знання відкрив для себе він і ціну товариської дружби, уваги колективу, знав, що є в природі проміння того цілющого людського тепла, якого нічим не замінити* (О. Гончар); *Поглянь на себе, перш ніж інших судити.*

Зворотний займенник *себе* не має форм роду і числа, форми називного відмінка і ніколи не буває підметом. Проте, залежно від роду і числа того суб'єкта, до якого він стосується, може означуватись словами в формі всіх родів і чисел: *самого себе, себе одну, самих себе: Шукай поради в того, хто вміє порадити сам собі* (Народна творчість).

У реченні займенник *себе* виступає у ролі додатка. У формі давального відмінка *себе* може переходити до розряду часток: *Чіпка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився*.

Присвійними називаються займенники, які вказують на належність предмета першій (*мій, наш*), другій (*твій, ваш*), третій (*його, її, їхній*) чи будь-якій (*свій*) особі.

Присвійні займенники *його, її, їх* за формою збігаються з формами родового відмінка особових займенників 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*). Однак значення та роль у реченні цих присвійних займенників відрізняється від значення та ролі в реченні форм особових займенників: *Його (кого?) усі запрошують – Обговорювали його (чий?) виступ. Її (кого?) немає на робочому місці – Її (чия?) спідниця сподобалася подрузі*. Для того, щоб форма особового займенника набула присвійного значення, вона повинна залежати від іменника: *Краса змії в її шкурі, а краса людини в її серці; Навчання повне гіркоти, зате солодкі його плоди* (Народна творчість).

Присвійні займенники (крім *його, її*) змінюються за родами, числами і відмінками за зразком прикметників: займенники *наш, ваш* відмінюються за зразком прикметників твердої групи, а займенник *їхній* відмінюється за зразком прикметників м'якої групи: *Буде й на нашій вулиці свято* (Народна творчість). Займенники *мій, твій, свій* мають власний зразок відмінювання:

	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	мого	моєї	мого	моїх
Д.	моєму	моїй	моєму	моїм
З.	мій, мого	мою	моє	мої, моїх
О.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	...моєму (-їм)	...моїй	...моєму (-їм)	...моїх

Свою білизу пери вдома; *На чужий* коровай рота не роззявляй, а раненько вставай та **свій** замішуй; *І біла ворона своє* пташеня любить; **Мій** будинок – *моя* фортеця; **Твої** розумні в *моїх* дурнів училися; *Який сам, таке й* **твоє** слово; *Радій своєму* квітню й травню, а **твій** серпень ще прийде (Народна творчість).

Вжиті без іменника присвійні займенники субстантивуються і набувають предметного значення: *мій, твій* (у значенні „чоловік”); *моя, твоя* (у значенні „жінка”); *наші, наш* (в узагальненому значенні осіб, близьких по крові, по духу, за соціальною и національною ознакою). Наприклад: **Мого** люди слухають дуже ... *що скаже, так вже й буде* (М. Коцюбинський).

Вказівні займенники – це займенники, які вказують на предмет (*цей, сей, той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*).

Займенники *цей, оцей, той, отой* вказують на виділення окремого предмету з ряду подібних: *Найгірше чує* **той**, *хто не хоче слухати*; *Хто ласкавий до дітей, тому* шана від людей.

Займенники *такий, отакий* вказують на ознаку предмета, подібну до якоїсь іншої ознаки або ж до підсилення ознаки, вираженої прикметником: *Він* **такий**, *як його слово, а його слово – ні до чого; Він* **такий** розумний!

Усі вказівні займенники (крім *стільки*) мають морфологічні ознаки роду, числа та відмінка: *Який* птах, **таке** й *пір’я*; *Земля буде* **такою**, *якими будуть* люди; *Який* товар, **такий** і *покупець*; *Які* вчинки, **такі** й *наслідки*; *Яке* йшло, **такого** й *стріло*.

Займенники *такий, отакий* відмінюються за зразком прикметників твердої групи, а займенники *цей, оцей, той, отой* мають власний зразок відмінювання.

	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	цей, той	ця, та	це, те	ці, ті
Р.	цього, того	цієї, тієї (тої)	цього, того	цих, тих
Д.	цьому, тому	цій, тій	цьому, тому	цим, тим
З.	цей, той цього, того	цю, ту	це, те	ці, цих; ті, тих
О.	цим, тим	цією, тією (тою)	цим, тим	цими, тими
М.	...цьому (цім) ...тому (тім)	...цій, ...тій	...цьому (цім) ...тому (тім)	...цих, ...тих

Займенник *стільки* вказує на неозначену кількість: *Стільки* тепла, як у жаб'ячій пуску; Так мені жалко моїх колишніх ранків, вони мали для мене *стільки* привабливості, *стільки* поезії (М. Коцюбинський). Цей займенник співвідноситься з кількісними числівниками. Він не має форм роду та числа і відмінюється за відмінками: *стільки* – *стількох*, *стільком*, *стільки* (*стількох*), *стількома*, ...*стількох*. Як і кількісний числівник, він вживається у сполученні з іменником та виконує разом з ним роль одного члена речення: *Стільки* гадок, як у решеті дірок (Нар. тв.); *Усміхнувся* поет на теє: „Не турбуйсь за мене, пане, маю я *багатства стільки*, що його й на тебе стане!” (Л. Українка).

За допомогою поєднання займенника *такий* і частки *то* виражаються вислови, що вживаються як штампи замість конкретних назв, чисел тощо: *Як* спомин про страшні, про зловорожі дні, *Не* стерто напису у мене на стіні: „*Такого-то* числа *такого-то* убито ...” (М. Рильський).

Означальні займенники вказують на узагальнену ознаку (*всякий* (*усякий*), *весь* (*увесь*, *весь*), *кожний* (*кожен*), *інший*, *сам*, *самий*, *самий*): *Не всяк* той учений, хто читати вміє; *У тигра всі* діти смугасті; *Кожна* лиска свій хвостик хвалить; *Усякому* овочеві свій час (Народна творчість).

Означальні займенники змінюються за родами (*У всякій* калюжі своя жаба; *Всякий* песик береже свій хвостик), числами (*Снігу з краю в край – буде на весь* рік урожай; *Здалеку всі* птахи гарні), відмінками (*Від лінощів усі* пороки; *Бійся* собаки спереду, коня ззаду, а поганой людини з *усіх* боків; *Три* ознаки невихованих людей *у кожному* народі: що гостюють задовго, що витріщаються занадто, що розпитують надміру; *У кожного* віку своя втіха). Відмінюються означальні займенники (крім займенника *весь*), як прикметники твердої групи. Займенник *весь* має власний зразок відмінювання.

	Однина			Множина
Н.	весь (увесь)	вся (уся)	все (усе)	всі (усі)
Р.	всього	всієї	всього	всіх
Д.	всьому	всій	всьому	всім
З.	весь, всього	всю	все	всі, всіх
О.	всім	всією	всім	всіма
М.	... всьому (всім)	... всій	... всьому (всім)	... всіх

Увага: Означальні займенники дуже часто переходять в іменники. Це трапляється, якщо в реченні вони самостійно, без іменника, починають виконувати роль підмета або додатка: *Кожен по-своєму з глузду з'їжджає; Сам винен, а інших звинувачує; Не поспішай себе вихвалити, почекай, поки інші похвалять.*

Питальними називаються займенники, які містять у собі запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який?*), приналежність (*чий?*), кількість (*скільки?*) або місце в ряду подібних (*котрий?*).

Відносними називаються займенники, які виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних. Це ті самі питальні займенники, але без питання.

Морфологічні ознаки питальних та відносних займенників збігаються. Займенники *хто, що, скільки* змінюються за відмінками (*Мети досягає той, хто втоми не знає – З ким поведешся, від того й наберешся*); *який, чий, котрий* – за родами, числами й відмінками за зразком прикметників (*Здоров'я – скарб, який завжди з тобою; Річ, яку пожалів подарувати, не принесе користі; Довгий язик – драбина, по якій лихо в дім заповзає; Правда, яка шкодить, краща за брехню, яка годить; Якою буде людина, видно по дитяті, яким буде кінь, видно по лошаті*).

Категорія роду і числа займенників *хто, що* може виражатися лише контекстуально (*хто такий? хто така,? хто такі?*).

Займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

Незважаючи на однакову форму, питальні та відносні займенники відрізняються за значенням. Порівняйте: *Котра з сих двох нам судиться дорога? – Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший* (І. Нечуй-Левицький); *Що то за друг, коли він до твого лиха осліп і оглух? – Знання – це сила, що дає крила* (Народна творчість).

Неозначеними називаються займенники, які вказують на неозначену (невідому) особу, предмет, ознаку, кількість: *дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, якийсь, будь-чий, який-небудь, хтозна-скільки* і т. д. Вони утворюються від відповідних

питальних займенників додаванням часток (які перетворюються на префікси та суфікси (постфікси)) **казна-, хтозна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь**: *деякий, декотрий, абихто, абищо, абиякий, будь-хто, будь-що, казна-який, хтось, щось, якийсь, скільки-небудь* тощо.

З частками **казна-, хтозна-, будь-, -небудь** займенники пишуться через дефіс, а з частками **аби-, де-, -сь** – разом. Якщо між часткою і займенником є прийменник, то всі три слова пишуться окремо: *аби з ким, будь для кого, хтозна в чому*.

Неозначені займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені.

Заперечні займенники вказують на відсутність особи, предмета, ознаки, кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрий, жодний (жоден)*.

Не слід плутати заперечні займенники *ніхто, ніщо*, які в непрямих відмінках вживаються з наголосом на корені (*ніко□го, нічо□го, ніко□му, нічо□му*), з заперечними займенниками *ні□кого, ні□чого*, у яких наголос падає на префікс (вони не мають форм називного відмінка). Займенники *ні□кого, ні□чого* вживаються в інфінітивних реченнях, вказуючи на повну відсутність предмета, цим значенням вони відрізняються від форм непрямих відмінків займенників *ніхто, ніщо*. Порівняйте: **Ні□кому** (немає кому) *принести відра води – Він ніко□му про це не розкаже*.

Морфологічні ознаки заперечних займенників збігаються з морфологічними ознаками питальних займенників, від яких вони утворені за допомогою частки ні. З часткою ні займенники пишуться разом. Наприклад: Ученим ніхто не народжується; Будь правдивий і нікого не бійся; Всім друг – нікому не друг. Проте якщо між часткою і займенником є прийменник, то всі три слова пишуться окремо. Порівняйте: Багато шукаєш – нічого не знайдеш – Він такий, як його слово, а його слово – ні до чого.

У розряд займенників можуть переходити слова і з інших частин мови. Явище **прономіналізації** (лат. *pronoma* – займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть втрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки і тим

самим лексично зближуються з займенниками.

В українській мові прономіналізуються деякі числівники, прикметники, іменники.

Числівник *один* часто вживається в ролі неозначеного займенника *якийсь*: *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував* (Леся Українка).

Цей же числівник може виступати у ролі означального займенника *сам*: *Хлопчик був у хаті один*.

Прономіналізований числівник *один* у сполученні з часткою **ні** має значення заперечного займенника *жодний*: **Ні один** полк світу не втримався б на цій проклятій дамбі ... (О. Гончар).

Прономіналізації піддається порядковий числівник *другий* (він виступає в ролі означального займенника *інший*): *Хоч і сова, аби з **другого** села!* (Народна творчість).

З прикметників найчастіше прономіналізуються *цілий* (у значенні „весь”), *певний* (у значенні „якийсь”), *останній* (у значенні „цей”, „той”). Наприклад: *Вибирай жінку на **цілий** вік* (Народна творчість); *Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчулася **певна** мелодія* (В. Собко); *Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, **останній** за те лиш, що побив вікна колись у Гаврила, **тестя** Підпару* (М. Коцюбинський).

Займенникового значення набирають також деякі іменники, втрачаючи конкретне іменникове (предметне) значення і набуваючи загального неозначеного або вказівного змісту: *На стежці не видно було **ні** живої **душі!*** (І. Нечуй-Левицький); *Я не вірив, що з того мудрування буде **діло*** (Леся Українка).

До неозначених займенників також наближаються своїм значенням фразеологічні одиниці типу: *невідомо хто, невідомо який, не зна хто, хто завгодно, хто хочеш, хто попало, багато хто, багато який, мало що, рідко хто, бог знає хто, чорт знає що* (розм.).

Складні займенники з компонентами **будь-**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-** та ін. пишуться через дефіс: *будь-хто, будь-який, котрий-небудь, хто-небудь, який-небудь, казна-що*.

23. Дієслово як частина мови

Дієслово – повнозначна частина мови, яка називає дію або стан предмета й у початковій формі відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Дієслова можуть означати:

- конкретну фізичну дію: *вишивати, фарбувати, сіяти*;
- стан особи (предмета): *думати, мріяти, сумувати*;
- переміщення в просторі: *пливти, ходити, літати*;
- бажання істоти, її ставлення до когось (чогось): *любити, ненавидіти, поважати*;
- процес тривання, розгортання, становлення динамічної ознаки: *чорніти, сивішати, схуднути*;
- діяльність органів чуття: *бачити, нюхати, чути*.

Дієслова мають такі морфологічні ознаки: бувають доконаного й недоконаного виду, поділяються на перехідні й неперехідні, мають три основні часи: минулий, теперішній, майбутній та три способи: дійсний, умовний, наказовий, у теперішньому й майбутньому часі дієслова змінюються за особами й числами, у минулому часі – за родами й числами.

У реченні дієслово найчастіше виступає присудком: *І враз якась незвична музика долинула до людей, обірвалась і знову затремтіла над вологими снігами* (М. Стельмах).

24. Форми дієслова

Дієслово вважають найскладнішою частиною мови, оскільки воно функціонує в п'ятьох основних формах:

1. Неозначена форма дієслова (інфінітив) є початковою формою для дієслова, на неї поширюється найменша кількість граматичних категорій – вид і перехідність / неперехідність (*сіяти пшеницю* – перехідне дієслово недоконаного виду, *прийти додому* – неперехідне дієслово доконаного виду). Інфінітив відповідає на питання *що робити? що зробити?* і має формальний показник – суфікс *-ти (-ть)*. Неозначена форма дієслова є найгнучкішою щодо виконуваних нею синтаксичних функцій. Так, інфінітив може виступати: підметом (*Зневажить*

мову мамину – біда, котра пустими зробить наші душі ... (М. Адаменко)), присудком (**Посадити** деревце – **залишити** про себе найкращу пам'ять (В. Стус)), неузгодженим означенням (*Старий не мав звички засипляти чи валятися у постелі (У. Самчук)*), обставиною (*Дома всі давно вже полягали спати, повкривавшись старою обідраною одежею (М. Івченко)*), додатком (*Тільки не дали йому довго говорити (О. Довженко)*).

2. Особові та родові дієслівні форми

Основна їхня ознака – зв'язок дії з її виконавцем або сприймачем. Особові дієслова розрізняються за способами, часами, змінюються за особами в теперішньому й майбутньому часі дійсного способу та в наказовому способі, а також мають родові значення в минулому часі й умовному способі. Наприклад, у реченні *Дзвенять* луки в розпаленім повітрі (М. Івченко) представлене дієслово дійсного способу, теперішнього часу зі значенням 3 ос. множини.

3. Дієприкметник – особлива змінювана форма дієслова, яка називає ознаку за дією або станом і відповідає на питання *який?: думаючий, посивілий, написаний*.

Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова й прикметника. Наприклад, у реченні *Увесь пташиний будинок, майстерно збитий з вербового пуху, вмістився на маленькій дівочій долоні (М. Стельмах)* виділений дієприкметник має значення dokonаного виду, минулого часу (дієслівні ознаки) й узгоджується з іменником *будинок* у роді, числі, відмінку (прикметникові ознаки).

4. Дієприслівник – особлива незмінювана форма дієслова, яка називає додаткову дію (стан), що супроводжує основну дію, виражену дієсловом-присудком, і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?: Інші, нахилившись, розмовляють за столом, викреслюючи щось олівцями в блокнотах (О. Довженко)*.

Дієприслівник поєднує в собі ознаки дієслова й прислівника (незмінність, синтаксична функція обставини). У реченні *Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі (О. Довженко)* перехідний дієприслівник недоконаного виду разом із залежним словом виконує синтаксичну функцію обставини.

Формальними показниками дієприслівників є суфікси *-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -ши, -вши*, які приєднуються до дієслівних основ.

5. Безособові дієслівні форми на *-но (-ено), -то* співвідносяться з пасивними дієприкметниками: *знайдений – знайдено, розбитий – розбито, написаний – написано*.

Дієслівні форми на *-но (-ено), -то* в реченні завжди виконують функцію присудка: *Розбризкано сонця на ліхтарі – не добереш, котрому з них молитися* (В. Стус).

25. Перехідні і неперехідні дієслова

За значенням і стосунком до інших частин мови дієслова поділяються на дві групи: **перехідні і неперехідні**. **Перехідні** дієслова означають дію, яка переходить на інший предмет. Залежне слово вживається в знахідному відмінку без прийменника: *слухати музику, співати пісню, написати роман, прочитати книгу, обґрунтувати думку, виконати завдання*.

При перехідних дієсловах залежне слово може також виступати у родовому відмінку без прийменника:

- коли дія переходить на частину предмета, а не на весь предмет: *купити цукру, випити води, нарубати дров, з'їсти цукерок*;

- коли дієслово вживається з часткою *не*: *не читати книги, не слухати пісні, не виконати доручення*.

Неперехідні дієслова означають дію, яка на інший предмет не переходить: *працювати, ходити, мовчати, стояти*.

При додаванні постфікса *-ся (-сь)* до перехідного дієслова воно стає неперехідним: *мити – митися, зустрічати – зустрічатися*.

26. Вид дієслова

Однією з найважливіших морфологічних ознак дієслова є здатність виражати відношення дії до її внутрішньої межі. Ця здатність формується на протиставленні двох ознак:

1) завершені, обмежені в часі дії і 2) незавершеної, не обмеженої в часі дії. Відповідно виділяють дієслова доконаного і недоконаного виду.

Дієслова доконаного виду означають дію, яка завершилась у минулому або обов'язково відбудеться в майбутньому. Тому дієслова доконаного виду мають форми минулого або майбутнього часів: **Одійшли** хлопці, **повернули** на стежку і **зникли** за кущами (М. Івченко); **Понад** хвилі, **понад** море **понесу** з собою горе, може, **втоплю**, може, **згублю**, може, долю **приголублю** ... (Б. Лепкий). Форм теперішнього часу дієслова доконаного виду не мають.

Дієслова доконаного виду можуть означати:

- початок дії (*за шуміти, заспівати, закричати*);
- раптовість дії (*зримнути, гавкнути, стукнути*);
- багаторазовість дії (*попобігати, попоплакати, попочистити*);
- тривалість дії (*пописати, попросувати, поспівати*);
- результативність дії (*сфотографувати, приклеїти, вивісити*).

Дієслова недоконаного виду означають незавершену, не обмежену в часі дію. Вони мають форми минулого, теперішнього й майбутнього часів: **Несе** Полісся в кошиках **гриби** (Л. Костенко); **Чатували** ми всю ніч під оружжям, **прислухались** до всякого шелесту (П. Куліш); **Утікатиме** слід з-під руки у прозоре, як лід, піднебесся ... (Г. Журба).

Дієслова недоконаного виду можуть передавати: повторювану дію (*присвистувати, поморгувати, покрикувати*), тривалу односпрямовану дію (*іти, бігти, пливти*), тривалу різноспрямовану дію (*ходити, бігати, плавати*).

Дієслова з однаковим лексичним значенням, але різними видовими характеристиками, утворюють дієслівні видові пари: *вишивати – вишити, читати – прочитати, пекти – спекти*.

Дієслова одного виду творяться від дієслів іншого виду за допомогою суфіксів, префіксів, наголосу, зміни кореня (суплетивізм).

Так, дієслова недоконаного виду творяться від дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів *-ува-, -ва-, -а-, -овува-*:

роздути – роздувати, діти – дівати, лягти – лягати, організувати – організовувати.

При творенні дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду використовуються такі префікси:

з- (зі-, с-): молотити – змолотити, в'язнути – зів'язнути, пекти – спекти;

на-: малювати – намалювати, сипати – насипати;

в-: благати – вблагати, берегтися – вберегтися;

за-: в'язнути – зав'язнути, шити – зашити;

по-: мити – помити, фарбувати – пофарбувати;

при-: клеїти – приклеїти, везти – привезти;

про-: читати – прочитати, сапувати – просапувати.

В окремих випадках засобом розрізнення видових значень дієслів є зміна наголосу: *викидати – викидати, засипати – засипати, скликати – скликати.*

В українській мові деякі парновидові дієслова мають різні (суплетивні) основи: *ловити – впіймати, брати – взяти.*

Крім парновидових дієслів, в українській мові функціонують **одновидові** й **двовидові** дієслова.

Одновидовими називають дієслова, які живаються в одній видовій формі. Так, тільки у формі недоконаного виду виступають дієслова з такою семантикою: зневаги, огиди (*гидувати, гордувати, гребувати*), різноспрямованого руху (*ходити, їздити, бродити*), сподівання (*сподіватися, чекати*), мовлення (*говорити, шептати, бесідувати*), зверхності (*тріумфувати*), фізичного стану (*морозити, трясти, лихоманити*), ставлення до об'єкта (*запобігати, схилятися, впадати*).

Особливістю **двовидових** дієслів є те, що вони можуть мати різні видові значення залежно від контексту. До двовидових належать власне українські дієслова *веліти, женити, мовити* й слова іншомовного походження з суфіксом *-ува-*: *адресувати, телеграфувати, компоувати, атестувати*. Порівняймо: *Остап щодня телеграфував* (що робив?) *додому; Єва одразу телеграфувала* (що зробила?) *рідні.*

27. Час дієслова

Часові значення дієслова пов'язані з відношенням дії до моменту мовлення. У сучасній українській мові розрізняють три основні часи: минулий, теперішній і майбутній.

Дії, що відбулися до моменту мовлення, передаються дієсловами минулого часу: *Сосна із ночі **випливла**, мов **щогла**, і **просвітилась** бодем далина* (В. Стус). Дієслова минулого часу бувають недоконаного і доконаного виду: *міряв – виміряв, малював – намалював*.

Дієслова в минулому часі змінюються за числами, а в однині – за родами. Числові й родові дієслівні форми мають специфічні закінчення й суфікси:

	Однина	Множина
Чоловічий рід	співа ^в □	співа ^л □ _и
Жіночий рід		
Середній рід	співа ^л □ _а співа ^л □ _о	

Деякі дієслівні форми минулого часу чоловічого роду творяться за допомогою нульового суфікса: *везти – віз, пекти – пік*.

Дієслова теперішнього часу виражають дії, перебіг яких збігається з моментом мовлення: *Важко **пишу**, бо важко **думаю**, бо світ важкий у собі **несу*** (М. Адаменко). Крім цього, дієслова теперішнього часу можуть передавати тривалу чи постійну дію, а також дію, яка є властивістю істоти (предмета): *Вода **кипить** при ста градусах*.

Дієслова теперішнього часу змінюються за числами й особами:

Однина		Множина	
1 ос.	нес-у	1 ос.	нес-емо
2 ос.	нес-еш	2 ос.	нес-ете
3 ос.	нес-е	3 ос.	нес-уть

Теперішній час представлений лише дієсловами недоконаного виду.

Дієслова майбутнього часу виражають дії, які здійснюються після моменту мовлення: ***Зачервоніє** горобина, **птахи у вирії відлетять** ...* (В. Стус).

У майбутньому часі дієслова можуть мати значення як доконаного, так і недоконаного виду. Дієслова доконаного виду мають лише просту форму, яка будується шляхом додавання особових закінчень до основ теперішнього часу дієслів:

Однина		Множина	
1 ос.	знайд-у	1 ос.	знайд-емо
2 ос.	знайд-еш	2 ос.	знайд-ете
3 ос.	знайд-е	3 ос.	знайд-уть

Дієслова недоконаного виду в майбутньому часі можуть мати просту форму й складену. Проста форма будується шляхом додавання суфікса *-м-* та особових закінчень до неозначеної форми дієслова.

Однина		Множина	
1 ос.	думатим-у	1 ос.	думатим-емо
2 ос.	думатим-еш	2 ос.	думатим-ете
3 ос.	думатим-е	3 ос.	думатим-уть

Складена форма дієслів недоконаного виду майбутнього часу складається з допоміжного дієслова бути в різних особових формах й інфінітива, який передає основне лексичне значення:

Однина		Множина	
1 ос.	буд-у співати	1 ос.	буд-емо співати
2 ос.	буд-еш співати	2 ос.	буд-ете співати
3 ос.	буд-е співати	3 ос.	буд-уть співати

У деяких текстах часові дієслівні форми втрачають свої первинні функції й набувають вторинних значень. Це буває в таких випадках:

- дієслівні форми теперішнього часу вживаються для позначення дій, які відбудуться в майбутньому (*Завтра вирушимо в похід*);

- форми дієслів майбутнього часу використовуються в значенні теперішнього, якщо йдеться про неможливість здійснення процесу в момент мовлення (*Ніяк не пригадаю цієї події*);

- дієслівні форми минулого часу в контексті мають значення майбутнього. Це трапляється в тих випадках, коли передається впевненість у неминучості якогось процесу (*Почали!*);

- форми дієслів майбутнього часу вживаються в значенні минулого (*Не журилась Катерина – **вмиється** сльозою, **візьме** відра, опівночі **підє** за водою*) (Т. Шевченко).

28. Дієслова I і II дієвідмін

За особливостями закінчень у теперішньому й простому майбутньому часі дієслова поділяються на дві дієвідміни –першу (I) й другу (II).

До I дієвідміни належать дієслова, які мають в особових закінченнях теперішнього або простого майбутнього часу голосний **є** (за винятком першої особи однини й третьої особи множини). У третій особі множини дієслова I дієвідміни мають закінчення *-уть (-ють)*: *пишуть, знають, можуть*.

Однина		Множина	
1 ос.	товч- у	1 ос.	товч- емо
2 ос.	товч- еш	2 ос.	товч- ете
3 ос.	товч- є	3 ос.	товч- уть

До II дієвідміни належать дієслова, які мають в особових закінченнях теперішнього або простого майбутнього часу голосний **и** (крім першої особи однини й третьої особи множини). У третій особі множини дієслова II дієвідміни мають закінчення *-ать (-ять)*: *кричать, стоять, біжать*.

Однина		Множина	
1 ос.	бач- у	1 ос.	бач- имо
2 ос.	бач- иш	2 ос.	бач- ите
3 ос.	бач- ить	3 ос.	бач- ать

Дієслова *їсти, дати, відповісти* зберегли форми давньої системи дієвідмінювання.

Однина		Множина	
1 ос.	їм, дам, відповім	1 ос.	їмо, дамо, відповімо
2 ос.	їси, даси, відповіси	2 ос.	їсте, дасте, відповісте
3 ос.	їсть, дасть, відповість	3 ос.	їдять, дадуть, відповідять

29. Спосіб дієслова

Спосіб дієслова виражає відношення дії до дійсності. Дієслова бувають дійсного, умовного й наказового способів.

Дійсний спосіб означає дію, яка відбувалася (відбулася), відбувається чи буде відбуватися (відбудеться) або ж заперечує наявність дії взагалі: *Вчорашній день **минув** чудово!* (О. Олесь); *Твою **чекаю** електричку під монотонний вітру плач* (Т. Журба); *Весна **торкнеться** лагідно до віт* (А. Криловець); ***Чекаєм** осені, хоч всі її **не любимо** і **живемо** в обіймах у весни ...* (К. Білан).

Дійсний спосіб тісно пов'язаний із часом дієслова й виражається його граматичними засобами. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, в теперішньому й майбутньому часі – за особами, у формах однини минулого часу – за родами. Наприклад, у реченні ***Спить** напороть під зорями шипшини, розкинувши зелене пір'я крил* (М. Пшеничний) виділене дієслово має значення дійсного способу, теперішнього часу, третьої особи однини.

Умовний спосіб означає дію, можливу за певних умов чи бажану, наприклад: *Якби мені не вітер, а струна, то ви **б** **почули**, як **умію** грати* (Г. Чубач).

Дієслова в умовному способі бувають доконаного й недоконаного виду: *міряв би – зміряв би, лила б – вилила б, йшли б – прийшли б*.

Форми умовного способу творяться додаванням частки *би* (*б*) до форм минулого часу. Після дієслівних форм, що закінчуються на приголосний, вживається частка *би* (*сказав **би**, знайшов **би**, приніс **би***), після дієслів, які закінчуються на голосний, використовують частку *б* (*сказала **б**, знайшли **б**, принесли **б***). Частка *би* (*б*) може стояти не тільки після дієслова, а й перед ним або бути відокремленою від дієслова іншими словами: *Коли **б** йому заманулося, щоб ми сиділи в лісі, тоді **б** я може, і **вибрався** в село* (М. Стельмах).

Дієслова умовного способу змінюються за числами, а в однині – за родами, особові значення виражаються за допомогою займенників:

Чоловічий рід	Жіночий рід	Множини
<i>Я</i> прийшов би	<i>Я</i> прийшла б	<i>Ми</i> прийшли б
<i>Ти</i> прийшов би	<i>Ти</i> прийшла б	<i>Ви</i> прийшли б
<i>Він</i> прийшов би	<i>Вона</i> прийшла б	<i>Вони</i> прийшли б

Наказовий спосіб дієслова виражає значення необхідності виконання дії, яке передається у формі наказу, заклику, побажання, поради: **Ярій, душе. Ярій, а не ридай.** У білій стужі сонце України. А ти **шукай** – червону тіль каліни на чорних водах – тіль її **шукай** ... (В. Стус).

Дієслова наказового способу розрізняються за видовими значеннями (*пиши* – *напиши*, *іди* – *прийди*, *робімо* – *зробімо*), змінюються за особами й числами.

Прості форми дієслів наказового способу будуються від основ теперішнього часу дієслів за допомогою відповідних закінчень:

- 1 ос. множини *-імо (-ім), -мо*
- 2 ос. однини *-и, нульове закінчення,*
- 2 ос. множини *-іть (-іте), -те.*

Наприклад:

Однина		Множина	
1 ос.		1 ос.	печ-імо (-ім), сип-мо
2 ос.	печ-и, сип-□	2 ос.	печ-іть (-іте), сип-те
3 ос.		3 ос.	

Складені форми дієслів наказового способу будуються за допомогою часток *хай (нехай)*, які приєднуються до особових форм теперішнього часу (недоконаний вид) або простих форм майбутнього часу (доконаний вид). Складені форми наказового способу – типові для 3-ї особи однини й множини (*хай миє, хай мийуть, хай посіє, хай посіють*) та можливі для деяких дієслів 1-ї особи (*хай знайду, хай забуду, хай заплачу*).

При утворенні форм наказового способу від дієслів на *-ся (-сь)* постфікс зберігається: *умиватися – умивайся, піклуватися – піклуйся, розвиватися – розвивайся.*

Деякі дієслова не можуть мати форм наказового способу. Це передусім стосується дієслів із значенням дій або станів неживих предметів (*сипатися, змерзатися, загусати, вивірюватися*).

У сучасній українській мові форми одного способу можуть вживатися замість іншого, а саме:

а) для вираження моментальності дії з відтінком недоречності, а також дії, виконуваної з примусу, форми наказового способу використовують у значенні дійсного (*Сиди тут зранку до вечора*);

б) для підкреслення категоричності наказу форми майбутнього часу дійсного способу вживаються в значенні наказового способу (*Ви **підете** й негайно **повернетесь***);

в) особлива категоричність наказу передається формами інфінітива (***Встати! Повторити!***);

г) форми наказового способу вживаються в значенні умовного, якщо необхідно передати відтінок дорікання (***Знайди** я цю книгу вчасно, відпало б стільки проблем*);

д) форми умовного способу виступають замість наказового (*Чи не **продали б** ви чоловіче, тієї ялинки* (М. Коцюбинський));

е) дієслівні форми теперішнього часу дійсного способу використовуються в значенні наказового (***Починаємо** конкурс!*);

є) значення наказового способу може передаватися за допомогою спонукальних часток ***давай, давайте***, які поєднуються з формами майбутнього часу (***Давайте** перенесемо зустріч на суботу*).

30. Безособові дієслова

Безособовими називаються дієслова, які мають особові форми, але означають дію без відношення до будь-якої особи. Наприклад: *Народу **набилося** так тісно, що ніде було пройти* (Ю. Смолич); ***Світало**. Сонечко вставало. Ховався ранішній туман* (О. Олесь).

Безособові дієслова означають дію, яка мислиться як процес, що відбувається сам по собі. Вони не змінюються за особами, хоч представлені в тексті в певних особових формах: у 3-й особі однини теперішнього й майбутнього часу (*розвидняється, нудить, щастить*) або у формах середнього роду минулого часу (*морозило, віяло, замело*). Оскільки

безособові дієслова позначають дії (стани), які відбуваються незалежно від нашої волі, у реченні вони ніколи не поєднуються з підметом, і роль головного члена речення виконують самостійно.

Безособові дієслова означають:

- а) явища природи (*розвидняється, сутеніє, замерзає*);
- б) стихійні явища (*занесло, замело, вибило*);
- в) фізичний стан людини (*нудить, трусить, свербить*);
- г) буття, існування або заперечення їх (*минулося, не стало, сталося*);
- г) оцінку міри наявності чи необхідності дії (*бракує, вистачає, не вистачає*);
- д) випадковість явища, незалежність його від особи (*щастить, пощастило, фортунить*).
- е) бажання (*хотітися, кортіти*).

До безособових належать також дієслова на *-ся*, які керують іменниками в давальному відмінку (*сидиться, не сидиться, пишеться, не пишеться*): *Мені здається* – я живу завжди (В. Стус).

В українській мові окремі дієслова вживаються лише як безособові (*вечоріє, світає, щастить*), інші можуть функціонувати і в особовому і в безособовому значенні. Порівняйте:

Безособове значення	Особове значення
Гримить	Гримить оркестр
Темніє на вулиці	Темніє постать вдалині

З синтаксичного боку безособовість дієслова виявляється у відсутності в реченні підмета.

31. Способи творення дієслів

Значна частина дієслів твориться **префіксальним** способом. Префікс приєднується до цілого слова й ніколи не міняє його частиномовної кваліфікації:

бігти → *вбігти*, *бити* → *вбити*, *гриміти* → *відгриміти*,
рушити → *зрушити*, *писати* → *записати*, *носити* → *наносити*,

гризти → *надгризти*, *палити* → *обпалити*, *гнати* → *підігнати*,
рвати → *перервати*, *чистити* → *прочистити*, *класти* →
розкласти.

Суфіксальним способом дієслова творяться від різних частин мови:

1) від іменників: *вечір* → *вечоріти*, *дощ* → *дощити*,
шмат → *шматувати*, *вчитель* → *вчителювати*;

2) від прикметників: *чорний* → *чорніти*, *білий* → *білити*,
добріший → *добрішати*;

3) від числівників: *четвертий* → *четвертувати*;

4) від займенників: *я* → *якати*, *ви* → *викати*, *ти* →
тикати;

5) від вигуків і звуконаслідувальних слів: *ах* → *ахкати*, *ой*
→ *ойкати*, *няв* → *нявкати*, *хлюп* → *хлюпати*.

Префіксально-суфіксальним способом дієслова творяться від іменникових, прикметникових, займенникових, числівникових і дієслівних основ: *слово* → *висловити*, *можливий* → *уможливити*, *двоє* → *подвоїти*, *крапати* → *накрапувати*.

Постфіксальним способом творяться лише дієслова. Постфікс *-ся* (*-сь*) як словотворчий приєднується до дієслів, які означають:

а) дії, які поширюються на зовнішність осіб: *голитися*,
пудритися, *фарбуватися*;

б) дії двох або кількох осіб: *знайомитися*, *змагатися*,
обніматися;

в) дії суб'єкта у своїх інтересах: *гартуватися*,
цікавитися;

г) психічний стан, почуття людини: *гніватися*, *мучитися*,
сердитися.

Суфіксально-постфіксальним способом утворюються дієслова від іменникових і прикметникових основ: *лінь* → *лінуватися*, *колос* → *колоситися*, *скупий* → *скупитися*, *веселий* → *веселитися*, *чужий* → *чужатися*.

Префіксально-постфіксальним способом від дієслівних основ творяться дієслова, які вказують на вичерпність або результат інтенсивно виконаної дії: *літати* → **налітатися**, *плакати* → **наплакатися**, *хворіти* → **розхворітися**, *червоніти* → **розчервонітися**.

Окремо виділяють **префіксально-суфіксально-постфіксальний** спосіб, суть якого – в одночасному приєднанні до твірної основи префікса, суфікса й постфікса. Так утворюються дієслова від іменникових і прикметникових основ: *слов'яни* → **ослов'янитися**, *бюрократ* → **забюрократитися**, *пізній* → **запізнитися**, *щедрий* → **розщедритися**.

32. Дієприкметник як особлива форма дієслова

Дієприкметник – неособова недієвідмінювана дієслівна форма, яка називає ознаку за дією або станом і відповідає на питання *який?* Наприклад: *Його ведуть у промерзлий чистий світанок, який легкою синьою покрівлею накриває засніжений полумисок долини; на його дні ліпляться рублені хати* (М. Стельмах).

Дієприкметник поєднує в собі дієслівні й прикметникові ознаки. Як дієслівна форма, дієприкметник має значення виду (доконаного й недоконаного), часу (теперішнього й минулого), стану (активного й пасивного), може керувати іменником і мати при собі пояснювальні прислівники. Наприклад, у реченні *Свій погляд ранок перевів на луг, туманом сірим **вкритий** ...* (О. Олесь) виділений дієприкметник має такі граматичні ознаки: доконаний вид, минулий час, пасивний стан, керує іменником в орудному відмінку *туманом*.

Дієприкметник, як і прикметник, узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку (*думаючий учень, думаючого учня, думаючому учневі*), передає ознаку, відповідає на питання *який?* і має первинну синтаксичну функцію означення. Наприклад, у реченні *Я розкажу вам про **замерзлу** квітку: вона чорніє в мене на столі* (Г. Чубач) виділений дієприкметник узгоджується з пояснюваним іменником *квітка* в роді, числі, відмінку, відповідає на питання *яку?* і виконує синтаксичну функцію означення.

Рідше дієприкметник виступає іменною частиною складеного іменного присудка: *Ти ще виболюєшся болем, ти ще роздerta на шматки ...* (В. Стус).

Субстантивовані дієприкметники в реченні виступають підметом або додатком (у непрямих відмінках): *3 хвилини на хвилину можуть бути поранені* (Ю. Збанацький); *Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного* (О. Довженко).

33. Дієприкметниковий зворот

Дієприкметник разом із залежними від нього словами становить **дієприкметниковий зворот**, напр.: *Еlegantні панни і пані, зачаровані краєвидом, мовчки дивитимуться на золоті подільські пшениці, мрійно зводитимуть очі на білий Хотин, затканий зеленими берегами ...* (Г. Косинка).

У реченні дієприкметниковий зворот завжди виступає означенням.

Позиція дієприкметникового звороту в реченні не закріплена: він може стояти як перед пояснюваним словом, так і після нього. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після пояснюваного слова, він у вимові виділяється інтонацією, а на письмі – комами: *Роман, вражений відвертістю парубка, не знає, чи вірити йому, чи ні* (М. Стельмах). Дієприкметниковий зворот, який стоїть перед пояснюваним словом, здебільшого комами не виділяється: *Одна – жінка недавно померлого генерала Маклакова, друга її сестра, фрейліна двора його імператорської величності* (У. Самчук).

34. Активні та пасивні дієприкметники

Дієприкметники бувають активними й пасивними. Активні дієприкметники виражають ознаку діючої особи за її ж дією: *думаючий, крокуючий, зів'ялий, почорнілий: Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтеся в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато таємниць ...* (М. Стельмах); *Шелестить пожовкле листя по діброві* (Т. Шевченко).

Здебільшого в українській мові вживаються активні дієприкметники минулого часу доконаного виду (формальний показник – суфікс *-л-*). Рідше функціонують активні дієприкметники зі значенням теперішнього часу недоконаного виду (формальний показник – суфікси *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*)). Окремі дослідники заперечують їхню природність в українській мові й рекомендують замінювати іншими структурами, а саме:

а) підрядною частиною складнопідрядного речення (*працюючі школярі – школярі, які працюють*);

б) прикметником (*вимірюючий – вимірювальний*);

в) іменником (*стріляючий – стрілець, головуючий – голова*).

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета, на який спрямована дія: *вишитий рушник, засніжена шибка, прочитана книга*.

У реченнях із пасивним дієприкметником назва діючої особи може виражатися формою орудного відмінка іменника (займенника): *вишитий матір'ю рушник, прочитана мною книга*.

Пасивні дієприкметники мають значення минулого часу, тому співвідносяться з дієсловами минулого часу, які виступають у відповідних складнопідрядних реченнях: *намальована картина – картина, яку хтось намалював; випрасувана сукня – сукня, яку хтось випрасував; переламана гілка – гілка, яку хтось переламав*.

Здебільшого пасивні дієприкметники мають форму доконаного виду. До них легко добираються відповідні дієслова доконаного виду: *прив'язаний – прив'язати, випасений – випасти* (*Кінця його не було видно, а справа і зліва проходу стояли прив'язані чудові коні. Блискучі, випасені всі, стоять біля довжелезних жолобів і ніби на когось чекають*) (У. Самчук).

Пасивні дієприкметники, утворені від дієслів недоконаного виду із суфіксами *-ува-*, *-овува-*, можуть вживатися зі значенням як теперішнього, так і минулого часу: *описуваний раніше – описуваний зараз*.

35. Відмінювання дієприкметників

Дієприкметник змінюється за родами, числами, відмінками. Дієприкметник узгоджується в роді, числі, відмінку з означуваним іменником (займенником): *написана стаття – написаний роман – написане оголошення; розквітла троянда – розквітлі троянди.*

Ці дієприкметники відмінюються за зразком твердої групи прикметників.

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	куплен-ий	куплен-а	куплен-е	куплен-і
Р.	куплен-ого	куплен-ої	куплен-ого	куплен-их
Д.	куплен-ому	куплен-ій	куплен-ому	куплен-им
З.	куплен-ий (-ого)	куплен-у	куплен-е	куплен-і (-их)
О.	куплен-им	куплен-ою	куплен-им	куплен-ими
М.	(на) куплен-ому (-ім)	(на) куплен-ій	(на) куплен-ому (-ім)	(на) куплен-их

Зауваження до відмінкових форм дієприкметників:

1. У знахідному відмінку однини чоловічого роду можливі паралельні форми залежно від лексично-граматичної групи іменника, з яким узгоджується дієприкметник: якщо іменник представляє групу істот, використовується закінчення – *ого*, якщо йдеться про назву неістот, дієприкметник має закінчення *-ий*: *помітити посивілого чоловіка – посивілий чуб.*

2. Паралельні відмінкові форми можуть мати також дієприкметники у знахідному відмінку множини: *перевірити прикріплені стрічки – прикріплених вожатих.*

3. У місцевому відмінку однини середнього й чоловічого роду дієприкметники мають паралельні форми: *на засніженому – на засніженім, на вишитому – на вишитім.*

36. Творення дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*): *вед-уть* → *вед-уч-ий*, *бажај-уть* →

бажај-уч-ий, терп-ять → терп-яч-ий, дриж-ать → дриж-ач-ий. Вони мають лише значення недоконаного виду, тому співвідносяться з особовими формами дієслів теперішнього часу: *синіюче небо - небо, яке синіє.*

Активні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфікса *-л-*, який додається до основи інфінітива: *посиві-ти → посиві-л-ий, згорі-ти → згорі-л-ий, побілі-ти → побілі-л-ий.*

Речення з активними дієприкметниками минулого часу легко перебудувати в конструкції з особовими дієсловами минулого часу: *розквітлий сад – сад, який розквітнув, замерзле озеро – озеро, яке замерзло.*

Активні дієприкметники минулого часу творяться від неперехідних дієслів доконаного виду: *посвіжіти – посвіжлий, дозріти – дозрілий, обважніти – обважнлий.*

Пасивні дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів: *-н-, -ен-, -т-: вез-ти → вез-ен-ий, коло-ти → коло-т-ий; писа-ти → писа-н-ий.*

Пасивні дієприкметники розрізняються видовими ознаками (*мелений – змелений, писаний - написаний*).

При творенні пасивних дієприкметників діють такі закономірності:

1. Якщо основа інфінітива закінчується на *-и-* або *-ї-*, додається суфікси *-ен-* або *-сн-: звільнити – звільнений, засвоїти – засвоєний.*

2. Якщо основа інфінітива закінчується на *-а-* (*-я-*), використовується суфікс *-н-: читати – читаний, стріляти – стріляний.*

3. Від інфінітивної основи на приголосний пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-ен-: привезти – привезений, запекти – запечений.*

4. До односкладової інфінітивної основи здебільшого додається суфікс *-т-: ши-ти → ши-т-ий, ми-ти → ми-т-ий.*

5. Якщо основа інфінітива закінчується суфіксом *-ува-* (*-юва-*), у формах пасивних дієприкметників наголошені **у, ю** змінюються на **о**: *купувати – купований, подарувати – подарований.*

6. Перед суфіксом *-ен-* у формах пасивних дієприкметників відбувається чергування приголосних: *огородити – огороджений, перемогти – переможений, наблизити – наближений, приректи – приречений, зростити – зрошений, мастити – мащений.*

37. Перехід дієприкметників у прикметники й іменники

Деякі дієприкметники, втрачаючи типові дієслівні ознаки, переходять у прикметники. У такому випадку вони виражають постійну, а не процесну ознаку й не мають при собі залежних слів.

Активні дієприкметники теперішнього часу переходять у прикметники здебільшого в тому випадку, коли треба передати загальніше поняття, ніж його передає дієприкметник: *лежачий хворий, мисляча інтелігенція, стояча вода.*

Найчастіше переходять у прикметники пасивні дієприкметники, видові й часові ознаки яких найлегше нівелюються. Порівняйте:

Прикметники	Дієприкметники
<i>Смажена картопля</i>	<i>Картопля, смажена на олії</i>
<i>Квашена капуста</i>	<i>Капуста, квашена на зиму</i>
<i>Печене м'ясо</i>	<i>М'ясо, печене по-французьки</i>

В окремих випадках дієприкметники відрізняються від прикметників наголосом: у дієприкметниках наголос здебільшого падає на корінь (*пе□чений, ва□рений*), прикметники мають суфіксальний наголос (*пече□ний, варе□ний*).

У сучасній українській мові функціонують віддієслівні й відіменникові прикметники, які мають спільні з дієприкметниками корені, але виражають загальніші якісні ознаки, порівняйте: *блискуча тканина – блискаючі сигнали, летючий корабель – літаючі сніжинки, палюче сонце – палаюче вогнище.* У виділених прикметниках, на відміну від дієприкметників, морфологічний зв'язок із дієслівними основами теперішнього часу втрачений.

Слід відрізнити також пасивні дієприкметники з суфіксами

-н-, -ен- від спільнокореневих прикметників: *підписаний* (дієприкметник) – *підписний* (прикметник), *переможений* (дієприкметник) – *переможний* (прикметник).

Деякі дієприкметники, сполучаючись із префіксом *не-*, переходять у прикметники, які виражають постійні ознаки: ***неврівноважена*** *вдача*, ***невиправдана*** *помилка*, ***незатишаючий*** *гамір*.

Окремі дієприкметники можуть переходити в іменники. У такому випадку вони виражають не ознаки предметів за дією, а назви самих предметів. Здебільшого субстантивовані активні дієприкметники позначають осіб (*головуючий, завідуючий, відпочиваючі*), а пасивні дієприкметники – предмети чи явища (*награбоване, списане, варене, печене*).

Субстантивовані дієприкметники відповідають на питання *хто? що?* і в реченні виступають підметом (у називному відмінку) чи додатком (у непрямих відмінках). Наприклад, у реченні *Почало з'являтися на столі ... і печене, і варене, і парене* (М. Стельмах) виділені субстантивовані дієприкметники виконують синтаксичну функцію підмета. У реченні *Бійці посунули за ним, обережно переступаючи через сплячих* (О. Гончар) субстантивованій дієприкметник виступає додатком. Трапляються випадки, коли субстантивовані дієприкметники в поєднанні з прийменниками виконують синтаксичну функцію обставини: *Утекти б од себе геть світ за очі, у небачене, нечуте, у немовлене ...* (В. Стус).

38. Безособові дієслівні форми на -но (-ено), -то

У сучасній українській мові функціонують незмінні дієслівні форми на *-но (-ено), -то*: *У будинку Шмалія не прибрано, все захаращено якимись шматками, заставлено різним начинням* (М. Стельмах).

За походженням форми на *-но (-ено), -то* є колишніми короткими пасивними дієприкметниками середнього роду. Будучи застиглою формою називного відмінка однини, ці дієприкметники не відмінюються.

Безособові дієслівні форми на *-но (-ено), -то* творяться від

основи інфінітива перехідних дієслів (шляхом додавання *-но (-ено) -то*): *посіяти* → *посіяно*, *опрацювати* → *опрацьовано*, *оформити* → *оформлено*, *заморозити* → *заморожено*, *підігріти* → *підігріто*.

Від інфінітивних основ, які закінчуються суфіксом *-ну-*, а також сполученням *-оро-*, *-оло-*, утворюються паралельні форми: *увімкнути* → *увімкнуто*, *увімкнено*, *затягнути* → *затягнуто*, *затягнуто*, *виполоти* → *виполено*, *виполото*, *побороти* → *поборено*, *поборото*.

Незмінні дієслівні форми на *-но (-ено)*, *-то* виступають присудком односкладного (безособового) речення і здебільшого керують прямим додатком: ***Сто дзеркал спрямовано на мене, в самоту мою і німоту*** (В. Стус). Рідше безособові дієслівні форми на *-но (-ено)*, *-то* керують іншими непрямими відмінками або поєднуються з прислівниками.

39. Не з дієприкметниками

Не з дієприкметниками пишеться окремо в таких випадках:

1) якщо дієприкметник має залежні слова: ***Ця ділянка не засаджена квітами;***

2) якщо є протиставлення, виражене за допомогою сполучника: ***Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів не позичений, а власний*** (Леся Українка);

3) якщо дієприкметник виступає іменною частиною складеного іменного присудка: ***Чурек і сакля – все твоє; Воно не прошене, не дане*** (Т. Шевченко).

В інших випадках *не* з дієприкметниками пишеться разом: ***Отам-то милостивії ми ненагодовану і голу застукали сердешну волю та й цькуємо*** (Т. Шевченко).

40. Дієприслівник як особлива форма дієслова

Дієприслівник – особлива незмінна форма дієслова, яка вказує на додаткову дію, пояснюючи в реченні основне дієслово: ***Добравшись до свого намету, Самко зараз звелів позвать перед***

себе Вулхевича (П. Куліш).

Додаткова дія, яка передається дієприслівником, завжди стосується того самого діяча, що й основна дія, означувана дієсловом-присудком.

Дієприслівник поєднує в собі ознаки дієслова й прислівника. Так, дієприслівник, як і дієслово, має значення виду (*міряючи* – недоконаний вид, *вимірявши* – доконаний вид), перехідності/неперехідності (*пишучи твір* – перехідне значення, *відпочиваючи* – неперехідне значення), а також може пояснюватися прислівником (*співаючи голосно*).

Дієприслівнику властиві такі прислівникові ознаки: незмінність, синтаксична функція обставини. Наприклад, у реченні *Слухає стомлене серце, бажаючи злитись з свіжими потоками* (М. Івченко) виділений дієприслівник разом із залежними словами виступає обставиною мети. У реченні *Це санчата, відірвавшись од тичини, несамовито крутнулися вбік і полетіли до берега* (М. Стельмах) дієприслівник виконує синтаксичну функцію обставини причини. Обставиною часу виступає дієприслівник із залежними словами в реченні *Знаходив у ній не тільки те загальновідоме вдоволення, яке має людина, сповняючи обов'язок, але ще якусь окрему насолоду* (Б. Лепкий).

41. Дієприслівниковий зворот

Дієприслівник разом із залежними від нього словами становить **дієприслівниковий зворот**. У реченні дієприслівниковий зворот завжди виступає обставиною. Наприклад, у реченні *Розсердившись на жінку, Кравчина випускає гусей* (О. Довженко) дієприслівниковий зворот виконує функцію обставини причини.

У вимові дієприслівниковий зворот виділяється інтонацією, а на письмі – комами: *Похапавши шинелі, Зілов і Потапчук кинулися за ним* (Ю. Смолич); *Максим підхопив її, поклав на шинквас, прислухаючись до голосів панських посіпак* (М. Стельмах).

42. Вид дієприслівників

Дієприслівники бувають **доконаного й недоконаного** виду.

Дієприслівники недоконаного виду передають незакінчену додаткову дію і відповідають на питання *що роблячи?: пишучи, думаючи, перебираючи* (*А біля озерецька стоїть задумане дівча, перебираючи рукою цвіт, і теж чекає чогось ...* (М. Стельмах)).

Дієприслівники недоконаного виду позначають таку додаткову дію, яка в часі збігається з основною, і може мати значення минулого, теперішнього чи майбутнього часу:

Поспішаючи, я забувала про основне (минулий час);

Поспішаючи, я забуваю про основне (теперішній час);

Поспішаючи, я забуду про основне (майбутній час).

Дієприслівники доконаного виду означають завершену додаткову дію і відповідають на питання *що зробивши?! обірвавши, знайшовши, схиливши* (*Дим виривався і, схиливши голову, чимскорше намагався схватись за стріху ...* (У. Самчук)).

Дієприслівники доконаного виду переважно передають дію, яка в часі випереджає основну, виражену дієсловом-присудком: **Побачивши** лева, дівчина робить жахливі очі й падає на землю, за якийсь пеня (У. Самчук).

Рідше дієприслівники доконаного виду виражають дію, яка в часі збігається з основною: *Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було* (І. Нечуй-Левицький).

43. Творення дієприслівників

Дієприслівники недоконаного виду творяться від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів – *учи-*, *-ачи-*: **читај-уть** → *читај-учи*, **біліј-уть** → *біліј-учи*, **пахн-уть** → *пахн-учи*, **леж-ать** → *леж-ачи*, **стој-ать** → *стој-ачи*, **втирај-уть** → *втирај-учи* (*Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи* (І. Нечуй-Левицький)).

Суфікс *-учи* вживається в дієприслівниках, утворених від дієслів I дієвідміни, суфікс *-ачи* – в дієприслівниках, утворених від дієслів II дієвідміни.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ши* (якщо основа закінчується на приголосний) і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний): *принес-ти* → *приніс-ши*, *прибіг-ти* → *прибіг-ши*, *загна-ти* → *загна-вши*, *нахили-ти* → *нахили-вши* (Домаха, *нахиливши* голову, *тягнеться за ним і скривдженою тінню в одвірках* (М. Стельмах)).

У дієприслівниках, утворених від зворотних дієслів, постфікс *-ся (-сь)* зберігається: *Сховавшись між соняхами, він легко впізнав у місячному світлі маленьку постать свого сина* (О. Донченко).

44. Не з дієприслівниками

Не- з дієприслівниками пишеться окремо: *Плачінда, не дивлячись наймитові у вічі, прямує до кам'яниці ...* (М. Стельмах); *Плакали командири, не соромлячись своїх сліз* (О. Довженко).

Разом із дієприслівниками *не-* пишеться лише в тому випадку, коли дієприслівник без *не-* не вживається: *нехтуючи, ненавидівши, недочуваючи*.

45. Прислівник як частина мови

Прислівник – це повнозначна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану або іншої ознаки: *працювати наполегливо, прийти вчасно, надто повільно*.

У системі частин мови прислівник займає особливе місце: він поєднує в собі ознаки і повнозначних частин мови (має лексичне значення, виконує синтаксичну функцію), і службових (є незмінним словом).

У реченні прислівники можуть залежати від особових дієслівних форм, інфінітива, дієприкметника, дієприслівника, дієслівних форм на *-но*, *-то*, іншого прислівника, прикметника, іменника.

Якщо прислівники залежать від дієслівних форм, прикметників чи інших прислівників, вони в реченні здебільшого виступають обставинами. Наприклад, у реченні *Збоку стояв дерманський ліс* (У. Самчук) прислівник виступає обставиною місця. У реченні *Небо швидко крилось сірою хмарою й обіцяло сніг* (У. Самчук) прислівник виконує синтаксичну функцію обставини способу дії. Прислівник, залежний від іменника, виступає неузгодженим означенням: *Прогулянка верхи трохи заспокоїла його*.

За лексичним значенням і синтаксичною роллю прислівники поділяються на два основні розряди: **означальні й обставинні**.

Означальні прислівники у свою чергу поділяються на такі розряди:

а) якісно-означальні (відповідають на питання *як?*, мають суфікси *-о, -е*): *добре, сумно, гарно, весело*;

б) кількісно-означальні (відповідають на питання *скільки? наскільки? як багато? якою мірою?* і характеризують дію, стан чи іншу ознаку щодо кількості і міри вияву): *досить, надзвичайно, дуже, тричі, трохи, ледве, недостатньо, дотла, щирість, вволю*;

в) прислівники способу дії (відповідають на питання *як? яким способом? подібно до кого (чого)?*): *впереміш, безвісти, вголос, вплав, раптом, похапцем, вистрибом, навпрошки*.

Обставинні прислівники передають різні обставини, за яких відбувається дія. Виділяють окремі групи обставинних прислівників:

а) прислівники часу (означають час, упродовж якого відбувається дія, і відповідають на питання *коли? відколи? доки? з якого часу? по який час?*): *вдень, смерком, щодня, взимку, тільки що, з року в рік* (*Споконвіку Прометей там орел карає...* (Т. Шевченко));

б) прислівники місця (означають місце дії, напрямок руху й відповідають на питання *де? куди? звідки? в якому напрямку?*): *кругом, всюди, звідусіль, додому, направо, наліво, спереду, далеко, близько, здалеку, звідти* (*Він махнув рукою направо й наліво і сказав: Починайте гратись!* (І. Нечуй-Левицький));

в) прислівники причини (означають причину дії та відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*):

нізащо, зопалу, зозла, спересердя, спросоння, здуру, зосліпу (Еней спросоння як схопився, дрижав од страху і трусився, холодний лився з його піт (І. Котляревський));

г) прислівники мети (вказують на мету дії і відповідають на питання *для чого? з якою метою? навіщо?*): *навмисне, наперекір, напоказ, назло (Ви немов умисне втікаєте від мене (Леся Українка)).*

46. Ступені порівняння прислівників

Якісно-означальні прислівники на *-о, -е*, що співвідносні з якісними прикметниками середнього роду, мають **вищий і найвищий** ступені порівняння: *пізно* → *пізніше* → *найпізніше*, *голосно* → *голосніше* → *найголосніше*.

Вищий ступінь порівняння прислівників твориться за допомогою суфіксів *-ш (е), -іш (е)*: *швидко* → *швидше*, *весело* → *веселіше*, *часто* → *частіше* (*Прокоповичі частували гостя дуже привітно, як свого зятя, й просили частіше навідуватись до їх (І. Нечуй-Левицький)*).

Під час творення вищого ступеня порівняння прислівників діють такі закономірності:

1. Суфікси *-к-, -ок-, -ек-* випадають: *рідко* → *рідше*, *глибоко* → *глибше*.

2. Відбуваються зміни приголосних в основах прислівників: *г, ж, з* змінюються на *жч* (*дорого* → *дорожче*), приголосний *с* після приєднання суфікса *-ш-* дає сполучення *шч* (орфографічно *щ*): *високо* → *вище*. Якщо до основи прислівника приєднується суфікс *-іш-*, зміни приголосних не відбуваються.

3. Трапляються суплетивні форми: *гарно* → *краще*, *погано* → *гірше*, *мало* → *менше*.

Найвищий ступінь порівняння прислівників твориться від форми вищого ступеня порівняння за допомогою префікса *най-*: *повільніше* → *найповільніше*, *серйозніше* → *найсерйозніше*, *цікавіше* → *найцікавіше*.

В українській мові значення найвищого ступеня порівняння може передаватися описовими конструкціями з

прийменниками *від, за і* займенником *усіх: довше за всіх, голосніше від усіх.*

Для підсилення форм найвищого ступеня порівняння прислівників використовують частки *що, як: якнайкраще, щонайдовше.*

47. Написання прислівників

Прислівники пишуться разом, окремо, через дефіс. Разом пишуться:

а) прислівники, утворені від інших прислівників: *віднині, назавжди, позавчора, повсюди;*

б) прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдвоє, вчетверо, вперше, утрьох, учотирьох;*

в) прислівники, утворені від колишніх коротких прикметників: *віддавна, заново, згарячу, звисока, нашвидку, сповна;*

г) прислівники, утворені способом зрощення: *натщесерце, горілиць, босоніж, силоміць, праворуч;*

ґ) прислівники з префіксом *що-*: *щодня, щороку, щодоби;*

д) прислівники, утворені за допомогою часток *аби-, де-, ні-, ані-*: *абиде, декуди, ніколи, анізвідки;*

е) прислівники, утворені злиттям прийменників з іменниками: *впору, зроду, навесні, нарозхват, упень, уперед.* Такі прислівники слід відрізнити від однозвучних форм непрямих відмінків іменників. Порівняйте: ***Востаннє ми зустрілися перед Різдом – Вона зазирнула в останнє вікно.***

Окремо пишуться:

а) прислівники, утворені сполученням іменника з прийменником, якщо іменник частково зберігає своє основне лексичне значення: *без відома, без сліду, в міру, в обмін, до лиця, до пари, на бігу, на вибір, під силу, по суті, у вигляді, через силу;*

б) прислівники, утворені сполученням прийменника з відмінковою формою прикметника: *в основному, в цілому;*

в) прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого повнозначного слова в різних відмінках: *день у день, рік у рік, раз у раз, сам на сам, час від часу, один в один, кінець кінцем, з дня на день, з ранку до вечора, з кінця в кінець;*

г) прислівники *по одному, по двоє, по троє*.

Через дефіс пишуться:

а) прислівники, утворені від прикметників (займенників) за допомогою префікса *по-* і суфіксів *-ому, -и*: ***по-батьківському, по-нашому, по-вашому, по-старому, по-вовчи, по-польськи, по-рівненськи***;

б) прислівники, утворені повторенням однакових, синонімічних чи антонімічних слів: *близько-близько, видимо-невидимо, тишком-нишком, віч-на-віч, рано-вранці, десь-не-десь, більш-менш, коли-не-коли, мало-помалу, рано-пораненьку, часто-густо, всього-на-всього, як-не-як*;

в) прислівники, утворені за допомогою часток *будь-, -небудь, казна-, хтозна-*: *будь-коли, коли-небудь, казна-коли, хтозна-коли*;

г) прислівники *по-латині, на-гора*.

У кінці прислівників після *г, к, х* завжди пишеться *и*: *навкруги, трохи, рачки, навіки, мовчки, пішки, дибки*.

Не з прислівниками здебільшого пишеться разом: *недобре, недоречно, недостатньо, невесело, дарма* (у таких випадках *не-* з прислівником означає одне поняття).

Не з прислівниками пишеться окремо в таких випадках:

а) для вираження заперечення: ***Не марно, ні, боями край гримів, - минули дні і злиднів, і негоди*** (В. Сосюра);

б) коли прислівник виконує роль присудка в питальних реченнях за умови логічного підкреслення заперечення: ***Хіба не доречно ще раз обговорити це питання?***;

в) якщо прислівник має підсилювальне значення: *не дуже, не зовсім*.

48. Прийменник як службова частина мови

Прийменник – це службова незмінна частина мови, яка в сполученні з непрямыми відмінками іменників (займенників) означає час, місце, причину, мету і є засобом вираження граматичних зв'язків між повнозначними словами (керуючим словом і керованим словом): *думати про результат, відпочивати біля моря, тканина в смужку*.

Сполучаючись з різними відмінковими формами іменників (займенників), прийменники можуть виражати такі відношення:

1) просторові (місця): *біля, вздовж, довкола, з, за, з-між, з-понад, коло, навколо, на, у (в) (На поле виходить орач і закладає в мастку чорну землю плиту свого плуга (У. Самчук))*;

2) часові: *від, до, з, за, коло, при, напередодні, наприкінці, після, протягом, у ході, упродовж, у (в) (Маленьке озеро Інкіт в серпневу ніч зірки колише (Г. Чубач))*;

3) причинові: *за, від (од), через, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок (А гляньте: у жінки од втоми а чи од скорботи поглибшали зморшки, та вже ж і не зійдуть з лиця (Т. Журба))*;

4) цільові: *для, на, за, задля, ради, заради, з метою, з нагоди, на честь (Я для того в дорогу і вийшла, щоб на вітрі студенім горить (Т. Журба))*;

5) умови: *в, з, без, при, у випадку, за умови (Божевільний! Бо ж тільки з божевілья потягнуться пальці на клавіші буквально в другім такті після страшного вибуху міни поруч (І. Ле))*;

6) допустові: *всупереч, наперекір, незважаючи на, незалежно від (Всупереч команді ніхто не підвівся)*;

7) означальні: *до, у (в), після (тканина в горошок, повага до старших, стежка до криниці, гра в теніс, зустріч після уроків)*;

8) спосіб дії: *з, без (писати без помилок, творити з натхненням)*.

Багатьом прийменникам властива багатозначність. Наприклад, за допомогою прийменника *в (у)* можуть передаватися такі значення: просторове (*працювати в полі*), часове (*повернутися в січні*), означальне (*костюм у смужку*), об'єктне (*розумітися в синтаксисі*).

49. Непохідні та похідні прийменники

За будовою та походженням прийменники поділяються на дві групи: **непохідні й похідні**.

До непохідних належать найдавніші прийменники з малоз'ясованим походженням: *без, в (у), до, для, з (із, зі), за, об, о, від (од), на, над (наді), під (піді), по, при, про*.

Групу похідних прийменників складають:

1) складні прийменники, утворені з непохідних: *задля, заради, з-за, із-за, з-під, з-понад, з-поза, з-над, побіля, посеред, попри*;

2) прийменники, утворені шляхом переходу з інших частин мови, а саме:

а) прислівників: *близько, відносно, всупереч, вздовж, довкола, довкруги, навколо, осторонь* (**Навколо** сторожки лежали дошки, високо підіймались обгороджені кіллям стоси данської і звичайної клепки та осикової гонти) (М. Стельмах);

б) іменників: *край, коло, кінець, круг, внаслідок, на честь, під час* (**Кругом** дуба русалоньки мовчки дожидали; взяли її сердешную та й залоскотали) (Т. Шевченко)).

50. Написання прийменників

Складні похідні прийменники здебільшого пишуться разом: *понад, поза, поміж, попри, задля, заради*.

Через дефіс пишуться лише ті складні похідні прийменники, які утворені від прийменників з або із і починаються ними: *з-за, із-за, з-над, з-понад, з-посеред, з-поміж*.

Окремо пишуться складні похідні прийменники, утворені від інших частин мови: *згідно з, під час, в результаті, в силу, в напрямі, на шляху до, у зв'язку з*.

51. Сполучник як службова частина мови

Сполучник – це службова незмінна частина мови, що поєднує однорідні члени речення й частини складного речення, вказуючи на різні смислові зв'язки між ними. Наприклад, у реченні *А вона молилась і жить у господа просилась, бо буде вже кого любить* (Т. Шевченко) сполучник *і* поєднує однорідні присудки, а сполучник *бо* приєднує підрядну частину речення до головної.

Сполучники не мають самостійного лексичного значення, не виступають членами речення, вони лише оформляють

сміслові відношення, які виникають між синтаксичними одиницями (однорідними членами речення й частинами складного речення).

За будовою сполучники поділяються на прості, складні і складені.

Прості сполучники морфологічно не поділяються на окремі частини: а, бо, і (й), ні та, чи (*А ніч темна і безмісячна* (У. Самчук)).

Складні сполучники виникають у разі об'єднання двох слів в одне: *проте* (*про + те*), *ніби* (*ні + би*), *якщо* (*як + що*), *або* (*а + бо*), *якби* (*як + би*) (*Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчились* (Г. Шевченко)).

Складені сполучники складаються з двох і більше слів: *тому що, через те що, незважаючи на те що, у міру того як* (*Правда, в кінотеатрі ця небезпека спадає, тому що перерви між частинами картини дуже недовгі, нитка сюжету не встигає загубитися* (Г. Косинка)).

52. Сполучники сурядності й підрядності

За синтаксичними функціями сполучники поділяються на **сурядні й підрядні**.

Сурядні сполучники поєднують рівноправні синтаксичні одиниці. У свою чергу сурядні сполучники поділяються на **єднальні, протиставні й розділові**.

До єднальних належать сполучники *і (й), та* (у значенні *і*), *ні ...*, *ні*: *А у лісі скрізь вовки, і ведмеді, і лисиці, і ворони, і граки, і розбійниці-синиці* (О. Олесь); *Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотіли фургони та заграли музики* (І. Нечуй-Левицький).

До протиставних належать сполучники *а, але, зате, проте, однак, та (але)*: *Себе я може й не розраджу, та освічуся при вогні* (М. Пшеничний).

До розділових належать сполучники *або, чи, або..., або, чи..., чи, то ..., то*: *Прилетіли журавлі, сіли в полі на ріллі, то пасуться, то курличуть, – мабуть це весну вже кличуть* (О. Олесь).

Підрядні сполучники виражають зв'язки між нерівноправними синтаксичними одиницями (частинами складнопідрядного речення).

Підрядні сполучники поділяються на такі розряди:

з'ясувальні: *що, як, ніби* (І Мар'яну здається, **що** й туман жива істота, **що** й він, як і Мар'ян, любить землю ... (М. Стельмах));

причинові: *бо, тому що, через те що, оскільки* (І я пішов, **бо** я ішов до тебе, **бо** ти мені світила, як зоря (Л. Костенко));

часові: *як, після того як, коли, тільки, щойно, як тільки* (**Як тільки** смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розвітає червоним сяйвом (М. Коцюбинський));

цільові: *щоб, для того щоб, аби* (Да й одійшов назад, **щоб** розігнатись (П. Куліш));

умови: *якби, коли б, якщо, аби* (**Якби** ми ремітали, як воли, **якби** ми так чесали язиками, то вже давно Україну віддали, не мавши часу бути козаками (Л. Костенко));

допустові: *хоч, дарма що, незважаючи на те що* (Олег зірвався й собі побіг за ним, **хоч** розумів, що нічого з його бігу не вийде (У. Самчук));

порівняльні: *мов, як, немов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто* (Решето дзвеніло та гуло, то стихало трошки, **неначе** десь грало в хаті, то знов несамовито бряжчало, **неначе** в його хто лупцював качалкою (І. Нечуй-Левицький)).

Слова деяких частин мови (займенників, прислівників) можуть переходити в сполучники, які функціонують у складнопідрядних реченнях. Їх називають **сполучними словами**. На відміну від звичайних сполучників, сполучні слова виступають членом речення і здебільшого мають логічне наголошування.

У ролі сполучних слів використовуються відносні займенники (*який, чий, котрий, хто, що, скільки*) та первинні прислівники (*як, де, коли, куди, звідки*): *Мружилася од сонця розімліла річка, на **якій** кожна очеретинка була охоплена срібним перснем (М. Стельмах); Але що це? Сон? Між псами, **Що** летіли блискавками, Пес його колишній був! (О. Олесь)*. У першому з наведених вище речень виділене сполучне слово виступає обставиною, у другому – підметом.

53. Написання сполучників

Складні сполучники *проте, зате, немовби, також, ніби, якщо, якби, щоб* пишуться разом. Деякі з них слід відрізняти від однозвучних сполучень, які пишуться окремо. Порівняймо:

*На гору доступитися нелегко,
зате з гори зручніше боронитися*
(Леся Українка)

*Довелось би і йому таке лихо,
якби не блакитна стрічка в ковнірі*
(П. Куліш)

*Не милуватись, ні, а помолитись
прийшла пора за те, що ми ще є*
(М. Пшеничний)

*... ви того тільки й пасли, як би
вхопити щонайкращий шматок
із козацької здобичі!* (П. Куліш)

Усі складені сполучники пишуться окремо: *тому що, через те що, у зв'язку з тим що, для того щоб, у міру того як* і т.ін.

54. Частка як частина мови

Частка – службова незмінна частина мови, яка вносить у речення додаткові смислові відтінки та служить для побудови деяких граматичних форм слів. Наприклад, у реченні *Тільки тобою білий святиться світ* (В. Стус) частка *тільки* вживається для логічного виділення додатка *тобою*. Частка **не** вносить заперечне значення в речення: *Не нам на прю з тобою стати!* (Т. Шевченко). У реченні *Як дивився б ти, задивлявся в наші космоси і простори!* (А. Малишко) за допомогою частки **б** будується форма умовного способу дієслова.

Частки **не** мають самостійного лексичного значення й не виступають членом речення.

55. Розряди часток за значенням

За значенням і роллю в реченні частки поділяються на три основні групи: формотворчі, заперечні, модальні.

До **формотворчих** належать частки *хай, нехай, бодай*, які використовуються для побудови форм наказового способу дієслова, та частки *би, б*, за допомогою яких творяться форми умовного способу дієслова: *Якби не минула зима, не мали б надії*

на весни. Була **б** вам земною земля і небо високе – небесне (Г. Чубач); **Хай** краще в мене згусне кров, **нехай** не стане зовсім крові, – ніж має зникнути Дніпро чи вічна посмішка дністровна (М. Пшеничний).

До **заперечних** належать частки *не, ні, ані*. За їх допомогою виражається заперечення.

Якщо частка *не* відноситься до присудка, заперечується зміст усього речення: *Та світу вже весна не бачила й не чула, давно уже вона натомлена заснула* (О. Олесь); *Не питай, де були, де вмирили на спалених травах* (А. Малишко). В інших випадках частка *не* заперечує зміст того слова, перед яким вона стоїть: *Я тебе не сльозою ждатиму* (В. Стус); *Чи не соромно ж, зозуле, цілий день гуляти?* (О. Олесь).

Якщо частка *не* двічі вживається в складеному дієслівному присудку, заперечне значення нейтралізується: *не міг не прийти*.

Частка *ні* вживається для підсилення заперечення або як еквівалент речення під час заперечної відповіді: *У цьому полі, синьому, як льон, де тільки ти і ні душі навколо, узрів і скляк: блукало в тому полі, сто тіней; Вдатися до втечі? Стежину власну, ніби дріт згорнуть? Ні. Вистояти* (В. Стус).

Модальні частки вносять різні смислові відтінки в речення, виражають ставлення мовця до висловлюваного (сумнів, уточнення, виділення, обмеження, підсилення, пом'якшення наказу, питання, оклик і т. ін. Тому модальні частки в свою чергу поділяються на такі групи:

1) вказівні: *ось, он, онде, от, оце* (**Ось** він вибрався на чисту поляну (Панас Мирний));

2) означальні: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно* (**Якраз** тоді саме за хатою коло воріт забрехав Барбос ... (І. Нечуй-Левицький));

3) спонукальні: *годі, ну, давай, -бо -то* (– **Ану**, дядьку Матвію ... **Підіть-но** ... *Хай йому частець, отак тут за гармадарма чапіти* (У. Самчук));

4) обмежувально-видільні: *навіть, тільки, лиш, лишень, аж, же (ж), -таки, вже, собі* (*Це вже напевне – літо почалось чи тільки зачерпнуло молодій води з потоку* (В. Стус));

5) підсилювальні: *і, й, та, навіть, аж, таки* (**Аж** повеселішала Хомишина хата! (І. Нечуй-Левицький));

б) стверджувальні: *так, еге ж, атож, аякже, авжеж* (– *Еге, про дівчат, – удавано зобиджено тягне Панас* (М. Стельмах));

7) питальні: *невже, хіба, чи, що за* (**Чи** *можем ми змагатись проти сили землерушителів і громовладців* (Леся Українка));

8) власне модальні (виражають сумнів, припущення, невпевненість): *навряд чи, ледве чи, ну, чи не, мовби, ніби* (*Він згодом **неначе** побачив, як розлетілись по степену соколами й орлами козаки* (І. Нечуй-Левицький));

9) емоційно-експресивні: *як, що за, куди там, ну й де там, все* (**Як же** *весело тоді світило сонце щасливій Ганні і всій сім'ї старої Хомихи!* (І. Нечуй Левицький)).

56. Написання часток

Формотворчі частки *хай, нехай, бодай, б* (*би*) й заперечні частки *не, ні, ані* з іншими словами пишуться окремо: *Ти вже **не** згинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і **не** скарать тебе душителем сибірами і соловками* (В. Стус).

Модальні частки *-бо, -но, -то, -от, -таки* з попереднім словом пишуться через дефіс: – *Та хоч подивіться-**бо** на мене! – зачіпав Бубка* (І. Нечуй-Левицький). Якщо перед частками *-бо, -но, -то, -от, -таки* стоять інші частки, вони пишуться окремо: *вона **ж** бо, все **ж** таки, з ким **би** то*. Дефіс не пишеться і в тому випадку, коли частка **таки** стоїть перед словом, до якого відноситься: **таки** *прийди, **таки** сказав*.

Частки *аби-, де-, ані-, де-, що-* із займенниками, прислівниками й іншими повнозначними частинами мови пишуться разом: ***абихто, деколи, аніскільки, деякий, щонайменше***.

Частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* у складі займенників і прислівників пишуться через дефіс: ***будь-який, хто-небудь, казна-де, хтозна-коли*** (але ***хтозна** в чому, **будь** у чому*).

Якщо частки ***би** (б), **ж** (же), **то, що*** входять до складу сполучників, вони пишуться разом: ***щоб, немовбито, якщо, ніби, атож***. В інших випадках вони пишуться окремо з повнозначними словами.

Стверджувальні частки *авжеж, атож, аякже* пишуться як одне слово.

Усі інші модальні частки з повнозначними словами пишуться окремо.

57. Вигук як особлива частина мови

Вигук – особлива незмінна частина мови, за допомогою якої виражаються почуття, емоції, настрої людини та спонукання до дії: *агов!, ах!, геть!, фе!, тс!, спасибі!, цить!, ку-ку!* (– *Ох, моя матінко!* – крикне Кирилова сестра (П. Куліш); – *Е!* В вас, бачу, гітара є! – промовив Воздвиженський і зняв з стіни гітару (І. Нечуй-Левицький)).

Найчастіше вигуки вживаються в живій розмовній мові, у поетичному мовленні, прозових творах. Вони можуть не лише супроводжувати речення, а й уживатись як єдине самостійне висловлення.

Від службових частин мови вигук відрізняється тим, що він не виконує ніяких службових функцій і граматично не пов'язаний з іншими словами в реченні.

За значенням вигуки поділяються на такі основні групи:

1. Емоційні вигуки – виражають почуття, емоції, переживання, різні реакції мовців: *а!, о!, ай!, ох!, ну!, фе!, тьху!, пхе!, фі!, ет!* (*Ет, вигадала!* Носитимеш і по старій моді (І. Нечуй-Левицький)).

2. Вигуки волевиявлення – передають наказ, спонукання, вимоги, заклик, заохочення: *агов!, агей!, ану!, ну!, годі! шабаш!* (– *Михайлику, гов-гов!* – пролунав із лісу голос (М. Стельмах); *Годі, годі!* – промовив митрополит. – *А розкажи, як учив Гегель про Христа і християнство* (І. Нечуй-Левицький)).

3. Етикетні вигуки – виражають вітання, запрошення, прощання, вибачення: *спасибі!, добраніч!, будь ласка, прошу, добридень, будьте здорові, до побачення, прощайте, даруйте* (*Спасибі тобі, Наталю, за все* (М. Івченко)).

4. Слова прикликання та відгону тварин: *гиля!, киць-киць!, на!, вйо!* (*А хлопчик плаче: „Гуси, гуси! Гиля, гиля, гиля, гиля!”* (О. Олесь)).

До вигуків близькі звуконаслідування, які виражають умовну імітацію звуків навколишнього середовища (шуми явищ природи, звукові сигнали тварин) засобами мови: *пух!*, *та-та-та!*, *рип!*, *хрусь!*, *кру!*, *гав!*, *няв!*, *ме!*, *апчи!*, *ха-ха!*, *тьху!* (***Как-как!*** – *хтось дзвінко сміється вгорі*; ***Бухи, бухи!*** *Ачхи, ачхи!* *Ловися рибко на гачки* (О. Олесь)).

Експресивна забарвленість вигуків і звуконаслідувань вимагає особливої інтонації. В усному мовленні вони супроводжуються відповідною мімікою та жестами.

У реченні вигуки виділяються комами й знаком оклику. Якщо вигук стоїть на початку речення, після нього ставимо кому: ***Ой, не буду!*** *Закажу і сину й внуку!* (О. Олесь). У середині речення вигук виділяється комами з обох боків: – *Де тут, скажіть, **будь ласка**, кривий Степан живе?* (О. Вишня).

У кінці речення перед вигуком ставиться кома: *Оживляєм гори, води, вибудовуєм заводи, ростемо ж ми, **гей!*** (П. Тичина).

Вигуки, які вимовляються з виразною окличною інтонацією, виділяються знаком оклику: – ***До побачення!*** *Вирушаю на лося!* (О. Вишня); – ***Ага!*** *Ну, тоді, мабуть, підемо!* (О. Вишня).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які є розділи граматики?
2. Що вивчає морфологія?
3. Що вивчає синтаксис?
4. Яка особливість граматичного значення порівняно з лексичним?
5. Які ознаки кладуться в основу виділення частин мови?
6. Назвіть повнозначні і неповнозначні частини мови.
7. Дайте визначення іменника. Назвіть його ознаки.
8. Охарактеризуйте іменники – назви істот і неістот, власні та загальні іменники, конкретні та абстрактні іменники, збірні іменники, іменники з речовинним значенням.
9. За якими ознаками іменники розподіляються за родами?
10. Які іменники мають форму обох чисел, а які – одну?
11. Дайте характеристику відмінків української мови.
12. За якими ознаками іменники поділяються на відміни?

Охарактеризуйте іменники першої, другої, третьої, четвертої відміни.

13. Які особливості відмінювання іменників, що мають тільки форму множини?
14. Охарактеризуйте незмінювані іменники.
15. Як утворюються іменники?
16. Дайте визначення прикметника як частини мови.
17. Які прикметники належать до якісних? відносних? присвійних?
18. Охарактеризуйте вищий і найвищий ступені порівняння якісних прикметників.
19. Які прикметники мають повні і короткі форми?
20. З'ясуйте основні правила написання прізвищ і географічних назв прикметникової форми.
21. Висвітліть особливості відмінювання прикметників.
22. Як утворюються прикметники?
23. З'ясуйте основні правила правопису прикметників.
24. Що являє собою числівник як частина мови?
25. Охарактеризуйте групи кількісних числівників.
26. Які числівники є порядковими?
27. За якою ознакою числівники поділяються на прості, складні і складені?
28. З'ясуйте особливості відмінювання числівників.
29. Які особливості синтаксичного зв'язку числівника у реченні?
30. Які слова належать до займенників?
31. Які є розряди займенників за значенням?
32. З'ясуйте особливості відмінювання і правопису різних розрядів займенників.
33. Дайте визначення дієслова. назвіть його морфологічні і синтаксичні ознаки. Які є форми дієслова?
34. Охарактеризуйте перехідні і неперехідні дієслова.
35. Які дії означають дієслова доконаного і недоконаного виду? Які дієслова є одновидовими і двовидовими?
36. Висвітліть питання про часи дієслів, особливості їх дієвідмінювання (в теперішньому і майбутньому часі) та змінювання за числами і родами (в минулому часі).
37. Які особливості використання форм одного часу в значенні іншого?

38. Які дієслова належать до першої дієвідміни?
39. Які дієслова належать до другої дієвідміни?
40. Що таке спосіб дієслів? Охарактеризуйте дієслова дійсного, умовного і наказового способу.
41. Які дієслова є безособовими?
42. Висвітліть способи творення дієслів.
43. Які ознаки дієприкметника як форми дієслова?
44. Що являє собою дієприкметниковий зворот?
45. Які дієприкметники є активними, а які – пасивними?
46. З'ясуйте особливості відмінювання дієприкметників.
47. Як утворюються дієприкметники?
48. Висвітліть явище переходу дієприкметників у прикметники та іменники.
49. Охарактеризуйте безособові дієслівні форми на *–но (-ено), -то*.
50. З'ясуйте особливості правопису **не** з дієприкметниками.
51. Дайте визначення дієприслівника, з'ясуйте його ознаки.
52. Що являє собою дієприслівниковий зворот?
53. Охарактеризуйте дієприслівники доконаного і недоконаного виду.
54. Як утворюються дієприслівники?
55. Як пишеться **не** з дієприслівниками?
56. Що являє собою прислівник як частина мови?
57. Які є розряди прислівників?
58. Від яких прислівників утворюються ступені порівняння?
59. З'ясуйте особливості написання прислівників.
60. Охарактеризуйте прийменник як службову частину мови.
61. Які відношення можуть виражати прийменники?
62. Які прийменники є непохідними, а які – похідними?
63. Висвітліть особливості написання прийменників.
64. Що являє собою сполучник як частина мови?
65. Які бувають сполучники за будовою?
66. Охарактеризуйте сполучники сурядності і підрядності.
67. З'ясуйте правопис сполучників.
68. Охарактеризуйте частку як частину мови.
69. Які є розряди часток за значенням?
70. Висвітліть особливості написання часток.
71. Дайте визначення вигуку як особливої частини мови. На які групи поділяються вигуки за значенням?

VI. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

1. Предмет синтаксису

Синтаксис (грец. *syntaxis* – побудова, поєднання, порядок) – це розділ науки про мову, що вивчає речення, словосполучення та члени речення.

Синтаксисом називають також і синтаксичну будову мови. У сучасному мовознавстві одиницями синтаксису вважають речення, словосполучення та члени речення і словосполучення.

2. Словосполучення. Типи словосполучень

Речення складається зі слів і словосполучень, що є одночасно лексичними і синтаксичними одиницями. Словосполучення входить у комунікативну систему лише через речення.

Словосполучення – це смислове й граматичне поєднання двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного та сурядного зв'язку, напр.: *високий будинок, співати пісню, батьки і діти, веселий і кмітливий*.

Синтаксичні словосполучення – це вільні словосполучення, що утворюються щоразу з необхідних для даної ситуації слів.

Наприклад, у реченні *Світла ніч стояла над горами* словосполучення *світла ніч, стояла над горами* можна замінити в разі потреби словосполученнями *темна ніч, стояла над містом* тощо.

На відміну від синтаксичних словосполучень, у фразеологічних чи лексичних словосполученнях такі заміни зробити неможливо, напр.: *тримати камінь за пазухою, бути на близькій нозі, дерти носа, мовний апарат, геометричне місце точок, Кривий Ріг, Новий Буг* та ін.

За будовою словосполучення поділяють на прості і складні. Прості складаються з двох повнозначних слів, напр.: *синє море, далекий берег, гідний успіху, слухати музику,*

недалеко від берега. Складні звичайно складаються з трьох і більше повнозначних слів, напр.: *мій зошит з арифметики, високий берег гірської річки, слухати цікаву музику, далекі міста і села*. Складні словосполучення звичайно утворюються шляхом поширення простих.

За характером синтаксичного зв'язку словосполучення поділять на *сурядні* і *підрядні*.

Сурядне словосполучення – це смислове і граматичне поєднання двох і більше повнозначних слів як граматично рівноправних.

Компоненти сурядних словосполучень поєднуються сурядними сполучниками або безсполучниково, напр.: *веселий і радісний, сміятись і радіти, вчителі, студенти і учні*. При цьому використовуються три види сурядного сполучникового зв'язку: *єднальний (брат і сестра), зіставно-протиставний (не фізика, а хімія), розділовий (гори або море; то гори, то море)*.

Підрядне словосполучення – це смислове і граматичне поєднання двох і більше повнозначних слів, що є граматично нерівноправними.

У підрядних словосполученнях наявні три види підрядного зв'язку: *узгодження, керування і прилягання*.

Узгодження – спосіб підрядного зв'язку, за якого форми залежного компонента зумовлюються граматичними формами головного слова.

Головним словом у таких словосполученнях переважно є іменник, залежним – прикметник, що завжди вживається у формах головного слова, напр.: *густий ліс, густого лісу, густому лісу, густим лісом, густі ліси, густих лісів, густим лісам, густими лісами* тощо. Отже, форма залежного слова визначається формою головного.

Керування – спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми.

Найчастіше головним словом при керуванні є дієслово, напр.: *слухати музику, слухаю музику, слухаючи музику; написати листа, напишу листа, написавши листа*.

Прилягання – спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Залежними звичайно виступають незмінні слова і форми: інфінітиви, дієприслівники, прислівники, напр.: *перебувати близько, мрія навчатися, опинитися позаду, тихо слухаючи*.

Підрядні словосполучення залежно від морфологічного вираження головного слова поділяються на іменникові (*зелена трава, синє море, високі гори*), прикметникові (*червоний від хвилювання, близький до успіху*), числівникові (*п'ять днів, тридцять учнів*), займенникові (*хтось із нас, дехто з учнів*), дієслівні (*слухати музику, бачити море, відвідуючи театр*), прислівникові (*далеко від лісу, дуже сумно, втричі швидше*).

Не всяке поєднання двох чи більше слів є словосполученням. Не є словосполученням граматична основа речення (*Студенти вчать, Будинок високий*), складені форми прикметників і дієслів (*більш високий, буду працювати*), синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми (*Кривий Ріг, Новий Буг, байдики бити, бути на близькій нозі*).

3. Речення. Види речень

Слова і словосполучення є будівельним матеріалом для речення. Вони утворюють єдине граматичне і смислове ціле, тобто виражають певну думку.

Речення – це інтонаційно і граматично організована одиниця мови, що складається з одного чи кількох слів і виражає закінчену думку.

Кожне речення є одиницею спілкування і має закінчену інтонацію. Воно є граматично організованою одиницею, граматична основа якої найчастіше виражається підметом і присудком, напр.: **Була велика перерва** (В. Тарнавський); **А Віра в цю саму мить відчиняла двері хати Слободянюків** (Г. Штось).

Залежно від наявності граматичних основ речення поділяються на прості і складні. Речення з однією граматичною основою є простими, напр.: *Тихо шепчуть ручаї* (А. Малишко); *На річці щось плюснуло* (М. Коцюбинський); *Грає вітер на віолончелі* (В. Сосюра).

Речення з двома і більше граматичними основами – складні, напр.: *У вестибюлі панувала особлива тиша, яка буває*

тільки по лікарнях (М. Трублаїні); Доц давно пройшов – подекуди ще стояли калюжі (Панас Мирний); Як тільки човен поринав серед хвиль, мені здавалося, що він уже йшов на дно (Ю. Збанацький).

За метою висловлювання речення поділяються на розповідні, питальні і спонукальні.

Розповідні речення – речення, які містять повідомлення і опис певних явищ і фактів дійсності.

Ці речення найпоширеніші, вони бувають простими і складними, напр.: *І крізь бетон бунтує річка Либідь* (Л. Костенко); *Тільки той життя достойн, хто кохає рідний край* (В. Сосюра).

Питальні речення – речення, що містять запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника.

Питальні речення вимовляються зі специфічною питальною інтонацією та з використанням питальних слів, напр.: *Де ж подівались людські голоси?* (Л. Костенко); *І хто нам допоможе?* (Л. Костенко).

Спонукальні речення – речення, що виражають волевиявлення, наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо.

Типовими засобами вираження спонукування виступають дієслівні форми наказового способу, напр.: *Чоловіче мій, запрягай коня* (Л. Костенко); *О, не взискуй гіркого меду слави!* (Л. Костенко). Часто в ролі основного члена виступає інфінітив, напр.: **Вийти** на вулицю, **Відступити** до лісу.

Розповідні, питальні і спонукальні речення можуть бути окличними, тобто вимовлятися з особливою, т. зв. окличною, інтонацією. У кінці таких речень ставиться знак оклику, напр.: *А дівчата були й справді гарні!* (І. Нечуй-Левицький). *Сади мої, сади, мої, сади!.. Як важко быть Антесм на асфальті!* (Л. Костенко).

За наявністю головних членів речення поділяються на двоскладні й односкладні.

Двоскладні речення – речення з двома головними членами (підметом і присудком).

Односкладні речення – речення з одним головним членом, що не потребують поповнення другим головним членом.

За наявністю/відсутністю другорядних членів речення поділяють на непоширені і поширені.

Непоширені речення – речення, в яких наявні лише головні члени.

Поширені речення – речення, в яких, крім головних, наявні другорядні члени.

За наявністю/відсутністю необхідних членів речення поділяються на повні та неповні.

Повні речення – речення, в яких наявні всі необхідні члени речення.

Повними можуть бути двоскладні й односкладні, непоширені й поширені речення, напр.: *Нація – організм живучий* (Р. Іваничук); *Тече вода з-під явора яром на долину* (Т. Шевченко).

Неповні речення – речення, у яких не вжиті необхідні головні чи другорядні члени.

Неповними також можуть бути двоскладні й односкладні речення, напр.: *Незабаром вони вже біля човна* (О. Гончар); *Навкруги – острови, і затоки й озера* (Л. Дмитерко).

Розрізняють також прості **неускладнені** та **ускладнені** речення.

До простих ускладнених відносять речення з наявними однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставними одиницями, звертаннями. Відсутність таких компонентів засвідчує неускладненість речення.

4. Порядок слів у простому реченні

В українській мові порядок слів у реченні вільний, слова часто можна переставляти, не змінюючи їхньої синтаксичної ролі, напр.: *В Італії живе той піаніст* (Л. Костенко). У наведеному реченні можна зробити такі перестановки слів, які не вплинуть на зміну синтаксичних функцій членів речення: *Той піаніст живе в Італії*; *Живе в Італії той піаніст*; *Піаніст той живе в Італії*; *Живе піаніст той в Італії*; *В Італії той піаніст живе*.

Проте деколи зміна порядку слів впливає на зміну синтаксичної ролі, зокрема при збігові форм підмета і додатка

(*День змінює ніч – Ніч змінює день*); у наведених реченнях перше слово (*день, ніч*) є підметом, слово після присудка – додатком. Звичайно поза контекстом чітко встановлюється синтаксична роль прикметника: у позиції перед іменником він виконує роль означення (*Високий будинок; Зелена трава*), у позиції після іменника – іменної частини складеного присудка (*Будинок високий; Трава зелена*). Часто порядок слів вказує, яку функцію (підмета чи присудка) виконують іменники у називному відмінку, напр.: *Мій брат – інженер; Інженер – мій брат*.

Деколи зміна порядку слів надає реченню лише нового відтінку (*двадцять днів – днів двадцять, сім років – років сім*).

Розрізняють два типи порядку слів: прямий, зворотний (інверсійний).

При прямому порядку слів підмет передує присудкові, а присудок стоїть після присудка, напр.: *Малі озерця блискають незлісно* (Л. Костенко); *Дихання осені уже на квіти впало* (В. Сосюра).

При зворотному порядку слів підмет стоїть після присудка, а присудок передує підметові, напр.: *Ранками на пониклі трави падали холодні роси* (Ю. Збанацький); *На цямуру монастирської кринички схилила осінь грона горобин* (Л. Костенко).

Додаток при прямому порядку слів стоїть після слова, яке ним керує, напр.: *Люблю життя, де повно сонця й гуку, і ця любов моя на сто століть!* (Д. Павличко); *Пахне морем і озоном від притихлої землі* (М. Рильський).

При зворотному порядку слів додаток передує слову, яке ним керує, напр.: *Камінець дорогий він одразу пізнав* (В. Самійленко); *Хай вічний прометеївський вогонь усі серця окрилює і гріє!* (М. Рильський).

Узгоджене означення при прямому порядку слів передує означуваному слову, при зворотному – стоїть після нього, напр.: *Я б вибрав найвищу почесь: у чистім і чеснім бою на чорному мармурі ночі зорю записати своєю!* (Б. Олійник).

Неузгоджене означення при прямому порядку слів стоїть після означуваного слова, при зворотному – перед ним, напр.: *Ми слів страждання ще тоді не знали* (М. Вінграновський); *За дорогами прослався степену гобелен* (П. Усенко).

Місце обставин у реченні залежить від способу їх вираження, значення. Обставини способу дії, міри і ступеня частіше вживаються перед присудком, напр.: *Данило здивовано поглянув на матір* (О. Копиленко). Обставини місця і часу теж частіше вживаються перед присудком, напр.: *Влітку майже щосуботи я приїздив додому* (Петро Панч). Обставини причини і мети частіше вживаються після присудка, напр.: *Палатки посивіли від морозу* (О. Гончар).

У реченні звичайно є слово (словосполучення), найбільш важливе у повідомленні, на яке падає логічний наголос. Тому в тому самому реченні можуть виділятися різні повнозначні компоненти, напр.: *Студенти поїхали на екскурсію до Києва*; *Студенти поїхали на екскурсію до Києва*; *Студенти поїхали на екскурсію до Києва*; *Студенти поїхали на екскурсію до Києва*.

5. Підмет і його типи

Грамаітичну основу речення складають два головні члени – підмет і присудок.

Підмет – головний член речення, що означає предмет, про який щось говорить у реченні, і відповідає на питання *хто?* *що?*

Напр.: *Солов'я збентежив трепет яблуневих віт* (І. Вирган); *Ще за життя Шевченкового „Кобзар” став найдорожчою заповідною книгою нашого народу* (О. Гончар).

За способом вираження підмети поділяють на **прості** і **складені**. **Простий підмет** звичайно виражається іменником та займенником у називному відмінку, а також іншими частинами мови, ужитими в значенні іменника, напр.: *Густа мряка чорним напиналом єднала з небом спалену сонцем полонину* (М. Коцюбинський); *Довго я не хотіла коритись весні* (Леся Українка); *Визволені не можуть забути своїх визволителів* (О. Гончар); *Те „геть” бігло за ним слідом* (М. Коцюбинський).

Складені підмети виражаються словосполученням з двох і більше повнозначних слів, напр.: *Багато вітрів прошуміло над головою* (О. Довженко); *Кожен з нас любов свою зберіг від зради, від зневаги і від смерті* (Л. Дмитерко).

6. Присудок, його типи

Другим головним членом двоскладного речення є присудок.

Присудок – головний член двоскладного речення, що означає дію, стан, ознаку підмета, і відповідає на питання що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він чи що він є?

Напр.: *На трави перлами роси зоря упала* (В. Сосюра); *В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки* (О. Довженко).

За морфологічними ознаками присудки поділяють на **прості і складені**.

Прості присудки виражаються дієслівними формами, тому ці присудки називаються простими дієслівними. Вони виражаються формами дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часу, фразеологізмами дієслівного типу, інфінітивом, напр.: *Відбилися верби у тихій воді* (В. Сосюра); *Битва гриміла день і ніч* (О. Довженко). Прості присудки можуть ускладнюватись частками, повторенням дієслів, напр.: *Співала, співала пташечка, та й затихла* (О. Стороженко); *Улітку наша ріка обміліла, пливе собі ліниво* (М. Рильський).

Складені присудки з огляду на їх будову поділяють на **складені дієслівні та складені іменні**.

Складений дієслівний присудок складається з допоміжного дієслова-зв'язки фазового (вказує на початок, продовження, завершення дії) чи модального (вказує на необхідність, бажаність, можливість дії) значення, напр.: *Ясне сонце почало підніматися десь далеко за лісом* (Панас Мирний); *Без виміру минулого ми не можемо знати обсяг майбутнього* (М. Олійник).

Складений іменний присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини. Зв'язками, що виражають лише граматичне значення, є *бути, являти собою, становити*; більшість же дієслівних зв'язок, крім граматичного, виражають додаткове лексичне значення (*ставати, робитися, вважатися, називатися, здаватися, уявлятися, лишатися* та ін.). Дієслівна

зв'язка у теперішньому часі часто не вживається. У ролі іменної частини виступають іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, інфінітиви, напр.: *Поетичний символ України – хліб на вишитому рушнику* (В. Яворівський); *Хвилину тому був я чародій* (М. Вінграновський); *Біла рівнина лишалася пуста* (О. Кобилянська).

7. Тире між підметом і присудком

Тире між підметом та іменним складеним присудком ставиться в таких випадках:

– якщо підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку, напр.: *Мистецтво – найкращий педагог* (О. Гончар); *Життя без книги – хата без вікна* (Д. Павличко);

– коли присудок виражений числівником, напр.: *Три плюс чотири – сім*;

– якщо підмет і присудок виражені інфінітивом, напр.: *Вмерти – значить не бути* (О. Кобилянська);

– коли перед присудком є слова *то, це, значить, ось*, напр.: *Поезія Павла Тичини – це океан бурхливих почуттів, спалахи подій світового звучання* (М. Нагнибіда); *І стежка у росах, і тиха діброва – то все моя рідна співуча земля* (М. Сингаївський);

– для смислового та інтонаційного виділення підмета, вираженого займенником, напр.: *Я – воїн свободи, життя – робітник* (В. Сосюра).

8. Додаток, його типи

Якщо граматичну основу речення складають головні члени – підмет і присудок, то слова, що її поширюють, є другорядними членами, з-поміж яких виділяють додатки, означення і обставини.

Додаток є другорядним членом речення, який, на відміну від інших другорядних членів, деколи є обов'язковим компонентом речення.

Додаток – другорядний член речення, що позначає предмет, на який спрямовані і якого стосуються дія, процес, стан, ознака.

Додаток відповідає на питання непрямих відмінків (*кого? чого? кому? чому? ким? чим?* і т. ін.). Найчастіше додаток залежить від присудка.

Додатки звичайно виражаються іменниками та займенниками з прийменниками або без них, напр.: *Холодна крапля камінь пробиває* (Леся Українка); *Я твердо вірю в **труд** могутий* (І. Франко); ***В неї** щокі палали вогнем* (І. Нечуй-Левицький).

Додатками можуть виступати й інші частини мови, що вживаються в значенні іменника і відповідають на питання непрямих відмінків (прикметник, дієприкметник, числівник, інфінітив, вигук тощо), напр.: *Не міряй ти **безмірного безкрайм*** (Леся Українка); *Трохи **одпочити** дозволено бідолахам та води **напитись*** (Т. Шевченко).

Розрізняють прямі і непрямі додатки.

Прямий додаток – додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія.

Він є завжди необхідним у реченні, бо залежить від перехідних дієслів, конкретизуючи їх значення. Основним способом вираження прямого додатка є знахідний безприйменниковий відмінок, напр.: *Тихенько річка котить **хвилі** чисті* (І. Франко); *Живий **живе** гадає* (Л. Глібов); *Далеке море відкрило широкі **обійми** зеленій землі* (М. Коцюбинський); *Розлучила **нас** могутча сила* (І. Франко).

Деколи прямий додаток може виражатись і родовим безприйменниковим відмінком:

– за наявності при перехідному дієслові заперечної частинки *не*, напр.: *Але **землі** нашої вороги не могли знищити* (І. Цюпа); *Я не люблю **ненависті** в собі* (Д. Павличко);

– коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину, напр.: *Гаразд, моя доню Ізольдо, я **золота** в сонця візьму, **блакиту** морського позичить попросим русалку саму* (Леся Українка).

Частіше функціонує непрямий додаток.

Непрямий додаток – це додаток, що означає предмет, на який дія переважно не переходить безпосередньо.

Непрямі додатки виражаються непрямими відмінками і знахідним відмінком з прийменником, напр.: *Сон літньої ночі колись мені снився* (Леся Українка); *Світить сонце для нас над землею* (В. Сосюра); *Вогонь не гаситься вогнем* (А. Малишко).

9. Означення

Означення – другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.

Від означуваного слова до означення ставляться питання *який? чий? котрий?*, а також питання непрямих відмінків слова *скільки (скільких? скільком? скількома? на скількох?)*, напр.: **Весняная** сила в душі **моїй** грає (Леся Українка); **Синій** пролісок вився з-під снігу (П. Грабовський); **Тим часом темна** блакить **нічного неба** почала потроху бліднути (М. Коцюбинський).

Означення бувають **узгодженими** і **неузгодженими**.

Узгодженим називається означення, яке вживається в тому самому роді (в однині), числі і відмінку, що й означуване слово.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, а також числівниками і займенниками, напр.: *Пишино займались багрянні зорі колись навесні* (Леся Українка); *В даль летять думки мої* (П. Грабовський); *За дванадцятьма мостами сивий Дніпро встає* (А. Малишко).

Неузгодженим називається означення, яке пов'язане з пояснюваним словом способом керування чи прилягання.

Неузгоджені означення найчастіше виражаються іменниками в непрямих відмінках з прийменниками чи без них, а також займенниками *його, її, їх*, неозначеною формою дієслова, прислівниками і дієприслівниками, синтаксично і фразеологічно зв'язаними словосполученнями, напр.: *Краса України і матері мова лунає у пісні і в серці дзвенить* (М. Сингаївський); *Уже звелися наші солдати і з вигуками „ура!“ кинулися на ворогів* (І. Цюпа); *Мій танк дістав завдання дійти до майдану* (Іван Ле); *Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами* (О. Гончар).

10. Прикладка як різновид означення

Прикладка – означення, виражене іменником, що узгоджується з опорним словом у відмінку.

Прикладка вказує на професію особи, рід занять (*учитель-філолог, лікар-хірург*), соціальне походження (*хлопець-робітник*), національну належність (*дівчина-українка, чоловік-француз*), місце проживання (*жінка-киянка*), родинні стосунки (*дівчата-сестри*), вік (*брат-підліток*), напр.: *Село Троянівка гніздиться в долині* (Григорій Тютюнник); *Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої* (А. Малишко). Прикладкою здебільшого виступає власна назва, бо вона є видовим поняттям стосовно загальної назви як родового поняття (*ріка Дніпро, гори Карпати, місто Чернівці*).

З пояснюваним словом прикладка звичайно узгоджується у відмінку, напр.: *В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори* (І. Нечуй-Левицький); *Я лото мерз у своєму блаженському плащичку-дощовичку* (Ю. Смоли).

Якщо прикладка – родова назва – виступає після означуваного іменника, то між цим іменником і прикладкою ставиться дефіс, напр.: *звіробій-трава, Дніпро-ріка, Сапун-гора*. Це ж стосується іменників у ролі прикладки після означуваного слова, що дають якісну характеристику осіб і предметів, служать засобом образної характеристики, напр.: *Поставлю хату і кімнату, садок-райочок посаджу* (Т. Шевченко). Такі прикладки можуть виступати і перед означуваним словом, напр.: *За що ж розгнівалася мати-природа?* (П. Воронько); *Гей, сьогодні біля клубу грають зорі-ліхтарі* (П. Усенко).

Прикладки – власні назви газет, журналів, книг, установ – пишуться з великої букви і беруться в лапки, напр.: *Прочитав роман „Собор”*; *Передплатив газету „Голос України”*.

Не є прикладками складні терміни (*хата-лабораторія*), так звані прикладкові сполучення слів (*срібло-злото, путь-дорога, щастя-доля, хліб-сіль, час-годинонька*). Вони виступають одним членом речення.

11. Види обставин

Обставина – другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку і вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Звичайно участь обставин у реченні не обов'язкова. Лише кілька дієслів-присудків вимагають обставинного поширення (*поводитися, опинитися, коштувати* тощо), напр.: *Хмельницький повівся дипломатично, він не став ні розпитувати Немирича, ні висловлювати своїх міркувань* (Петро Панч).

Виділяють ряд груп обставин:

– способу дії, міри і ступеня, часу, місця, причини, умови, допусту.

Обставини способу дії дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб її здійснення і відповідають на питання *як? яким способом?* Вони виражаються прислівниками, безприйменниковими та прийменниковими іменниками, дієприслівниковими зворотами, напр.: *Цієї ночі-уночі ми тихо говорили* (М. Вінграновський); *Кожне з них, здається, добре знало у цій машині своє місце* (Б. Харчук); *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами* (О. Гончар).

Обставини міри і ступеня характеризують дію та ознаку щодо міри їх вияву чи інтенсивності і відповідають на питання *якою мірою? наскільки? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?* Вони звичайно виражаються прислівниками та прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *Замфір дуже любив свій виноградник* (М. Коцюбинський); *Юрко червоніє до сліз* (В. Козаченко).

Обставини місця вказують на місце чи напрям дії і відповідають на питання *де? куди? звідки?*

Обставини місця виражаються прислівниками місця та прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *На темному небі стояли зорі* (С. Скляренко); *Але тут, на відкритій тайговій галявині, ще був вечір* (О. Донченко).

Обставини часу характеризують дію, стан, ознаку за стосунком до певного часу і відповідають на питання *коли?*

доки? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір? Вони виражаються прислівниками часу, безприменниковими іменниками та іменниками в непрямих відмінках з прийменниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, фразеологізмами, напр.: *Щовечора, як зіронька до місяця сходить, молодая дівчинонька в садочок виходить* (Леся Українка); *По відході Соломії Остап відчув себе одрізаними од світу, од людей* (М. Коцюбинський); *Вернувшись у хутір, він незабаром розворушив усю околицю і розвеселив* (І. Нечуй-Левицький).

Обставини причини характеризують дію, стан, ознаку, вказуючи на причину, і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*

Обставини причини виражаються прислівниками причини, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *Зопалу я звівся на ноги* (Ю. Збанацький); *Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього Роман Блаженно* (О. Гончар); *По рівному спокійному обличчі Наталі від щастя текли сльози* (О. Кобилянська).

Обставини мети означають мету дії чи стану і відповідають на питання *для чого? нащо? навіщо? з якою метою?*

Обставини мети виражаються прислівниками мети, прийменниково-іменниковими формами, дієприслівниковими зворотами, інфінітивом, напр.: *Усі вулиці Вербівки ніби навмисне обсажені вербами* (І. Нечуй-Левицький); *Мати пішла на город по буряки* (Панас Мирний); *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко).

Обставини умови означають умову, за якої відбувається дія, і відповідають на запитання *за якої умови?*

Обставини умови виражаються прийменниково-іменниковими зворотами, дієприслівниковими зворотами, напр.: *Та при такій погоді треба ще подумати про купівлю* (М. Стельмах); *Мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє* (М. Коцюбинський).

Обставини допусту вказують на умову, всупереч якій щось відбувається, і відповідають на питання *незважаючи на що?*

Вони виражаються прийменниково-іменниковими конструкціями та дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, напр.: *А дуб стоїть наперекір усім напастям* (І. Цюпа); *Не раз відчувши на собі щем поразок, бійці не зупинялися у боротьбі* (М. Скорупський).

12. Односкладні речення

Оснoву простого речення становлять двоскладні речення з двома головними членами. Поряд з ними в мові широко живаються і односкладні речення, в яких наявний лише один головний член.

Односкладні речення – речення з одним наявним головним членом, що не потребують поповнення другим головним членом.

Другого головного члена або взагалі не може бути в односкладному реченні, або він не потрібен для розуміння змісту таких речень. Головним членом односкладного речення залежно від його морфологічного вираження може бути присудок (частіше) або підмет. Виділяють такі групи односкладних речень: 1) речення з головним членом – присудком: а) **означено-особові**: *І зустрічатиму весну з вірою в красну весну* (П. Воронько); б) **неозначено-особові**: *Щовечора і щоранку звідти вимагали метеозведень*; в) **узагальнено-особові**: *Підеши тією стежкою, глянеш кругом себе і скрізь бачиши зелене море верб, садків, конопель, соняшників та густої осоки* (І. Нечуй-Левицький); в) **безособові**: *Од ріки тягне прохолодою* (В. Козаченко); 2) речення з головним членом – підметом. Це **називні** речення: *Скрегіт, рев заліза, удар чадної хвили ...* (О. Гончар).

Односкладні речення, як і двоскладні, бувають поширеними і непоширеними, напр.: *Осінь. Золота осінь. В яскравому небі білосніжними айстрами пропливають хмари* (М. Стельмах).

13. Означено-особові речення

Означено-особові речення – такі односкладні речення, в яких присудок означає дію, що стосується певної особи (осіб).

В означено-особових реченнях присудок виражається дієсловом у формі першої або другої особи однини чи множини дійсного (теперішній і майбутній час) або наказового способу, напр.: *Від чужої кулі, під загрози, може, десь **поляж**у у бою* (А. Малишко); ***Покропи** мене, дощичку, тихо мене **окропи***. *Може, **виросту** терном, роменом* (Б. Олійник); ***Славтись**, гори Тарасові й води Дніпрові ревучі, **славтись**, зорі вишневі, в небокраїв ясних на чолі!* (П. Осадчук).

В означено-особових реченнях дієслово-присудок своїми закінченнями вказує на конкретну особу (*я, ти, ми, ви*), тому зміст речення зрозумілий і без підмета-займенника.

14. Неозначено-особові речення

Неозначено-особові речення – такі односкладні речення, в яких присудок означає дію, що стосується невизначених осіб.

Присудок у цих реченнях виражається дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж у формі множини минулого часу, напр.: *В час обіду **привезли** свіжі газети* (О. Гончар); *Верба усохне, і **спіляють** грушу*. *Зелене море **зроблять** із Дніпра* (Л. Костенко).

Ступінь неозначеності особи у цих реченнях різний. У найтиповіших випадках дія стосується невизначеної кількості осіб, напр.: *Над лиманом **білять** синім, **білять** білим над лиманом* (М. Вінграновський). Деколи ж дія стосується самого мовця, якщо він з певних причин не акцентує на цьому, а використовує форму неозначено-особового речення, напр.: ***Вас просять** заспокоїтись (Я прошу Вас заспокоїтись); Тут тебе завжди **чекають** (Я тебе завжди чекаю).*

15. Узагальнено-особові речення

Узагальнено-особові речення – такі односкладні речення, в яких присудок вказує на узагальнену особу.

Найчастіше присудок у цих реченнях виражається дієсловом у формі другої особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу або наказового способу. Але нерідко присудок виражається і формами першої та третьої особи дієслова. Отже, форма присудка узагальнено-особового речення збігається з формами присудка означено-особових та неозначено-особових речень. Тому при визначенні цих речень ураховується передусім їх узагальнений зміст, за якого дія може стосуватися будь-кого. Ці речення використовуються в афористичній мові (прислів'ях, приказках, крилатих виразах), а також тоді, коли мовець вживає форму другої особи замість першої, щоб наголосити на типовості даної дії, яка стосується багатьох осіб, в т. ч. й мовця, напр.: *З пісні слова не викидають* (Прислів'я); *Учителя й дерево пізнають по плодах* (Прислів'я); *Що збереш за ці дні – взимку місяцями годуватимешся* (В. Козаченко).

16. Безособові речення

Безособові речення – такі односкладні речення, присудок яких означає дію чи стан, що відбуваються без активної участі особи.

Присудок у безособових реченнях може виражатися:

– безособовим дієсловом, напр.: *Вже смеркло. Захід згас багрянний* (М. Рильський); *Над Україною світає* (І. Цюпа);

– особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні, напр.: *Повіяло польовими пахощами* (М. Коцюбинський); *Сіяло холодним, гострим дощем* (О. Гончар);

– неозначеною формою дієслова з допоміжними словами чи без них, напр.: *Треба всім іти на фронт* (О. Десняк); *За що вам ворогувати?* (М. Стельмах);

– дієслівними формами на *-но, -то*, напр.: *Увесь дворик і місце навколо стола було посипано білим піском* (І. Сенченко);

Багато **написано** сторінок про красу буковинську, на тисячах полотен відбито цей чарівний край гір і долин (М. Нагнибіда);

– прислівником, напр.: *В повітрі стало тепліше* (М. Коцюбинський); *І стало тепло, тихо і відрадно* (М. Бажан).

Безособові речення можуть бути синонімічні з двоскладними, напр.: *Я не сплю – Мені не спиться*. Проте у двоскладному реченні дія сприймається як залежна від особи, а в безособовому – як незалежна.

17. Називні речення

Називні речення – такі односкладні речення, які мають один головний член – підмет.

Називні речення стверджують наявність предметів і явищ, не вказуючи на дію, яка їх може стосуватися.

Підмет у називних реченнях звичайно виражається іменником, напр.: *Тайга. Туман* (П. Дорошко); *Ось і школа. Ось і клас* (П. Воронько). Називне речення може поширюватись додатками й означеннями, напр.: *Повнісінька зала великого театру. Щасливі, іскристі очі, збуджений гомін півторатисячної маси люду...* (Остап Вишня).

До називних речень належать і назви книг, журналів, газет, установ, організацій, напр.: *Голос України* (газета); *Міністерство освіти і науки України*; *Мальви* (назва роману Р. Іваничука).

18. Односкладні речення як частини складного речення

Односкладні речення часто виступають частинами складного речення, а інколи й самі утворюють складне речення, напр.: *Летять у вирій журавлі як на обнову, аби горнутись до землі своєї знову* (П. Осадчук); *Незабаром перед цим Петра перевели в інше місце, і служба його тепер стала якоюсь іншою* (О. Гончар).

19. Повні й неповні речення

Двоскладні й односкладні речення, непоширені і поширені речення можуть бути повними і неповними.

У повних реченнях наявні всі необхідні члени, напр.: *На майдані тил спадає. Замовкає річ. Вечір. Ніч* (П. Тичина); *Богдана любили на факультеті* (О. Гончар).

Неповні речення – речення, у яких не вжиті необхідні головні чи другорядні члени.

Пропущені члени речення у неповних реченнях найчастіше встановлюються зі змісту попередніх речень. Це можуть бути головні і другорядні члени. На місці пропущеного члена часто ставиться тире, напр.: *Три явори посадила сестра при долині, а дівчина заручена – червону калину* (Т. Шевченко); *Скригнули одні двері, потім другі* (В. Собко); *Подавай заяву, Садовенко вже подав* (І. Рябокляч). У першому неповному реченні пропущено підмет *сестра* і обставину *при долині*, у другому – підмет *двері* і присудок *скригнули*, у третьому – додаток *заяву*.

Неповні речення слід відрізняти від називних, у яких присудок не пропущений, а його нема і взагалі не може бути.

20. Речення з однорідними членами

Простими ускладненими є речення з однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставними словами, словосполученнями і реченнями, звертаннями. Наявність будь-якої з перелічених одиниць засвідчує ускладненість простого речення.

Члени речення можуть поєднуватись не лише підрядним зв'язком (способом узгодження, керування, прилягання), а й сурядним зв'язком, утворюючи таким чином рівноправні, незалежні один від одного члени речення, які називають **однорідними**.

Однорідними можуть бути всі головні і другорядні члени речення, напр.: *Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряві, гори голубі* (В. Сосюра) – однорідними є підмети,

поєднані сурядним зв'язком; *А далеко внизу лежить море, ворушиться, дихає, і груди його, окреслені лінією прибою, здіймаються і опадають* (Є. Гуцало) – сурядним зв'язком з'єднані два ряди однорідних присудків; *Вгинається земля під ногами, низина поросла сосниною, березняком, вільшиною, лозою* (К. Гордієнко) – сурядний зв'язок наявний між однорідними додатками; *За шкільними партами схилились чорняві, біляві і русяві голівки* (І. Цюпа) – сурядним зв'язком з'єднані однорідні означення; *Чекали вони довго, вперто, терпляче* (В. Козаченко) – однорідні обставини поєднуються сурядним зв'язком. Проте не завжди члени речення, поєднані сурядним зв'язком, є однорідними, напр.: *Ніхто і ніде мене не чекає* (М. Хвильовий) – сурядним зв'язком з'єднані підмет *ніхто* і обставина *ніде*. Не є також однорідними повторювані члени речення, напр.: *Усе, усе, усе – для битви* (М. Вінграновський).

Однорідні члени речення – члени речення, що відносяться до того самого члена речення, поєднані сурядним зв'язком і відповідають на те саме питання.

Однорідні члени речення можуть бути непоширеними і поширеними (мати при собі залежні члени речення), напр.: *Ти не лукавила зі мною, ти другом, братом і сестрою сіромі стала* (Т. Шевченко); *І я з любов'ю рядом ніс і гук доріг, і шум беріз, мостів розбитих тихий дзвін, полків моїх крилатий гін, і незабутні дружби дні* (А. Малишко).

Здебільшого однорідні члени виражаються однією частиною мови, проте інколи однорідні члени виражаються різними частинами мови, напр.: *Люди стояли мовчки, похилившись, понуро прикипівши поглядами до попелища* (Ю. Смолич).

Нерідко в реченні наявні ряди однорідних членів, напр.: *Квітчає парк падучим листом карнизи, ліхтарі, дроти, встилає килимом барвистим бульвари, вулиці, мости* (І. Вирган). У цьому реченні наявні однорідні присудки *квітчає, встилає* та два ряди однорідних додатків: *карнизи, ліхтарі, дроти; бульвари, вулиці, мости*.

Однорідні члени речення поєднуються сурядними сполучниками, лише інтонацією (без допомоги сполучників) або ж за допомогою сурядних сполучників і безсполучникового

зв'язку, напр.: *Стомився день, облишив косовицю, дмухнув на сонце, заморочив ліс, узяв на плечі хмару-пуховицю та й рушив спати на небесний віз* (І. Вирган); *Люблю рожеві крила ранку, і золотого дня ходу, і дальню пісеньку-веснянку, і спілі яблука в саду* (С. Крижанівський).

Сполучники при однорідних членах

Для зв'язку однорідних членів речення використовуються єднальні, зіставно-протиставні та розділові сполучники, що виражають і відповідні смислові відношення між однорідними членами: єднальні, зіставно-протиставні та розділові.

Єднальні сполучники *і (й), та* (в значенні *і*), *ні ... ні, ані ... ані* охоплюють різні відтінки смислових відношень між однорідними членами, поєднують однорідні члени групами, попарно і т. ін., напр.: *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко); *Твої пісні летять осяяні в міста, і села, і лани* (П. Тичина).

Зіставно-протиставні сполучники *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак* виражають зіставно-протиставні смислові відношення, напр.: *Ніч була темна, але тиха* (І. Нечуй-Левицький); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко).

Розділові сполучники *або, чи, або..., або, чи..., чи, то..., то, не то..., не то, чи то..., чи то* виражають значення роздільності, чергування, взаємовключення, напр.: *Не то сон, не то забуття* склепляло повіки (М. Коцюбинський); *Чи то сором, чи то гнів* опанував його серце (Панас Мирний).

Однорідні й неоднорідні означення

При розмежуванні однорідних і неоднорідних означень ураховують їх зміст, морфологічне вираження, характер синтаксичного зв'язку.

Основою однорідності означень є можливість об'єднання видових ознак, що ними виражаються, ширшими (родовими) поняттями. Так, у реченні *Мокрий асфальт нагадував швидкий гірський потік, в якому то тут, то там розсипані були червоні, жовті і сині бризки* (С. Скляренко) об'єднувальне поняття може бути виражене словом *різнобарвні*.

Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків, при цьому часто поєднуються якісні та відносні прикметники, напр.: *Потім вони пішли вниз **широкою брукованою** вулицею* (В. Козаченко); *З кленового пагона зірвався **широкий жовтий лист*** (Григорій Тютюнник).

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

Між однорідними членами речення ставиться кома, якщо вони не з'єднані сполучниками, напр.: *Я бачив квітучі **долини**, **скелясті альпійські хребти**, **морські бірюзові глибини**, **далекі заморські порти*** (Л. Дмитерко).

Кома ставиться між однорідними членами речення, що з'єднані двома і більше однаковими сполучниками, напр.: *На **долах цвіла**, **і пахла**, **і пишалася весна*** (І. Франко); *В тій пісні чулися **гудки заводів**, **і рев машин**, **і шепоти пишець*** (П. Тичина).

Кома ставиться між однорідними членами, з'єднаними протиставними сполучниками *а, але, зате, проте, однак*, напр.: *Дівчата і хлопчики **не співали**, **а дзвонили** в ніжні польові дзвіночки* (Ю. Збанацький); *Почувся **знадвору чийсь тихий, проте знайомий** голос* (Григорій Тютюнник).

Кома ставиться між парами однорідних членів, напр.: ***Наука й труд, знання і школа** манливо кличуть до мети* (П. Усенко).

Тире ставиться на місці пропущеного протиставного сполучника, напр.: *Прагне служити **не війнам** проклятим – **злагоді й щастю** розщеплений атом* (М. Рильський).

Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами

При однорідних членах речення можуть уживатися узагальнювальні слова.

Узагальнювальне слово – слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення однорідних членів і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узагальнювальне слово (словосполучення) є об'єднувальною назвою до перелічених у реченні предметів. Наприклад, у реченні *Панський дух витав **скрізь і всюди**: і в*

городі, і в повіті, і в губернії (Панас Мирний) узагальнювальні слова *скрізь, всюди* вказують на місце дії, виступають родовою назвою до видових назв (однорідних членів) *і в городі, і в повіті, і в губернії*. Так само в реченні **Все** *бачить співець у широкім роздоллі: і небо, і море, красу світову* (Леся Українка) узагальнювальне слово *все* об'єднує в своєму значенні значення однорідних членів речення *небо, море, красу*.

Узагальнювальні слова виступають тими самими членами речення, що й однорідні члени, вживаються як перед однорідними членами, так і після них, напр.: *Дівчина розповіла все: і про своє село, і про батьків, і про Мишка та подруг* (В. Козаченко); *Найменший шерхит, луск стебла, шум пташиного крила, цокотання копит – все резонувалося тут надзвичайно гулко, чисто, повноглосо* (О. Гончар).

Узагальнювальними словами виступають різні частини мови – займенники, прислівники, іменники, напр.: *У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне* (М. Рильський); *Вода й повітря, блискавка і грім, земна кора і поклади підземні – все стане побудованням струнким* (М. Рильський); **Скрізь** *червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі* (Марко Вовчок).

У реченнях з узагальнювальними словами ставляться такі розділові знаки:

а) якщо узагальнювальне слово (словосполучення) стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом ставиться двокрапка, напр.: **Все** *зникло наче в казці: місто, гори, поле, гай* (Леся Українка);

б) якщо узагальнювальне слово (словосполучення) стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться тире, напр.: *Вода й повітря, блискавка і грім, земна кора і поклади підземні – все стане побудованням струнким, що, ніби меч, проріже хмари темні* (М. Рильський);

в) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них – тире, напр.: **Все** *навколо: дерева, птахи, люди – сповнене весняної, пружної, нестримної сили* (В. Собко).

21. Речення з відокремленими другорядними членами

Відокремлюються лише другорядні члени речення.

Відокремлені другорядні члени – члени речення, які для підсилення їх смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією й паузами, а на письмі – відповідними розділовими знаками.

Відокремлені члени, порівняно з невідокремленими, як правило, мають більше смислове навантаження, відносно самостійніші, містять елемент додаткового повідомлення, напр.: *Уже навчені гірким досвідом, Богдан і Северин довго вивчають узлісся і входять у нього з гвинтівками напереваги* (М. Стельмах); *Полкове знамено то шугало червоною птицею в тінясті нетрі лісу, то знову виривалось на простори, залиті сонцем, високо розвіваючись у прозорих польових вітрах* (О. Гончар); *І Дніпр стояв під вікнами, старий добрий дідуган* (А. Малишко).

Відокремлені означення

Означення найчастіше відокремлюються в таких випадках:

1) якщо вони стосуються особового займенника, напр.: *Квітчайтесь юністю. Вона, завзята, усі квітки земні перевершить* (М. Рильський);

2) якщо вони виражені дієприкметниками та прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова і стоять після означуваного іменника, напр.: *Вмирав поет, закоханий у світ, вмирав поет, задивлений у море* (П. Осадчук);

3) якщо вони непоширені і стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення, напр.: *Сивий полин п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими* (М. Коцюбинський);

4) якщо вони мають додаткове обставинне значення (вказують на причину дії тощо), напр.: *Збентежений з такої зустрічі, хлопець ледве не випустив хлібини* (О. Донченко) – означення *збентежений з такої зустрічі* одночасно вказує і на причину дії (*Хлопець ледве не випустив хлібини, бо був збентежений з такої зустрічі*);

5) якщо вони виражені іменниками в непрямих відмінках (з прийменниками чи без них), то відокремлюються для надання їм

більшої ваги в реченні, напр.: *Якась маленька дівчинка, в сірій старенькій одежі і в великих чоботях, спинилась над гуртком* (М. Івченко).

Відокремлені прикладки

Прикладки відокремлюються в таких випадках:

1) якщо прикладка стосується особового займенника, напр.: *Фрезерувальник за спеціальністю, він мав абсолютний слух* (М. Стельмах);

2) якщо прикладки починаються словами як (з причиновим відтінком), *тобто*, *або*, *чи* та ін., напр.: *Отаман полюбив Миколу і настановив його за крилаша, себто за свого помічника* (І. Нечуй-Левицький); *Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості* (М. Рильський);

3) якщо прикладка поширена і стоїть після власної назви, напр.: *Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався* (О. Довженко).

4) якщо прикладка стоїть у кінці речення, то вона може відокремлюватись за допомогою тире, напр.: *Ми стояли в дозорі мовчки – пісня і я* (Л. Первомайський).

Відокремлені додатки

Додатки відокремлюються і виділяються на письмі комами, якщо вони виражені іменниками в поєднанні зі словами *крім* (*окрім*), *за винятком*, *особливо*, *замість*, *наприклад*, *навіть*, *зокрема* та ін., напр.: *Всі, за винятком Бойчука, здивовано дивилися на свого шкіпера* (М. Трублаїні); *Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле* (І. Нечуй-Левицький); *Черниш уже не бачив нічого, крім протилежного берега, завихреного вогнем* (О. Гончар).

Якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за*, то кома не ставиться, напр.: *Замість батька поїде син*.

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини виділяються для підсилення їх смислової ролі.

Звичайно відокремлюються комами незалежно від місця в реченні обставини, виражені одиничними дієприслівниками і

дієприслівниковими зворотами, напр.: *Напрудившись у квітні, перецвівши у маю, йдуть дерева передлітні в повільній лагідній своїй* (М. Рильський); *Брати, пригинаючись, входять до хати* (М. Стельмах).

Зрідка не відокремлюються дієприслівники та дієприслівникові звороти, якщо вони набувають значення прислівника чи є фразеологізмами, напр.: *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко); *Люди бігли не чуючи під собою ніг*.

Переважно відокремлюються обставини, виражені іменниками з прийменниками, передусім ті, що починаються словами у зв'язку з, на відміну від, завдяки, внаслідок, за браком, за наявності, на випадок, незважаючи на тощо, напр.: *Тут, за задумом гетьмана, треба було зосередити всі гармати* (Н. Рибак); *Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно* (В. Козаченко).

Відокремлені уточнювальні члени речення

Уточнювальні відокремлені члени додатково характеризують інші (уточнювані) члени речення, звужуючи, обмежуючи їх значення. Вони бувають поширеними і непоширеними, виступають тими самими членами речення, що й уточнювані ними члени, відповідають на ті самі питання, напр.: *Її зір немовби хотів проглянути аж туди, в саму незрозумілу й моторошну тайну безконечності* (Ю. Смолич); *Я хочу встати вранці, на зорі* (Л. Костенко); *А там, за Ятранню, – Веселі Боковеньки!* (М. Вінграновський).

Уточнювальними можуть бути всі члени речення, крім підмета. Уточнювальний член речення до підмета і до додатка виконує функцію прикладки, напр.: *Скоріше б уже приїздила мати їхня, Ярина!* (К. Пісоцький); *Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку* (О. Гончар).

Уточнювальні члени речення на письмі переважно відокремлюються комами, рідше – тире.

Уточнювальними можуть бути:

а) обставини, напр.: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч* (М. Коцюбинський); *Розбудив він мене рано, десь опівночі* (Ю. Збанацький);

б) присудки, напр.: *Гнат став на ноги, зробився хазяїном* (М. Коцюбинський);

в) означення, напр.: *І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим тихим словом* (Т. Шевченко);

г) прикладки, напр.: *При мені земляк, Попович Павлик, з нашого малого Узина, підійняв горючий свій кораблик аж туди, де воля неземна* (П. Воронько).

22. Речення зі звертаннями

У процесі безпосереднього спілкування мовці звертаються один до одного, використовуючи форму звертання.

Звертання – це слово чи сполучення слів, що називає особу або предмет, до яких звертається мовець.

Звертання виражається іменником у кличному відмінку, що має специфічне закінчення або ж такі, які збігаються з формами називного відмінка, а також іншими частинами мови (прикметниками, числівниками, займенниками, дієприкметниками), що вживаються в значенні іменника, напр.: *Добре, учителю, що ти небокраї підняв нам людського устремління* (М. Вінграновський); *Гей, соб, сивий, соб, моругий, соб! – підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга* (М. Коцюбинський); *Радійте, гори в синій піднебесності! Радійте, ріки й давнії ліси!* (П. Тичина).

Звертання можуть бути непоширеними і поширеними, займати будь-яке місце в реченні, напр.: *Умри, душе, розбийсь, холодне серце, так жить не варт!* (Леся Українка); *О кучері ясні і очі Беатріче, чого ж ви в темі моїй неясні і смутні?* (В. Сосюра). Звертання звичайно виділяються комами, а на початку і в кінці речення після них може ставитись знак оклику чи знак питання, напр.: *Мовчи, любов! Мовчіть буремні долі!* (М. Вінграновський); *І все ж не обминайте, люди, осінньої журливої краси падолисту* (І. Цюпа).

23. Речення зі вставними словами, словосполученнями, реченнями

Вставними називаються такі слова, словосполучення і речення, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до того, про що він повідомляє, або ж подає додаткові повідомлення.

Вставні одиниці граматично не пов'язані з іншими словами в реченні, отже, не є членами речення, напр.: *Власенко, безперечно, мав талант виробничника* (Ю. Смолич); *Вже скоро, мабуть, почнеться мітинг* (В. Собко); *Як на гріх, траплялася пригода за пригодою* (М. Руденко).

Вставні слова, словосполучення і речення виражають такі значення:

1) впевненість або невпевненість (*мабуть, певно, може, видно, здається, очевидно, безумовно, безперечно, дійсно, справді, природно, певна річ, правду кажучи* та ін.), напр.: *Промова, здається, удалась йому* (М. Коцюбинський); *Годі, мабуть, спати* (С. Васильченко);

2) вказують на зв'язок думок, послідовність їх викладу (*таким чином, словом, до речі, по-перше, нарешті, навпаки, зокрема, однак, в деякому разі* та ін.), напр.: **Втім**, *Тихін і сам відчув у собі давно забутий до грибів азарт* (К. Пісоцький); **Словом**, *Броньчину розповідь треба переповісти своїми словами* (Ю. Смолич);

3) вказують на джерело повідомлення (*за словами, на думку, кажуть, за висловом*), напр.: **Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії**, *отець Кирило Іванович, або Кирило Матерборзький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину* (М. Грушевський);

4) виражають емоційний стан мовця, його почуття (*на лихо, на горе, на жаль, на біду, на радість, як на гріх, на диво* та ін.), напр.: **На щастя**, *моя подальша доля склалася не так, як багато того прагнули* (В. Підмогильний); **На жаль**, *тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться* (Ю. Смолич);

5) передають звернення до співбесідника (*даруйте, вибачте, пам'ятаєте, відчуваєте, бачиш, чуєш* і т. ін.), напр.: **Я**,

пам'ятаєте, приїздив до вас як автор (Ю. Яновський); Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та викривлених фільмів, з яких ніколи правди не дізнаєшся (О. Черногуз).

Особливий тип вставних одиниць становлять такі, що передають додаткові побіжні повідомлення. Це можуть бути слова, словосполучення і речення, часто складні, в т. ч. і багатоконпонентні, напр.: *От Івашко підповз, під самий будяк, так що й голови вже не видно (Будяк ще молодий, то не дуже колеться) (В. Винниченко); Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземоційних? (Чув десь Лобода й про таке) (О. Гончар).*

Вставні одиниці переважно відокремлюються комами. Ті ж, що вказують на додаткові повідомлення, переважно виділяються дужками і тире.

24. Пряма і непряма мова

Пряма і непряма мова – це найтипівіші способи передачі чужого мовлення.

Пряма мова – дослівно відтворений чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості.

Вона супроводжується словами автора, що вказують, кому вона належить, напр.: – В степ – це чудово! – вигукнула Ольга з властивою їй емоційністю (О. Гончар).

Непряма мова – чуже мовлення, передане не дослівно, а лише зі збереженням його змісту.

Звичайно речення з непрямою мовою є складнопідрядними з підрядними з'ясувальними, у яких підрядні речення витворені з прямої мови, напр.: *„І Людмила так про це говорить”, – ствердив Аскольд (Ю. Цюпа) – Аскольд ствердив, що й Людмила так про це говорить.*

Якщо пряма мова є питальним реченням, то роль сполучників виконують питальні займенники, прислівники й частки, що наявні в цьому питальному реченні, напр.: *„Хто ще хоче говорити?” – запитала Катя (В. Собко) – Катя запитала, хто ще хоче говорити.*

Проте не завжди можливо і доцільно замінювати пряму мову непрямую, особливо в тих випадках, коли в складі прямої мови є частки, вигуки; в такому разі пряму мову не можна з належною точністю передати непрямую, напр.:

– *Добрий день, Олімпіадо Іванівно, – сміливо зачепила її Ольга.* Вчителька не відповіла. – *Чого ж ви мовчите? Не впізнали? Невже я так змінилася, що й не впізнати?* (О. Гончар).

Розділові знаки при прямій мові

Для виділення прямої мови вживаються лапки або тире.

1. Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед початком її ставиться тире, а в кінці залежно від характеру речення – крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, напр.:

– *Невиправдані людські втрати – найбільша ганьба для командира, – говорив старіший лейтенант* (О. Гончар).

Той люб'язно взяв папір з аналізами води й, не глянувши на нього, ститав:

– *Є там природні джерела?* (Л. Різник).

2. Якщо пряма мова йде в рядок, без абзацу, то після слів автора перед початком її ставляться відкриті лапки і відповідний розділовий знак, напр.: *Англіїці в розпачі кричать: „Рятуй нас, милий боже!”* (Леся Українка).

3. Якщо слова автора йдуть після прямої мови, то перед ними ставиться кома й тире і вони починаються з малої букви; так само з малої літери починаються слова автора, якщо після прямої мови ставиться знак питання чи оклику, напр.: *„Почнемо, мабуть, з дами”, – сказав тоді лікар* (А. Дімаров); *„Він не дуже кричав?” – запитував Оврам* (Б. Харчук).

4. Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то залежно від інтонації можуть уживатися кома й тире, крапка і тире, тому продовження прямої мови може починатись з малої чи великої літери, напр.: *„Помилуйте! – йому Ягнятко каже. – На світі я ще й году не прожив”* (Л. Глібов); *„Слухай, вітре, – мовить Пушкін, – де ти дівсь? Тебе не чую”* (П. Тичина).

Окремими формами передавання прямої мови є **діалог** та **полілог** – дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб, що може використовуватись як без слів автора, так і з ними.

Запитання й повідомлення, з яких складається діалог, називаються **репліками**. Одна від одної репліки відділяються тире, напр.:

– *А жито від пшениці зумієте відрізнити?* – пожартувала Ольга.

– *Маю зараз нагоду навчатись. Просо від пшона я вже відрізняю.*

– *А про гречку чули що-небудь?* – кокетливо запитала Ірина (О. Гончар).

Особливим різновидом чужого мовлення є цитати, що можуть супроводжуватись словами автора або ж уживатися без них.

Цитата – дослівний уривок із якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Розділові знаки при цитуванні здебільшого такі ж, як і в реченнях з прямою мовою, напр.: *І Дзюба зазначає, що „повість у загальному, як жанр, відмінна від оповідання та роману не лише обсягом змісту, а й способом його розкриття”.*

25. Загальна характеристика складного речення

Складне речення складається з двох і більше простих речень. Складні речення класифікують передусім з урахуванням наявності сполучників і сполучних слів, що поєднують частини складного речення. Речення, частини яких (прості речення) поєднуються між собою сполучниками і сполучними словами, належать до **сполучникових**, напр.: *Мені згадались давні роки і вірні друзі з тих бригад, які прийшли у степ широкий, у полотняний Дніпроград* (М. Нагнибіда); *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко). Речення, частини яких поєднуються між собою без допомоги сполучників і сполучних слів, лише інтонацією, належать до **безсполучникових**, напр.: *Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле* (М. Коцюбинський).

Речення з трьох і більше частин (простих речень) називаються ускладненими, багатокomпонентними. Ускладнені

речення теж бувають сполучниковими і безсполучниковими, напр.: *Може, просто наснилося йому зараз все те, що могло бути, до чого прагнула його душа ?* (І. Цюпа); *Вітру в бухті майже не відчувалося, і рибалки веслували, щоб швидше підійти до пристані* (М. Трублаїні); *Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав* (Леся Українка). У першому реченні вжито сполучні слова *що, до чого*, у другому – сполучники сурядності і підрядності *і, щоб*, у третьому – сполучники сурядності *і, а, і*.

Безсполучникові речення теж бувають багатокомпонентними, напр.: *Шумлять сади, цвіте колосся, у серці найніжніший цвіт* (О. Підсуха).

Поряд із сполучниковими і безсполучниковими ускладненими реченнями у мовленні використовуються і такі речення, в яких одні частини поєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів, а інші – безсполучниково. Такі речення називаються **сполучниково-безсполучниковими**, напр.: *Полтавським шляхом бій іде, видніється пожеар, а до села уже прийшов з сокирою тесляр* (М. Нагнибіда); *А тиха пристань ожива: в артілі виспіли жнива, вантажать динь багряні кулі, і кавуни лежать поснулі, за човном човен підплива* (А. Малишко).

Залежно від характеру сполучників серед сполучникових речень розрізняються **складносурядні** і **складнопірядні**. У безсполучникових виділяються речення з однорідними і неоднорідними частинами, що співвідносні зі складносурядними і складнопірядними реченнями. У випадку рівноправності частин маємо речення з однорідними частинами, напр.: *Пісня врочисто степ розгортає, мужні акорди над містом пливають* (Л. Дмитерко). Коли ж змістові відношення між частинами такі, як у складнопірядному реченні, то речення є безсполучниковим з неоднорідними частинами, напр.: *Зате, відшукавши Валерика, Данько пережив несподівану радість: Валерик теж був у хорі* (О. Гончар).

Основний тип складного речення становлять речення мінімальної будови, що складаються з двох частин (простих речень) в центрі таких речень завжди перебуває сполучник

(сполучне слово). Змістові відношення, як і синтаксичні зв'язки, в таких реченнях завжди виявляються на одному рівні.

Значно складніші співвідношення між синтаксичними зв'язками і змістовими відношеннями у складних реченнях ускладненої будови, у значній частині яких наявні зовнішні і внутрішні синтаксичні зв'язки і змістові відношення. Наприклад, у реченні *Коли б не ніч, довелося б Петру Антоновичу везти дітей на Дубеничину, а так домовилися, що пойдуть колись туди спеціально, з Луцька* (М. Олійник) сурядним сполучником *а* поєднуються два складнопідрядні речення, в яких на внутрішньому рівні виділяються підрядне умовне і з'ясувальне речення.

26. Складносурядні речення

Складносурядні речення – речення, частини яких поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

У складносурядному реченні не можна визначити ні головної, ні підрядної частини, отже, й не можна поставити логічного питання від однієї частини до іншої, як у переважній більшості складнопідрядних речень, напр.: *А навколо гречки вже покошено, і біло-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні* (Є. Гуцало).

Для зв'язку частин складносурядного речення використовуються єднальні сполучники *і, й, та* (в значенні *і*), *ні... , ні*. Найчастіше вживаним є сполучник *і*. За його допомогою передаються значення одночасності й послідовності дій, явищ, напр.: *І студить холодний вітер, і не можна затулити щілину* (Ю. Мушкетик); *Сім днів витримував атаки підрозділ Дороша, і нарешті залягла тиша* (Григорій Тютюнник).

Частини **зіставно-протиставних речень** поєднуються за допомогою сполучників *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак*, напр.: *Хлопці і купалися, і дримали, а сонце все ще високо стояло* (В. Канівець); *Спалахнув вибух, але скеля стояла* (Яків Баш).

Розділовими є такі складносурядні речення, в яких передається значення чергування подій чи взаємовиключення.

Це здійснюється за допомогою сполучників *або, чи, повторюваних або... , або, чи... , чи, хоч... , хоч, то... , то, не то... , не то, чи то... , чи то*, напр.: **Не то** осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський).

Часто в мовленні трапляються складносурядні речення з трьох і більше простих. У них наявні складніші змістові і синтаксичні особливості, ніж у складносурядних реченнях з двох частин, напр.: *Я спробував повзти, але кулі віялом лягли переді мною, і я знову припав до снігу* (І. Багмут). У цьому реченні провідним є сполучник *але*, що поєднує просте і складносурядне речення (протиставні відношення), на внутрішньому рівні членування виявляються причинові відношення.

Звичайно в складносурядних реченнях між частинами ставиться кома перед усіма сполучниками. Лише в тому разі не ставиться кома між двома сурядними реченнями, якщо вони мають спільний другорядний член речення, напр.: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (А. Шиян).

Тире ставиться в складносурядних реченнях перед сполучниками *і, та* (в значенні *і*), якщо між сурядними реченнями наявний причиново-наслідковий зв'язок чи йдеться про швидку зміну подій, напр.: *Іще одна-єдина мить – і дальній поїзд прошумить* (А. Малишко).

27. Складнопірядні речення

У складнопірядних реченнях з одним пірядним одна частина є головною, інша – пірядною, в якій завжди наявний показник її несаможитності – пірядний сполучник чи сполучне слово, напр.: *Він говорив повільно, з довгими паузами після кожного речення, так, ніби думав уголос, а не розповідав* (І. Багмут); *Курсанти, яких привів підполковник, рушили першими* (Я. Стецюк).

Від головної частини завжди ставиться питання до пірядної, хоча зі змістового погляду основний зміст нерідко міститься саме в пірядній частині, напр.: *Добре, що маємо силу*

рідного отчого краю (А. Малишко); *Люблю, коли хвилі юрбою шумують, ламаючи лід* (В. Сосюра).

Слова *що, коли*, як можуть функціонувати і як сполучники, і як сполучні слова. Коли *що* замінюється *який, котрий* чи логічно наголошується, то це – сполучне слово, напр.: *Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалося у той час, дримали серед тихої ночі* (М. Коцюбинський).

Важливу роль у складнопідрядному реченні відіграють також співвідносні слова, які завжди вживаються в головній частині, напр.: *Хотілося швидше прибути туди, де в цей час вирішувалася доля Батьківщини* (І. Багмут); *Тільки ті, що стояли ближче, могли побачити дивний блиск в його очах* (Я. Стецюк).

У частині складнопідрядних речень порядок частин вільний, їх можна переставити місцями, в деяких складнопідрядних речень порядок частин стабільний.

28. Класифікація складнопідрядних речень з одним підрядним

Частини складнопідрядного речення по-різному можуть поєднуватися між собою, підрядна частина може стосуватися якогось одного члена речення в головній, доповнюючи, розкриваючи його зміст, або ж стосуватися всієї головної частини в цілому. Таке співвідношення головного і підрядного речень ураховується при класифікації складнопідрядних речень. Наприклад: *Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом* (М. Стельмах); *Благословенна праця рільника, що оре цілину в ясній надії* (М. Рильський); *Хто щастя взяв у лютий боротьбі, той зможе захистити його в бою* (А. Малишко); *Після дощу вода в бухті скаламутніла, бо в неї з острова нанесло намулу* (М. Трублаїні); *Коли вони вибігли на перон, їхній поїзд уже миготів вікнами* (Петро Панч); *Турком усі називали Яна Рибицького, хоча він був подільським поляком* (В. Канівець).

Перші три речення являють собою конструкції, у яких підрядні стосуються одного члена в головних частинах. У

першому з них перехідне дієслово *пам'ятаю* для реалізації свого значення вимагає додатка, функцію якого виконує підрядне речення; у другому реченні підрядне означальне стосується слова *рільника* в головній частині; у третьому підрядне конкретизує підмет-займенник *той* у головній частині. У наступних реченнях підрядні стосуються головних у цілому, і, хоча формально питання ставимо від присудка, однак він не вимагає доповнення свого значення.

У складнопідрядних реченнях, підрядні частини яких стосуються одного слова в головній, зв'язок між частинами здебільшого тісніший, ніж у реченнях, в яких підрядне відноситься до головного в цілому, оскільки в перших слово головної частини часто вимагає доповнення свого значення, а в других – головна частина може існувати і без підрядної, яка не є її необхідним продовженням.

29. Складнопідрядні речення з підрядними означальними і з'ясувальними

Серед складнопідрядних речень, у яких підрядна частина відноситься до одного члена речення в головній, виділяють два види конструкцій: 1) з підрядними означальними; 2) з підрядними з'ясувальними.

У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними підрядна частина відноситься до члена речення головної частини, вираженого іменником, і означає його. Означувані іменники можуть виконувати функцію будь-якого члена речення. Наприклад: *І нехай народяться з-під його пера художні образи, які стануть близькими і рідними читачеві* (І. Цюпа); *Я єсть народ, якого Правди сила ніким звоєвана ще не була* (П. Тичина); *Між голими деревами, які, перебуваючи в непорушному байдужому гурті, здавалися чужими одне одному й далекими, було повно повітря, настоящего на міцному морозі* (Є. Гуцало); *Тоді Катря стала прислухатися до слів, які співала Маруся* (А. Головка).

У першому реченні підрядне пояснює в головній частині підмет *образи*, в другому – іменну частину складеного присудка

народ, у третьому – неузгоджене означення *колоса*, в четвертому – додаток *до слів*.

Взагалі визначення підрядних означальних не викликає труднощів: від означуваного слова ставляться питання *який? яка? яке? які?* в будь-якій відмінковій формі.

Приєднуються підрядні частини до головних за допомогою сполучників *що, щоб, як, ніби, нібито* та сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, звідки, коли*. Так, у наведеному вище першому реченні сполучне слово *які* виконує роль підмета у підрядній частині, у другому *якого* – неузгоджене означення, у третьому *який* – підмет, у четвертому *які* – прямий додаток. Всі ці сполучні слова-займенники заміщають у підрядних реченнях означувані слова-іменники.

До групи означальних речень належать і *займенниково-означальні* речення, у яких підрядні частини конкретизують значення членів речення головної частини, виражених займенниками. Такими членами речення можуть бути підмет, іменна частина складеного присудка, а в окремих випадках і додаток. Наприклад: *Хто з злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко); *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ* (О. Десняк).

У першому реченні підрядна частина розкриває зміст підмета-займенника *той*, у другому – іменної частини складеного присудка *такий*.

Треба сказати, що іменну частину складеного присудка, виражену займенником, з речення вилучити не можна; підмет-займенник інколи може не вживатися. Тому речення типу *Щасливий, хто сни має милі* (Леся Українка) визначається як складнопідрядне з підрядним з'ясувальним, а речення *Щасливий той, хто сни має милі* – як складнопідрядне з підрядним займенниково-означальним. Невживання підмета-займенника в першому реченні не означає, що він не потрібен: головне речення двоскладне, неповне; отже, підмет конструктивно обов'язковий.

Інша річ, коли йдеться про додаток-займенник. Будучи другорядним членом, додаток далеко не завжди необхідний у побудові речення. Якщо його легко можна вилучити і зміст речення при цьому не зміниться, то підрядне речення буде

з'ясувальним, оскільки цей займенник уживається лише для виразнення, виділення підрядного речення. Наприклад: *Дедалі скульптор все більше переконувався в тому, що мусить негайно виїхати звідси* (О. Гончар). У цьому реченні додаток *в тому* не є обов'язковим, тому підрядна частина – з'ясувальна. Коли ж додаток, виражений займенником, є обов'язковим у складі головної частини, підрядну частину визначаємо як займенниково-означальне речення: *Добре жити тому, чия душа і дума добро навелися любить* (Т. Шевченко).

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними – це такі конструкції, в яких головна частина з погляду своєї будови і змісту здебільшого є неповною, підрядна ж частина виконує роль відсутнього в головній частині підмета чи додатка: *Він розуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози* (М. Стельмах).

Крім того, підрядна частина може конкретизувати, наповнювати змістом члени речення головної частини, виражені займенником, про що вже говорилося вище.

Підрядна частина приєднується до головної сполучниками *що, щоб, ніби, як* та ін., сполучними словами *де, куди, звідки, як, скільки, який, хто, що* та ін.

Здебільшого вимагають підрядної частини дієслова, рідше – прислівники і прикметники, здатні до керування. Усі ці слова в головній частині виступають присудками. Крім того, зрідка підрядна з'ясувальна частина може залежати від іменників із значенням сприйняття, вольових і емоційних станів, мислительної діяльності, мовлення (*думка, слух, повідомлення, вість* та ін.): *У княжий табір вісник вість приніс, що меч Тевтона над Волинню звис* (М. Бажан).

Окремо слід сказати про такі конструкції, в яких у головній частині співвідносне слово є обов'язковим, однак підрядна частина визначається як з'ясувальна. Це буває в таких випадках, коли співвідносне слово входить до нерозкладного словосполучення: *зводиться до того, полягати в тому, справа в тому* і под. Напр.: *Завдання полягало в тому, щоб дістатися міста до настання ранку*.

Звичайно підрядне речення виділяється комами.

30. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними

Сюди належать передусім складні речення, у яких підрядна частина виконує функцію обставини. Це складнопідрядні речення з підрядними часу, місця, причини, способу і ступеня дії, порівняльними, умови, допусту, мети. Крім того, серед цих конструкцій розглядають звичайно складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.

У складнопідрядних реченнях з підрядними **часу** виражається часове співвідношення між діями чи явищами головної і підрядної частин. Підрядна частина приєднується до головної сполучниками *коли, як, поки, доки, в той час як, у міру того як, з того часу як, ледве, як тільки*. Причому підрядні речення можуть поширювати головну частину в цілому або ж у уточнювати в ній обставину часу, напр.: *П'ятеро підняло руки, коли курсанти відрізали їм дорогу до лісу. На світанку, коли бійці з тернівським сільським активом прочісували ріденький лісок, Талимон, нарешті, зміг спинитися поруч Ванька* (Я. Стецюк).

Дії головної і підрядної частин можуть відбуватись одночасно і неодноразово. Напр.: *Особливо багато малював Василь, коли проходив військовоу службу в польових таборах* (П. Інгульський); *Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Безбородько попросився на бойовий корабель* (Д. Ткач). У першому реченні маємо відношення одночасності дій, у другому – різночасності.

У складнопідрядних реченнях з підрядними **місця** підрядна частина уточнює або заміщає обставину місця головної частини сполучними словами *де, куди, звідки*, яким у головній можуть відповідати співвідносності вказівні слова *там, туди, звідти*.

Підрядна частина може вказувати на місце знаходження того, про що говориться в головній; приєднується вона сполучним словом *де*: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко). В інших випадках підрядна частина вказує на напрямок руху; приєднується сполучним словом *куди*: *Думкою за любими синами вона йшла*,

куди йшли вони (М. Бажан). Підрядне речення може також вказувати на вихідний пункт дії чи руху; приєднується до головного сполучним словом звідки: *Напружено прислухаючись, він дивився поперед себе, туди, відкіля вилетіли чайки* (М. Трублаїні).

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною **причини** підрядна частина вказує на причину, що викликає дію головного речення, і приєднується сполучниками *бо, тому що, через те що*, а також сполучними виразами типу *завдяки тому, що, у зв'язку з тим, що, з тієї причини, що, з того приводу, що*, напр.: *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Григорій Тютюнник); *Видимо, обстановка на фронті була складною, тому що ні старих, ні молодих у військоматі не затримували ані на зайву хвилину* (Григорій Тютюнник).

Головна і підрядна частини інколи можуть об'єднуватись спільним підметом: *Він чаклун, бо бачить крізь землю усі підземні ріки, озера й ставки* (О. Гончар). Але частіше підмети в головній і підрядній частинах різні.

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною **способу і ступеня дії** підрядна частина розкриває спосіб чи якість дії головної частини. Може вона також вказувати на міру і ступінь вияву ознаки головної частини. Підрядна частина приєднується до головної сполучниками *що, щоб, як, мовби, немов, наче, нібито*, сполучного слова *як*, напр.: *Сонце пекло так, що й уночі степ пашів* (Ю. Яновський); *Рубка на шхуні була така маленька, що в ній разом могли спати тільки двоє* (М. Трублаїні).

У складнопідрядних реченнях з підрядними **порівняльними** підрядні частини за допомогою порівняння пояснюють зміст усього головного речення, з яким вони поєднуються сполучниками *як, мов, наче, ніби, неначе, немовби, як немовби*, напр.: *Як без раннього світання день не піде по полях, так без першого навчання до наук закритий шлях* (П. Воронько); *Червоне коло, вищерблене хмарою, здіймалося над обрієм, ніби якась могутня рука підіймала над світом прапор* (О. Копиленко).

У складнопідрядних реченнях з підрядними **умови** підрядна частина вказує на умову, від якої залежить здійснення

дії, про яку йдеться в головній частині. Причому ця умова може бути реальною або ж бажаною, можливою. Поєднуються підрядні з головними сполучниками *якщо, якже, коли, як, раз, коли б, якби, аби*. Напр.: **Коли б** нас не заганяли спати, ми б грали в бабки день і ніч (М. Коцюбинський).

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною допусту дія, що позначається підрядною частиною, обмежує прояв дії головної частини, однак, незважаючи на це, дія головної частини стає реальною. Від головної до підрядної частини ставимо питання *незважаючи на що?* Підрядна частина приєднується до головної сполучниками *хоч (хоча), незважаючи на те що, дарма що, правда, хай*, напр.: **Хоч** навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленів (О. Донченко).

Коли підрядна допустова частина стоїть на початку складнопідрядного речення, то головна нерідко починається сполучниками сурядності *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак*, напр.: **Хоч** у житті стрічав тебе я рідко, **та** все ж мені той спогад серце зріє (І. Франко); **Хоч** тепло ще, **та** осінь вже підходить жартома (Н. Забіла).

При поверховому підході до таких речень їх помилково можна визначати як складносурядні (вважається в такому разі, що сполучник сурядності, наявний у головній частині, поєднує між собою частини складносурядного речення). Тому необхідно уважно аналізувати такі структури, переставляючи їх частини. При такій перестановці виявляється, що сполучник сурядності легко можна вилучити, при цьому зміст і структура речення не порушуються, напр.: **Хоч** навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми барвами, **але** хміль іще буйно зеленів (О. Донченко). Переставивши частини, матимемо: *Хміль іще буйно зеленів, хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми барвами*. Отже, робимо висновок: з речення може бути вилучений лише той сполучник, який не впливає на зміст і тип речення в цілому при перестановках частин. Аналізуючи такі речення, переконуємось, що при перестановці частин може бути пропущений тільки сполучник сурядності. Пропуск же сполучника підрядності порушує їх синтаксичну і смислову єдність.

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною **мети** ця частина містить вказівку на мету чи призначення того, про що говориться в головній частині. Підрядні приєднуються до головних сполучниками *щоб, щоби, аби*. Дія і мета головної і підрядної частин можуть стосуватись однієї особи: *На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє* (М. Бажан); різних осіб: *Землянки копали на бугрі трохи на схилі, щоб не підходило водою* (К. Гордієнко).

У складнопідрядних реченнях з підрядною частиною **наслідку** ця частина вказує на наслідок того, про що говориться в головній. У підрядній частині завжди наявний складений сполучник *так що*. Питання від головної частини до підрядної поставити не можна: *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Григорій Тютюнник).

Змістові відношення між частинами такого складнопідрядного речення такі ж, як і в складнопідрядних реченнях з підрядними причиновими (причиново-наслідкові). Різниця лише в тому, якою частиною (головною чи підрядною) виражається причина чи наслідок.

Особливістю цих речень є й те, що підрядна частина завжди стоїть після головної.

У складнопідрядних реченнях підрядні від головних звичайно відокремлюються комами.

31. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

Ці речення складаються з головного і не менше двох підрядних. За характером синтаксичного зв'язку підрядних з головним та між собою виділяють три основні типи цих речень: з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною супідрядністю. Крім того, в українській мові є й такі складнопідрядні речення з кількома підрядними, в яких по-різному комбінуються супідрядність і послідовна підрядність.

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю

Це такі речення, у яких усі підрядні частини безпосередньо пояснюють якийсь один член головної частини

чи всю її в цілому. Отже, такі підрядні завжди виконують ту саму синтаксичну функцію, тобто є одновидовими. У реченнях з однорідною супідрядністю наявні чи можуть бути наявні два підрядні і один сурядний сполучник (сполучні слова). Сполучники сурядності часто вживаються між однорідними супідрядними, засвідчуючи їх рівноправність, напр.: *І враз я почуваю, як спадає важкий тягар млявості і напружується воля* (І. Багмут); *І до болю в серці шкода цього старого двоповерхового будинку, куди привезла тебе мама новонародженого, де минуло дитинство, де, власне кажучи, все життя минуло* (В. Собко).

Порядок розміщення частин у цих реченнях може бути різним. Найчастіше першою йде головна частина, за нею – підрядні. Проте деколи підрядні можуть розривати головну чи передувати їй, напр.: *Хіба ж під вечоровими яворами, у головах яких стояли зорі, а в ногах жебоніла вода, таким ввижалося власне свято?* (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю

Це такі речення, у яких підрядні речення різного типу пояснюють той самий член або усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини. У цих реченнях, на відміну від речень з однорідною супідрядністю, підрядні здебільшого не виступають поряд, напр.: *Хоча Рибицький був і не з лякливих, а серце у нього напружено застукотіло, коли глянув на стос протоколів* (В. Канівець); *Коли ми повернулися до своєї бази, на корабель прийшов льотчик, який лишився живим* (Д. Ткач).

Лише зрідка неоднорідні супідрядні можуть виступати поряд, напр.: *У моїй уяві так яскраво вимальовувався той колодязь з прозорою смачною водою, від якої аж зуби ломить, що я, довго не роздумуючи, повернув на Шамрайку* (Д. Ткач).

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю

Це такі речення, в яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною в синтаксичному відношенні головною частиною. Друга і наступні підрядні залежать уже не від абсолютно

незалежного головного, а від попереднього підрядного. За винятком останнього, усі інші підрядні одночасно виступають і головними стосовно речень, що залежать від них, напр.: *Східна сторона острова поросла густими очеретами та невисокими деревами, в яких гніздилося безліч чайок, мартинів та бакланів, цих неймовірно ненажерливих риболовів, яким рибалки Соколиного висілка зичили різного лиха* (М. Трублаїні) .

Типовий порядок розміщення частин – головне речення – підрядні речення. Проте деколи підрядні передують головному або розривають його, напр.: *А коли сказали, що колись тут був Тарас Григорович, малі аж зупинились од несподіванки* (М. Олійник).

Складнопідрядні речення з супідрядністю і послідовною підрядністю

Це такі речення, в яких поєднуються супідрядність (однорідна, неоднорідна) та послідовна підрядність: однорідна і неоднорідна супідрядність, однорідна супідрядність і послідовна підрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність, однорідна і неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність, напр.: *І коли приходять оце відчуття повторюваності буття, то стає на душі спокійно і водночас байдуже, наче ти зрозумів щось більше, ніж здатен висловити* (Є. Гуцало).

32. Складні речення з різними видами сполучникового зв'язку

Це такі речення, у яких одночасно наявний сурядний і підрядний зв'язок. Здебільшого сурядний зв'язок провідний, ним поєднуються прості і складні речення в складних реченнях з сурядністю і підрядністю, напр.: *В Колодяжному саме закінчили головні будинки, і кімнат, щоб розмістити сім'ю та гостей, вистачало* (М. Олійник) – сурядним сполучником і поєднані просте і складнопідрядне речення; *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях вижгаласть їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна*

(О. Олесь) – сурядним сполучником *і* поєднуються просте речення і складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.

Деколи провідним є підрядний зв'язок, напр.: *Коли Стах Очерет скінчив своє оповідання, | „Невтомний” уже зник на обрії, а з протилежної сторони показалося бухта з білими будиночками на берегах* (М. Трублаїні) – підрядним зв'язком поєднані просте і складносурядне речення.

33. Складні безсполучникові речення

Це речення, частини яких (прості речення) поєднуються між собою без допомоги сполучників та сполучних слів, лише інтонацією. Саме інтонація відіграє надзвичайно важливу роль у цих реченнях, будучи одним із показників типу безсполучникових речень.

Безсполучникові речення співвідносяться із сполучниковими: одні з них можна легко перетворити в складносурядні, інші – в складнопідрядні, напр.: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч); *Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде* (В. Канівець). Перше речення синонімічне зі складносурядним, у нього легко вставити сполучник *і*: *Світило сонце, і парувала земля*. Друге речення синонімічне зі складнопідрядним: *Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде*.

Залежно від смислових зв'язків між частинами виділяють складні безсполучникові речення з однорідними частинами та складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами.

У складних безсполучникових реченнях з однорідними частинами частини за змістом рівноправні, між ними наявні ті самі синтаксичні і змістові відношення, що й у складносурядних реченнях, напр.: *Туман насувався хвилями, здавалось, чийсь невидимі руки горнуть велетенські сувої полотна* (Ю. Мушкетик); *Була в цій нічній красі якась тиха урочистість, хотілося мріяти про щось високе, красиве й радісне* (Д. Ткач).

У складних безсполучникових реченнях з неоднорідними частинами змістові відношення звичайно відповідають відношенням у складнопідрядному реченні, і ці речення легко

перетворити в складнопідрядні, напр.: *Літаки спустилися нижче – в повітрі завили бомби* (Д. Ткач); *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу – на читання книжок залишалася тільки неділя* (В. Канівець).

У першому реченні причина міститься в другій частині, тому воно синонімічне передусім зі складнопідрядним з підрядним причини: *Літаки спустилися нижче, бо (тому що, оскільки) в повітрі завили бомби*. У наступному реченні в другій частині міститься наслідок, тому його найлегше перетворити в складнопідрядне речення з підрядним наслідковим: *Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу, так що на читання книжок залишалася тільки неділя*.

Часто вживаються і складні багатокomпонентні безсполучникові речення з однорідними частинами, з неоднорідними частинами, а також з однорідними і неоднорідними частинами, напр.: *За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли кущики пасльону, пробивався спорши* (Петро Панч); *Багаття не вгасає, підготовують його бур'яном і листям: гірко пахне горілим полином* (Є. Гуцало).

34. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні

У складному безсполучниковому реченні між його частинами ставляться кома, крапка з комою, тире і двокрапка.

Кома ставиться в реченнях з однорідними частинами, що виражають одночасність, послідовність подій чи явищ, напр.: *Вечорами вже не співали під вербами дівчата, не витинали гопака гармоністи* (Григорій Тютюнник). *Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити* (О. Гончар).

Крапка з комою звичайно ставиться у складних безсполучникових багатокomпонентних реченнях, частини яких є відносно самостійними, напр.: *Десь весело дзюрчить струмок, у скісному промінні сонця грає роєм мушва; якесь шамотіння, якісь вечірні лісові звуки долітають до чуткого вуха...* (М. Коцюбинський).

Тире ставиться:

– при порівнянні, зіставленні й протиставленні першої і другої частин складного безсполучникового речення, напр.: *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина); *Поглянув я на ягнята – не мої ягнята!* (Т. Шевченко);

– якщо в першій частині виражається час або умова, напр.: *Защебетав соловейко – пішла луна гасм* (Т. Шевченко) ;

– якщо в першій частині виражається причина, а в другій – наслідок, напр.: *Вода зійшла – колеса стали* (Л. Глібов);

– при швидкій зміні подій, напр.: *Погасив світло знов – ось тобі і ніч* (Є. Гуцало).

Двокрапка ставиться між частинами складного безсполучникового речення, якщо друга частина вказує на причину того, про що говориться в першій, розкриває зміст першої або поширює першу в цілому чи якийсь із її членів, напр.: *Здалось на мить: пливе у безвість ночі під парус хмар високий корабель* (А. Малишко); *Глянь: розкривається назустріч сонцю й грозам руками дружними запліднений чорнозем* (М. Рильський).

35. Складні речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку

Це речення, в яких завжди наявний сполучниковий (сурядний чи підрядний або ж сурядний і підрядний одночасно) та безсполучниковий зв'язки.

Залежно від наявності видів зв'язку виділяються три типи таких речень:

– із сурядністю і безсполучниковим зв'язком, напр.: *Половець став на порозі – досвіток був повитий білими пасмами, під стіною темніла калюжа, проте не дощило* (Є. Гуцало);

– із підрядністю і безсполучниковим зв'язком, напр.: *Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати і міномети; я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, - це те, що було тут ще торік* (Ю. Яновський);

– із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком, напр.: *Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце* (Григорій Тютюнник).

У складних сполучниково-безсполучникових реченнях залежно від їх будови і змісту ставляться ті ж розділові знаки, що і в складних реченнях з двох частин.

36. Текст і його складники

Цілісне мовлення розглядають як текст.

Текст – об'єднаний за змістом і граматично мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

Реальною одиницею тексту є мінімальний словесний масив, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у змістову і структурну цілісність. А вже ця одиниця поділяється на конкретні речення, що її утворюють.

Актуальне членування речення

Речення як одиниця тексту у комунікативному плані часто поділяється на два компоненти: дане (містить відому інформацію) і нове (містить нову інформацію). Частіше (хоча, далеко не завжди) в ролі „даного” виступає підмет (група підмета), в ролі „нового” – присудок (група присудка), напр.: *Події тієї осені і зими | взагалі були якість особливі* (Ю. Смолич). Проте нерідко „нове” може переноситись на початок висловлення з метою його логічного виділення, напр.: *Недобрий жарт | зіграла з нами доля* (Л. Костенко).

Складне синтаксичне ціле

Складне синтаксичне ціле – одиниця більша, ніж речення. Воно звичайно складається з кількох речень.

Складне синтаксичне ціле – відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в єдину конструкцію.

Речення в складному синтаксичному цілому різні за своєю будовою і самостійні, вільно поєднуються одне з одним передусім змістом.

Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми. Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім змістова пов'язаність речень, а також лексичні (повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, прислівників тощо), морфологічні (співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків), синтаксичні (порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень) засоби.

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два типи складних синтаксичних цілих: з **ланцюжковим (послідовним) зв'язком компонентів** і з **паралельним зв'язком компонентів**.

У складних синтаксичних цілих з ланцюжковим зв'язком компонентів, найбільш поширених у мовленні, розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє, напр.: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не хотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало* (Г. Штонь).

У складних синтаксичних цілих з паралельним зв'язком компонентів передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно, напр.: *Сергій брів серед величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше* (В. Гарнавський).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає синтаксис?
2. Дайте визначення словосполучення.
3. Як поділяють словосполучення за будовою та за характером синтаксичного зв'язку?
4. Охарактеризуйте види підрядного зв'язку у словосполученні: узгодження, керування, прилягання.
5. Дайте визначення речення.
6. За якими ознаками речення поділяються на прості і складні, розповідні, питальні і спонукальні, двоскладні й односкладні, непоширені і поширені, повні і неповні, неускладнені та ускладнені?
7. Охарактеризуйте прямий і непрямий порядок слів.
8. Який член речення називається підметом?
9. Охарактеризуйте типи присудка.
10. Коли ставиться тире між підметом і присудком?
11. В чому специфіка додатка? Які додатки є прямими і непрямыми?
12. Дайте визначення означення, з'ясуйте його типи.
13. В чому виявляються особливості прикладки як різновиду означення?
14. Які є види обставин?
15. Які речення є односкладними? Охарактеризуйте типи односкладних речень.
16. У чому специфіка неповних речень? Які члени речення можуть бути пропущені в неповних реченнях?
17. Які речення є простими ускладненими?
18. У чому специфіка речень з однорідними членами?
19. Як розмежовувати однорідні й неоднорідні означення?
20. Які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членами?
21. З'ясуйте специфіку узагальнювальних слів у реченнях з однорідними членами.
22. Охарактеризуйте речення з відокремленими другорядними членами. Які умови відокремлення є обов'язковими, а які – факультативними?
23. Що являє собою звертання, якими формами воно

виражається?

24. У чому специфіка речень зі вставними словами, словосполученнями, реченнями?
25. Охарактеризуйте пряму і непряму мову, розділові знаки при прямій мові.
26. Що таке діалог і полілог?
27. Яке речення є складним? Як виділяються типи складних речень?
28. Які речення є складносурядними?
29. Які речення є складнопідрядними?
30. Які є типи складнопідрядних речень?
31. Охарактеризуйте типи складнопідрядних речень з кількома підрядними: з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю, з різними поєднаннями супідрядності і послідовної підрядності.
32. Що являють собою складні речення з різними видами сполучникового зв'язку? Які є різновиди речень з сурядним і підрядним зв'язком?
33. Які речення є безсполучниковими? Охарактеризуйте речення з однорідними та неоднорідними частинами.
34. Які розділові знаки ставляться в складних безсполучникових реченнях?
35. Охарактеризуйте різновиди речень з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.
36. Що являє собою текст?
37. Що таке актуальне членування речення?
38. Що таке складне синтаксичне ціле, які його ознаки? Охарактеризуйте складні синтаксичні цілі з послідовним і паралельним зв'язком.

ВПРАВИ

I. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія.

1. Перепишіть, замість крапок підставляючи *в – у, і – й, ся – сь, ти – ть*.

До пишного розмаїття мальв ...сі давно звикли, ... стали вони невід'ємною частиною родини. Щороку раною весною ...з-під землі з'являлос... зелене пагіння, за кілька ночей воно виростало вище призьби ... і привітно заглядало ... вікна. На високих стеблах з'являлис... десятки бутонів, які ... кінці весни зацвітали червоними, світло-рожевими ... темно-пурпуровими квітами.

... тоді стара хата ставала надзвичайною, бо стояла ...ся ... прекрасному живому вінку ... центрі пелюсткового багаття. Іншим ставало ... подвір'я, ... трохи похилі дощаті ворота, ... плетений тин, який ...ростав ... у рожеву гущавину (І. Цюпа).

2. Прочитайте тексти. До яких стилів вони належать? Назвіть по 5 ознак кожного з наведених стилів.

Сучасні методи обстеження і діагностики хірургічних хворих безперервно збагачуються новими інструментальними, електрофізіологічними, рентгенологічними, радіоізотопними і біохімічними методами. Але разом з тим фізикальні методи обстеження не втратили свого значення. Обстежуючи хворого, слід точно додержуватись певної послідовності, що допоможе уникнути діагностичних помилок.

При огляді треба порівнювати хвору і здорову сторони, визначати характер дефекту шкірних покривів, форму і обриси припухлості, характер і розміри гіперемії (Із журналу).

Соловей

Десь зовсім близько від них невгамовно виводив свою пісню соловейко. Спершу він починав заливатися, здавалось, що у горлечку в нього билася маленька співуча намистинка. Короткий свист – і ось вона уже вискакувала з дзьобика і стрімко летіла над лісом, а за нею вискакували такі ж самі

намистинки, і всі вони нанизувалися у довгий невидимий разок. Потім нитка на тому разку рвалася, і намистинки падали в лунке озеро. Соловейкові жаль ставало їх, і він заходжувався ойкати, схлипувати, швидко заспокоївшись, розщедрювався і без жалю розсипав навкруги коштовності (Б. Комар).

Є міста, в яких минуле більше, значиміше за сучасність. Новостворювані міста мають тільки день нинішній і заздрять древнім. Є міста, що лише ждуть свого майбутнього. Київ – це не Афіни, Рим, Париж або Стамбул, він не такий стародавній, але в нього свій чар і своя славна історія, яка дає право називати це місто великим. Історичні міста великі не тому, що завжди залишалися однаковими, а тому що завжди змінювалися, оновлювалися, зростали, навіть умираючи, знову воскресали й возносилися з руїн і попелу (П. Загребельний).

3. Вставте пропущені літери *ч* або *ш*.

Ні...ний, сма...ний, нару...ники, міся...ний, ру...ниця, врані...ній, двору...ник, одини...ний, да...ник, серде...ний, пшени...ний, соня...ник, торі...ній, яє...ний, моло...ний, зао...ний, помі...ник, ру...ний, пі...ник.

4. Поставте слова в родовому відмінку.

Поїзд, потяг, шлунок, акт, суржик, дефіцит, термін, відмінок, ступінь, засіб, альбом, форум, абзац, ринок, продаж, лист, кредит, контроль, попит, екзамен, іспит, вантаж, циферблат, словник, вітер.

5. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією.

П'ятірна, сходження, вертається, зчеплення, веселково, кривдниця, упівголоса, надзвичайний, подзвонює, зшиток, гречний, безсилий, голубка, запорожці, прадід, дріжджі, дзеркало, підживити, сміється, враження.

6. Запишіть текст фонетичною транскрипцією.

Найкоротші у світі ночі – ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за

Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться.

І хто із зачіплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки (О. Гончар).

7. Запишіть слова за алфавітом.

Автор, алфавіт, адреса, альманах, альт, альтанка, апробація, апостроф, апендицит, автономний, аудиторія, африката, аспект, афект, асиміляція, активність, активізація, адрес, адреса.

8. Зробіть фонетичний розбір слів, послуговуючись таблицями класифікації голосних і приголосних.

Безмежжя, дощовий, небеса, рум'янець, передзвін, гіркий, в'ється, зворушення, вітряк, підліток, грузько, профіль, поїхав, любов'ю, шелест.

9. Випишіть із тексту слова, у яких кількість букв не відповідає кількості звуків, поясніть.

Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею (І. Нечуй-Левицький).

10. Поділіть слова на склади для переносу.

Пісня, пісенність, гребля, кружка, елемент, від'їзд, шістдесят, уява, прийти, оператор, уміння, віддати, підземний, установа, підйом, заставка, багатозначний, Лук'яненко, поезія, відбиток.

11. Позначте вертикальною рисою можливий варіант переносу.

І. І.П. Котляревський, п. Матвійчук, доц. Шморгун, 1991 р., 36 м², 7 кг, 2004 рік, 20 сантиметрів, 7-ий, 18-ому, і т. ін., к-ть, вид-во, МАГАТЕ, ЛАЗ-105.

12. Запишіть у дві колонки слова, у яких на письмі відбувається чи не відбувається спрощення.

Аген...ство, проїз...ний, рен...генівський, тиж...невий, невіс...ці, гіган...ський, хвас...ливий, хус...ці, студен...ство, улес...ливий, пес...ливий, віс...ник, хвас...нути, якіс...ний, нідерлан...ський, люд...кість, бургун...ський, зап'яс...ний, шіс...надцять.

13. Від поданих іменників утворіть прикметники, поясніть правопис.

Турист, честь, щастя, вартість, почесь, проїзд, альпініст, безсмертя, прикрість, злість, ненависть, випуск, власть, область, баласт.

14. Проставте наголос. Підкресліть слова з подвійним значенням.

Поляк, визволитель, серденько, сивенький, донька, безвість, новина, середина, маковиння, дрібнота, неказанний, капустина, відтоді, абикуди, беззахисний, весняний, глибоко, зерно, лупа, об'єднання, прошу, високо, батьківщина, заголовок, лапки, проповзати, сім'я, пташник, атлас, апостроф.

15. Знайдіть слова з можливим чергуванням голосних і приголосних.

Голос хлопця вже ламався, був смішний. Голос так дзвенить, плете шовкові узорі, що серце завмира (А. Малишко). Твою пісню, як душу, в собі ношу (М. Гірник).

16. Доберіть до поданих слів спільнокореневі з можливим чергуванням приголосних.

Водити, байрак, бік, голубити, котити, мостити, плуг, вільха, Ольга, рука, їздити, пісок, далекий, порох, ніжка, важко, поважно, опущений, чоловік, крутий.

17. Від поданих слів утворіть прикметники.

Гама, Золотоноша, Балхаш, Сашко, Петербург, Гаага, Случ, Донецьк, Забужжя, Кривий Ріг, Рига, Бахмач, Черемош, Владивосток, Козелець, Острог.

18. Від поданих слів утворіть іменники із суфіксами *-ств-* (*-утв-*, *-тв-*).

Убогий, товариш, брат, птах, студент, козак, юнак, ткач, учитель, багач, боягуз, молодець, Україна, селянин, міщанин.

19. Запишіть слова без крапок, поставивши, де потрібно, м'який знак.

Він...етка, ковз...кий, комп...ютер, л...отчик, батал...йон, нал...лю, близ...кий, різ...б...яр, т...м...яний, сіл...с...кий, дзен...кіт, близ...ко, вс...ого, гір...кий, Ул...яна, св...ято, кінець... .

20. Запишіть дієслова в наказовому способі множини.

Брати, взяти, гнати, прогнати, дмухнути, жати, забути, купити, наляти, одарити, пригостити, робити, схилитися, усміхнутися, цікавитись.

21. Випишіть слова, у яких ставиться апостроф. Обґрунтуйте це.

Сузір | я, сер | йозний, прем | ера, з | економити, мавп | ячий, з | явитися, безголов | я, б | юджет, Лук | янець, торф | яний, Рейк | явік, Барб | юс, під | яремний, дзв | якнути, Кордиль | ери, дит | ясла, вестиб | юль, Руж | є, тьм | яний, Мурав | йов, звір | ячий.

22. На місці риски поставте, де необхідно, літери.

Людс | кіст | , рибал | с | кий, Михал | ченко, Н | ютон, мад | яр, став | те, барабан | щик, різ | бяр, Уман | щина, вартіс | т | , дос | віт | ній, піз | ній, Рівнен | щина, Фед | ченко, різ | кіс | т | , Хар | ків.

23. Вставте, де потрібно, пропущену букву.

Шален...ий, сказан...о, неказан...о, незрівнян...ий, без...астережно, від...ати, воз...єднання, щоден...ий, туман...о, військ...омат, юн...ий, міськ...ом, Донеч...ина, Він...ич...ина, під...аш...я, від...ал...я, від...зеркален...я.

24. Згрупуйте слова з фонетичним подовженням за частинами мови, а іменники розподіліть за відмінами.

Зростання, стаття, наляти, навмання, зрання, клоччя, підніжжя, суддя, Ілля, міццю, тінню, бовваніти, Ганна, ссавці, плаття, стаття, молоддю, заповіддю, буття, попідтинню, незнищенність, спросоння, життя, овва, покоління, ввічливість.

25. Зніміть ризик. Поставте, де необхідно, літери.

Священ | ий, священ | ик, Гол | андія, ак | омодація, безоглядн | ість, активован | ий, ан | алогія, ан | отація, ап | ерцепція, багатогран | ик, безгріш | я, ел | ініст, заблукан | ий, ір | адіація, нав'ючен | ий, стат | я.

26. Запишіть слова у дві колонки: у першу – з подвоєнням, у другу – з подовженням приголосних.

Піддавшись, рілля, південний, військкомат, письменний, міськком, насіння, віддзеркалити, бовваніти, неказанно, іменник, життя, Ганна, миттю, покоління, майбуття, відданий, відмінно, узвишшя, гуманний, ссавці, Поділля, годинник.

27. Замініть, де потрібно, малу літеру великою. Звірте написане з орфографічним словником.

I. (п)етрів батіг, (б)ертолетова сіль, (а)нтонові книги, (ш)евченкове слово, (г)ордіїв вузол, (г)рінченків словник, (р)івненські дівчата, (н)обелівська премія, (д)амоклів меч, (н)естор (л)ітописець, (б)ілий налив, (з)ахідне (п)олісся, (л)ьвівська площа, (р)ада (б)езпеки, (к)нижкова (п)алата, (е)зопівська мова, (ш)евченківський стиль.

II. (д)ень (н)езалежності (у)країни, (ц)ентральний (р)еспубліканський (с)тадіон, (м)іністр (о)світи і (н)ауки (у)країни, (м)іністерство (к)ультури (у)країни, (д)ень (у)чителя, (б)удинок (у)чених, (к)иївська (о)пера, (р)еспубліка (б)ілорусь, (п)ольська (н)ародна (р)еспубліка, (р)івненська (о)бласна (д)ержавна (а)дміністрація, (н)ародний (а)ртист (у)країни.

28. Поясніть правопис *не*, *ні* з різними частинами мови. Обґрунтуйте, коли *не* є частиною кореня.

I. Не | безуспішний, не | беса, не | бозвід, не | важкий, не | волити, не | вірити, не | вблаганний, не | зважаючи (дієприсл.

з част.), не | зважаючи, не | вдаха, не | весело, не | вивчений,
не | віглас, не | відомий, не | відь-коли, не | військовий,
не | вивчений заздалегідь, не | в | пору, не | врит, не | года,
не | дивно, не | дешево, не | думати, не | добачати,
не | довиконання, не | до | речі, не | доросток, не | друг,
не | забаром, не | зібраний вчасно, не | має значення, не | ма,
не | мас, не | офіти, не | відомо, не | мов | би.

II. Ні | вечити, ні | відкіль, ні | в | кого, ні | чого, ні | де,
ні | де, ні | до | кого, ні | за | що, ні | за | що, ні | кого, ні | трохи,
ні | те | ні | се, ні | чи | чирк, ні | ні, ні | ким, ні | чим, ні | тельнь,
ні | хто, ні | по | чому, ні | би | то | хворий.

29. Запишіть по-українськи:

Сергеев, Куницин, Артемьев, Игнатъев, Белов, Верещагин,
Лучанинов, Ефимов, Лукьянов, Демьянов, Гуцин, Седихин,
Ёлкин, Воробьев, Песков, Юрьев, Третьяков, Белый, Толстой,
Котельников.

30. Вставте пропущену літеру.

Аб...р...ген, ак...мп...н...мент, д...ф...рамб, д...з...норекція,
д...ф...с, д...спанс...р, ...к...бана, д...з...ртир, пс...вдонім,
д...ал...ктика, ауд...енц...я, х...рург, д...ц...метр, д...апазон,
пр...з...нтація, к...парис, д...нам...ка, д...кан, ас...м...ляція,
ап...льс...н, д...л...ма, д...пломат, д...ф...кт, арх...еп...скоп,
д...р...г...нт, плеб...сц...т, в...н...грет, п...р...п...тія, б...с...рм...н.

Брат...слава, Вав...лон, Галакт...ка, Д...зель, К...тай,
Мадр...д, Соч..., Т...бет, Т...фл...с, Т...рана, Тун...с, Ч...мкент,
Ч...каго, Ч...л..., Ч...та, С...ц...л...я.

II. Лексикологія. Фразеологія

1. У наведеному тексті визначте повнозначні і службові слова, обґрунтуйте наявність/відсутність лексичного значення.

Як багато хочеться мені сказати про любов до ріки моєї рідної, ясної. Підійдіть до берега. Подумайте. Станьте на пісочку коло самої води. Нехай тече вода далеко за пороги, сюди на Низ, до мене ... Річко, життя моє, де ж я так і чому забарився, чого так пізно

прийшов до твого берега, теплого і чистого? На твої ясні води, на урочисті зорі, що дивляться в тебе з неба? Люблю я воду твою ласкаву, животворящу. І береги твої чисті, і всіх людей простих, що трудяться, живучи на твоїх берегах. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моєму серцю, за те, що, дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річко моя, душа мого народу (О. Довженко).

2. Визначте в тексті багатозначні слова. Доведіть, що вони багатозначні.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші ... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво ... лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс іще дрімає... а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає верхечки чорного лісу ... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв ... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галявину вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха (М. Коцюбинський).

3. Визначте повні і неповні (омоформи, омофони, омографи) омоніми. Наведіть свої приклади.

1. Ой піду я в чисте *поле*, там дівчина просо *поле* (Народна творчість). 2. Думи мої, думи мої, квіти мої, *діти!* Виростав вас, доглядав вас – де ж мені вас *діти?* (Т. Шевченко). 3. Коси, *коса*, поки роса (Народна творчість). 4. І ось з тої завірюхи, з *балки* стали вискакувати бійці ... (О. Гончар). 5. Там згубив я серце *друга* у швидких літах (Т. Масенко). 6. Страшна була осіння ніч: скрипів будинок, буря *вила* ... (П. Тичина). 7. Ми вірші пишемо про те, як стати біля дум *на варті*. Ми вірші пишемо . Проте не завжди тих віршів *варті* (В. Коротич). 8. Через досвіду й сумління *брак* йде з фабрики суцільний *брак* (Є. Бондаренко). 9.

Світи ліхтарик, хлопче мій! (А. Малишко). 10. Ви лиш пір'їнка в бурнім русі, коли *світи* біжать вперед (В. Сосюра). 11. Розплелася густа *коса* аж до пояса (Т. Шевченко). 12. *Поза* хатою ріс густий вишняк (І. Нечуй-Левицький). 13. Я уздрів, побачив – *сонце!* І здалося мені – *сон це!* (П. Усенко). 14. Погана та *мати*, що не хоче дітей *мати* (Народна творчість).

4. Проаналізуйте синоніми. Які з них є семантичними і стилістичними? Що таке синонімічний ряд?

Говорити – казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти.

Гримати – гуркати, грюкати, грякати, гуркотіти, грюкотати, грюкотіти, гримотати, гримотіти, гримкотіти.

Давнина – старовина, предківщина, дідівщина.

Іти – крокувати, ступати, чимчикувати, шкандибати.

Набриднути – докучити, надокучити, обриднути, огиднути, остогиднути, остогидіти, остобісіти, осточортіти.

Неправильний – невірний, хибний, помилковий.

Одвічний – відвічний, споконвічний, предковічний, віковий, віковічний, безвічний.

Пробудитися – прокинутися, проснутися, пробуркатися, прочнутися.

Стрічка – стьожка, бинда, кісник.

Хист – дар, здібність, здатність, талант.

5. Визначте в наведених реченнях антоніми.

1. Ситий голодному не товариш. 2. Повний колос до землі гнеться, а порожній до неба пнеться. 3. Права рука не знає, що чинить ліва. 4. Ранок вечора мудріший. 5. Гірко зробити, та солодко з'їсти. 6. Менше слів, більше діла. 7. Хто хоче багато знати, тому треба мало спати (Народна творчість).

6. Визначте тематичні групи лексики, яка є спільнослов'янською.

1) Сонце, небо, день, земля, ніч, день, зима, весна, вода, гір, гора; 2) сестра, брат, мати, зять, сват, свекор, дід; 3) вухо, ніс, уста, серце, зуб, кров, око; 4) вівця, свиня, лев, вовк, орел, ворона, журавель, риба, муха, окунь, оса, яйце, вовна; 5) береза,

осика, дуб, лист, корінь, кора; 6) дім, двір, пліт, піч, відро, солома, тісто, сир, сало, мука, сметана; 7) вила, молот, весло, серп, ніж, соха, полотно, сито; 8) срібло, золото, олово, мідь, глина, пісок; 9) воля, віра, гнів, дух, диво, щастя, зло, честь, слава.

7. Розгляньте запозичені слова. З'ясуйте, з якої мови вони запозичені.

Аргумент, ліквідація, регрес, дефект, фортеця, стюардеса, цивільний, алфавіт, рецидив, ревізія, гігант, міграція, вербальний, деградація, астроном, бісквіт, бумеранг, бюлетень, волонтер, вольер, вотум, гелій, геологія, гомогенний, девіз, джунглі, дивізія, динаміт, екскурсія, експонат, журнал, zenit, ікебана, імпорт, інкубатор, інструмент, іпотека, конденсатор, кредит, маестро, нейтралітет, планета, професор, психіка, репліка, реставрація, система, цензура.

8. Визначте застарілі слова. Які з них є історизмами, а які – архаїзмами?

1. Жде його Марія і, ждучи, плаче, молодії *ланіти*, очі і *уста* марніють зримо (Т. Шевченко). 2. Не забувай їх в радості і в горі, *оратая*, що в полі ниву оре, *строїтеля*, що каменя кладе і розчином скріпляє найміцнішим, *писателя*, що праведним пером скарби словесні в книгу переписе (І. Кочерга). 3. Удавайте пророків і йдіть – *отверзайте* уста (П. Тичина). 4. І на оновленій землі *врага* не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі (Т. Шевченко). 5. Тоді ми, вряд, *казалисьмо* Черкесу і всім також особам *принаявним*, щоб мову свідкам не перебивали, *поневаж* будуть випхані із ратушу, а двері будуть взяті на скабу (Л. Костенко). 6. А море носи кораблям одвернуло. Б'є у боки, у облавки, горою *паде* на помости (М. Зеров). 7. Тут колись оселялися подільські *зброярі*, і *кожум'яки*, *сніцарі* й *стельмахи*, *пекарі* і *ковалі* (В. Собко).

9. Визначте слова за сферою вживання: загальноживані, термінологічну, професійну та діалектну лексику.

Піч, вітер, скальпель, долина, корабель, ніж, фізика, флора, фауна, космодром, космонавт, сюжет, фронт, акт, протокол, зимно, худорлявий, чавунка.

10. Визначте у наведених прислів'ях, приказках, крилатих висловах фразеологізми типу словосполучення і типу речення. Сконструйте з фразеологізмами-словосполученнями речення.

1. Проти віку нема ліку. 2. За наше жито та нас і бито. 3. Ахіллесова п'ята. 4. Драконівські закони. 5. Дамоклів меч. 6. Троянський кінь. 7. Не буде з Івана пана. 8. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. 9. Гордіїв вузол. 10. Усе тече, все змінюється. 11. Вовк в овечій шкурі. 12. Не хлібом єдиним. 13. Нести хрест. 14. Мовчання – знак згоди. 15. Гроші не пахнуть. 16. Лебедина пісня. 17. Ламати списи. Тримати камінь за пазухою. 19. Хоч греблю гати. 20. Що посієш, те й пожнеш.

Зразок виконання: *Блудного сина* зустріли радісно.

III. Будова слова. Словотвір

1. Поділіть слова на морфеми. Охарактеризуйте корені, префікси, суфікси, закінчення.

Морський, материнство, вчорашній, гуртуватися, денний, червоніти, синь, відсіч, білизна, посередині, кума, куди-будь, заощадження, чомусь, спромогтися.

2. Згрупуйте слова з а спільним коренем.

Багатир, багатство, водити, вода, водій, багато, водний, повід, поводир, багатющий, приводити, багатіти, багатомовний, водянистий, водичка, багатир, проводир.

3. Запишіть подані слова у дві колонки: з похідною і непохідною основами.

Комбайнер, вага, валіза, славити, біг, зеленіти, відгук, орний, ніжний, авіатор, читання, малювання, сніг, море, розлінитися, золото, степ, десять, черствий, ясний, ясніший, глибокий, обгорілий, глибочезний, обід, прийти.

4. Випишіть слова із зв'язаним коренем.

Видання, вулиця, рука, переробити, якати, небеса, денний, птиця, надіти, замкнути, холодний, абонент, свинина, водиця, ожина, жир, мир, пити, прилетіти, нагодувати, носити.

5. У поданих словах виділіть корінь. Прокоментуйте звукові варіанти кореневих морфем.

Крутити – кручу, ломити – ломлю, лити – ллю, допомогти – допоможу, возити – везти, забрати – забирати – заберу, учення – навчання, вага – важити, дуга – дужка – на дузі, горох – горошина – у горосі, могти – міг – могла, пекти – печений, їздити – їжджу.

6. З'ясуйте значення (словотвірне) омонімічних суфіксів у поданих словах.

Ходок, візок, замок, ріжок, струмок, квіток, росток, виводок, ціпок, кидок, яструбок; літун, двигун, балакун, бігун, цвіркун, скакун, сапун, ревун, мазун; долина, яворина, свинина, ущелина, насінина, курятина, телятина, картоплина, осетрина, пухлина, соломина.

7. З'ясуйте словотвірне значення омонімічних префіксів у поданих словах.

Набудувати, наступати, набрати, наглумитися, набути, нарощувати, насмітити, нахилити, надумати; зчепити, зшити, зсипати, з'їхати, склеїти, злетіти, зберегти, зібрати.

8. Виконайте морфемний і словотвірний розбори наведених слів.

Примітка. При морфемному аналізі слова потрібно визначити:

- закінчення (флексію);
- основу (похідна чи непохідна);
- корінь;
- префікс;
- суфікс;
- постфікс чи інтерфікс (якщо є).

При словотвірному розборі необхідно:

- визначити твірне слово;
- виділити в ньому твірну основу;
- встановити словотвірний афікс, за допомогою якого твориться похідне слово;
- встановити спосіб словотворення.

Зразок:

Морфемний розбір

поперекопувати

українець

сучасний

набіг

котрийсь

хмарочос

Словотвірний розбір

поперекопувати ← перекопувати
(морфологіч.: префікс)

українець ← Україна
(морфологіч.: суфікс)

сучасний ← час
(морфологіч.: префікс – суфікс)

набіг ← набігати
(морфологіч.: безафіксний)

котрийсь ← котрий
(морфолог.: постфікс)

хмарочос ← хмари чесати
(основоскладання)

Таксист, підпис, по-домашньому, танцюрист, семеро, тричі, різдвяний, вчорашній, відмова, сотий, перебіг, що-небудь, підписати, підтекст, по-українськи, наддністрянський, безкультурний, наїстися, родичатися, заручитися, наречена (гарна), хрещений (батько), учительська (простора), чорнозем, чорнобривці, продмаг, метробуд, запчастини, вічнозелений, триста, вісімсот, рукав, „Україна” (готель), книгодрукування.

9. Запишіть спільнокореневі слова, розташували їх послідовно (за ланцюговим зв'язком твірної основи).

Зразок: правдивість ← правдивий ← правда.

Яструб'ятко, яструбець, яструб, яструбеня; щасливчик, щасливенький, щасливити, щастя, щасливий; шахтарський, шахта, шахтний, шахтар, шахтарка; цибулинний, цибулиння, цибуля, цибулька, цибулина; лікарняний, лікарня, лікар; кістяк, кістка, кістковий, кість.

10. Перепишіть іменники у три колонки за способом творення: а) префіксальний; б) суфіксальний; в) безафіксний.

Відродження, очищення, вистава, контрудар, відвідини, розлука, паморозь, відвага, відвертість, збори, прозелень, проресна, окис, олюднення, зібрання, складка, обезболювання,

перегук, перегрівання, правнук, праліс, винахід, викрутка, обмілина, сутінь, виліт, заспів.

11. Визначте твірну основу у поданих словах. Запишіть слова у три колонки за способом творення: а) префіксальний; б) безафіксний; в) суфіксально-префіксальний.

Заземлити, призбирувати, обіднити, очорнити, обезхмарити, обезсилити, обезлюднити, обездолений, обнова, обліт, нарис, напарник, намова, наказ, надтвердий, надріз, надбудова, надпис, надрив, надприбуток, наднирковий, надлюдина, надлишок, надсвідомість.

12. У поданих словах виділіть суфікси емоційної оцінки. З'ясуйте значення, яких вони надають словам.

Нездарисько, носище, ягнятко, злодюга, вовчице, дідуган, соловесчко, Наталочка, рукавичка, водичка, платтячко, ліжечко, матусенька, зіронька, річечка, очиці, пісенька, гілочка, дитятко, вагончик, бабуся, дідусь, Людмила, дощик, листочок.

13. Утворіть від поданих нижче слів слова за допомогою суфіксів *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*, *-енн-*, *-ущ-* (*-ющ-*). З'ясуйте, які словотвірні значення виражають вказані суфікси.

Широкий, поганий, дрібний, великий, товстий, високий, здоровий, важкий, злий, зелений, білий.

14. Запишіть суфіксальні прикметники, утворені від поданих нижче іменників за допомогою суфіксів *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*. Поясніть їх правопис.

Тінь, поле, вишня, кришталь, акація, гай, край, вага, міст, дощ, метал.

15. Запишіть присвійні прикметники, утворені від поданих нижче іменників, у формах трьох родів. Поясніть їх правопис.

Василь, Лукаш, сусід, коваль, Тарас, Людмила, Ігор, Гордій, батько, Андрій, сторож, слухач.

16. Запишіть подані прикметники у дві колонки, розмежувавши їх за способом творення: а) префіксальний; б) суфіксально-префіксальний.

Позаштатний, несвідомий, приміський, протизаконний, антидемократичний, екстрамодний, заширокий, передсвятковий, позашкільний, превеликий, невідкладний, бездоганный, доречний, надшкірний, міжпланетний, середземний, наднирковий, співзвучний, безрукий.

17. З'ясуйте, в яких дієсловах наявний один префікс, а в яких – два.

Відполірувати, поприводити, віднайти, обезводнити, знеболювати, попрочитувати, порозкидати, пооббирати, відкидати, поз'їжджатися, удосконалити, узаконити, повиснути, поназбирувати, повиводити.

18. Поясніть спосіб творення поданих прислівників.

Спідлоба, сьогодні, босоніж, двічі, повсюди, невинно, навіки, вічно, утретє, надвечір, надвоє, вгорі, взимку, зимою, гуртом, бігом, кругом, пошепки, по-українськи, по-українському, молодецьки.

19. Запишіть подані слова у дві колонки: а) у яких звуки [о], [е] виконують роль інтерфікса; б) у яких інтерфікса немає.

Життедайний, картоплезбиральний, самоочисний, мотопед, хмарочос, славословити, далекосяжний, автоколона, стократ, сотисячний, легкодоступний, короткочасний, далекосхідний, дводенний, далекобійний, овочезбиральний, високоавторитетний, вогнетривкий, близькоспоріднений.

20. Розподіліть абрєвіатури за словотвірними типами.

ВНЗ, загс, мопед, НАН України, США, міндобриво, ООН, ЮНЕСКО, універмаг, завуч, агітпункт, військкомат, ГЕС, редколегія, літредактор, Нацбанк, УТ-1, Кабмін, АЕС, завмаг, медсестра, УТН.

21. Поясніть способи творення виділених слів.

1. Дурень базікає, а **мудрий** мовчить. 2. З **розумним** не плач, з **дурним** не співай. 3. **Ситий голодному** дрібно кришить. 4. **Сердитий** рано старіє. 5. У **багатого** мудрість у гаманці. 6. Краще з **розумним** сваритися, ніж з дурним миритися. 7. 3

добрим ріднись, з **поганим** – розійдись. 8. Поважай **старших**, але вмій поважати й **молодших**. 9. Хто зрадив **одного**, зрадить і **другого**. 10. У **кожного** в душі дримає лев. 11. Хто на чуже зазіхає, **своє** втрачає (Народна творчість).

22. До поданих слів доберіть ряд похідних, утворених різними способами.

Друг, рідний, земля, зелений, два, сто, ходити, сам, я.

23. Утворіть від поданих слів прикметники, використовуючи суфікс - *ськ-* (-*зьк-*, -*цьк-*). Поясніть їх написання.

Тбілісі, турист, Буг, Кагарлик, солдат, чумак, латиш, гігант, матрос, Воронеж, Кавказ, альпініст, чех, казах, брат, Сиваш, Париж, француз, викладач, Прилуки, журналіст, завод, таджик, Прага.

24. Утворіть від поданих слів іменники, використовуючи суфікс -*ств-* (-*зтв-*, -*утв-*). Поясніть їх написання.

Птах, ткач, стрілець, боягуз, парубок, студент, пасічник, агент, товариш, брат, каліка, грабіжник.

25. Поясніть написання поданих нижче слів.

Життєпис, людино-день, телерадіоцентр, нарсуд, двохсотріччя, пройдисвіт, пів-України, півапелсина, біоритм, макроекономіка, неологізм, суперзірка, виставка-продаж, віце-адмірал, максі-спідниця, чорноземний, східноукраїнський, північно-східний, історико-педагогічний, військово-повітряний, військовозобов'язаний, світло-рожевий, жовтогарячий, самісамінька, абихто, деколи, якнайшвидше, по-моєму, по-друге, так-то, хтозна-скільки, вряди-годи, видимо-невидимо, коли-не-коли.

VI. Морфологія. Орфографія

1. Проаналізуйте текст за віднесеністю слів до частин мови: за загальним значенням (частиномовним), морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні.

Якщо запитати будь-якого учня: що ти знаєш про українську мову? – найімовірніше, відповідь була б така: усе те, що про неї

сказано в підручнику з граматики. Але граMATика – це тільки частина великої науки про мову – мовознавства, або лінгвістики.

Увесь неосяжний світ, його незліченні вияви – предмети, явища, всі його форми і зв'язки, все, чого вже немає, і що буде колись, все реальне та нереальне віддзеркалено в мові. Слова доносять до нашої свідомості те, чого не можна побачити, почути, торкнутись, а можна тільки уявити.

Як і всяка система, мова живе й розвивається за певними законами. Їх можна відкривати, простежувати, виявляти винятки з них, шукати пояснення.

У мові реалізується думка, отже, мова є інструментом усіх наук, усіх набутків людського розуму. А в красному письменстві – ще й засобом впливу на людину, виховання її естетичних смаків. Мова – головне знаряддя поступу (А. Матвієнко).

2. З'ясуйте, до яких частин мови належать слова спільного кореня.

Нікуди, нікудишній, нікудишньо; хай, хаяти, охайний; один, одинокий, одиниця, одинак; сам, самотній, самотність; свіжий, свіжо, свіжість, свіжина; два, двійка, двоє, двоїтись, подвійний, викликати, виклик, викликаний; я, якати, якання.

3. З'ясуйте явища переходу слів з однієї частини мови в іншу.

1. За одного битого дають два небитих, та й то не беруть (Народна творчість). 2. Лінивий до обіду спить, до вечора позіхає (Народна творчість). 3. За одну провину двічі не вішають (Народна творчість). 4. Кожен любить правду, але не кожен любить по правді жити (Народна творчість). 5. Я саме переправляю через річку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом (Ю. Яновський). 6. Один Тимко згадав про старого і розшукав його межі підводами (Григорій Тютюнник). 7. Коли німці бомбили столицю, мати загинула, а хлопчина залишився один (С. Склярєнко). 8. Були собі дід і баба, та не було у них дітей (3 казки).

4. Розподіліть подані іменники на дві групи: а) назви істот; б) назви неістот.

Бабуся, дочка, дядько, дуб, кульбаба, професор, вівця, народ, полк, студентство, труп, валет, мрець, гуска (смажена), учитель, небіжчик, земля, генерал, брат, ведмідь, Тарас, Людмила, синиця, молодь, натовп, школа.

5. Випишіть іменники, що є власними назвами. Чим вони відрізняються від загальних назв? Чому Чорне море зветься „Чорним”?

Ви побачили море – таке велике, таке яскраво-синє! Світло сонця розпадається у прозорій товщі води на сім складових. Найлегше розсіюється між частками саме синій колір. Небо, відбиваючись у воді, посилює синій колір дзеркальної поверхні. Тільки коли набігають хмари, море стає непривітним, майже чорним. Може, через це його назвали Чорним? Але тоді всі моря так називалися б.

Протокою Босфор першими, мабуть, пройшли фінікійці. Тримаючи в таємниці географічні знання і маршрути своїх кораблів, вони перетинали всі моря від Індії до Англії. Як називали вони Чорне море, залишилося таємницею.

Таври, найдавніші з мешканців Криму, за свідченням Плінія Старшого, називали море „Темарінда”, що означає „Темна пучина”.

Тисячу років тому це море освоїли човни руських князів. У ту пору про нього так і казали: Руське море.

У середні віки, коли тут з’явилися кочові тюркські народи, море почали називати сучасною назвою. Через велику кількість водоростей Чорне море темніше за Середземне, звідки потрапляли до нього мореплавці Середньовіччя. А можливо, Чорне море зустріло їх чорною бурею? (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

6. Випишіть іменники з абстрактним значенням. Прокоментуйте їхні морфологічні особливості.

1. Хліб – основа життя. 2. Людина – найбільше багатство держави. 3. Язик – слуга розуму. 4. Упертість – ознака короткого розуму. 5. Окраса миски – їжа, окраса гори – каміння, окраса народу – молодь. 6. Бідність не гріх. 7. На панську мудрість – мужицька хитрість. 8. Руки білі, а сумління чорне. 9. Каяття

пізно приходять. 10. Буде каяття, та не буде вороття (Народна творчість).

7. Запишіть збірні іменники. Доберіть слова спільного кореня, які мають обидві форми граматичного числа – однини і множини. Виділіть суфікси, за допомогою яких утворюються збірні іменники.

Зразок: Птаство – птах – птахи.

Професура, селянство, сосняк, білизна, мошара, березняк, офіцерня, бадиля, жіноцтво, адвокатура, секретаріат, людство.

8. Визначте рід поданих нижче іменників. Вкажіть, на основі яких ознак кожен іменник належить до певного роду.

Харків, краб, завод, сіль, кора, батько, Дніпро, лоша, носище, латиш, багаж, жолудь, лебідь, слуга, владика, Микола, дядько, місяченько, безбатченко, кабанисько, братуньо, парубище, киянка, богиня, кефаль, суміш, Різдво, диво, фальш, плеченько, дівчисько, веретенце, листя, ведмежа, бацище, сокіл.

9. Перепишіть подані словосполучення, розкриваючи дужки. Прокоментуйте, як поділяються на родові групи невідмінювані іменники.

(Відомий) аташе, (поважний) фрау, (свіжий) івасі, (маленький) поні, (рожевий) фламінго, (якісний) салямі, (смачний) желе, (короткий) резюме, (довгоочікуваний) турне, (золотий) пенсне, (старовинний) Тбілісі, (чудовий) Сочі, (весь) Перу, (височенний) Ай-Петрі, (кумедний) какаду.

10. Введіть подані іменники в речення так, щоб вони називали осіб як жіночої, так і чоловічої статі. Як називаються такі іменники?

Писака, читака, задавака, трудяга, ледацюга, базікало, ледащо, Женя, Шура, Шевченко, жаднюга.

11. Виправте помилки в поданих реченнях.

1. Допитлива декан нашого факультету бажала з'ясувати це питання до кінця. 2. Аудиторія уважно слухала доповідь молодої професор Гуйванюк. 3. Відповіді на запитання працівників цеху давав відома доктор наук. 4. Дорога директор,

дозвольте з вами не погодитися. 5. В телепередачі давала інтерв'ю наша технік Марія.

12. Складіть речення з поданими іменниками.

НАТО, АТС, ВАК (вища атестаційна комісія), загс, промторг, райвно, КамАЗ, БМВ (марка автомобіля), АПН.

13. Від поданих слів утворіть іменники чоловічого і жіночого роду, що позначають людей за місцем проживання.

Суми, Грузія, Київ, Львів, Івано-Франківськ, Вінниця, Рига, Україна, Крим, Урал, Америка, Англія, Куба, Тула.

14. До поданих іменників чоловічого роду доберіть однокореневі іменники жіночого роду, утворені суфіксальним способом. Окремо запишіть іменники, від яких такі відповідники не утворюються. Чим це пояснюється?

Режисер, професор, танкіст, піаніст, штангіст, біолог, поет, співак, чоловік, хлопець, солдат, патріот, українець, геній, молодець.

15. Спишіть іменники, розподіливши їх на групи: а) ті, що мають однину і множину; б) ті, що вживаються тільки в однині; 3) ті, що вживаються тільки у множині.

Радість, молоко, відвідини, стіл, урок, щастя, золото, граблі, ліщина, місто, огірок, смола, осінь, фінанси, Карпати, канікули, вареник, олія, солома, біль, молодь, помідор, солодоші, збори, лампа, кеглі, сталь, цукор, кава, пісок, Людмила, роковини, зернові, відносини, галушка, слава, сором'язливість, мед, вишняк, пшениця, мільйон, борошно.

16. Утворіть від поданих іменників форму множини. Чи змінюють вони своє лексичне значення?

Сон, друг, полтавець, сир, сталь, рука, швидкість, свисток, висота, потужність, пшениця, верба, жито, сніг, пісок, Петренко, леді, брат.

17. У поданому тексті визначте відмінок іменників. Які синтаксичні функції закріплено за знахідним та родовим відмінками?

Наш народ з давніх-давен ставиться до хліба з великою повагою і любов'ю. не дарма ж люди ласкаво і шанобливо кажуть про нього: хліб – батечко, хліб – усьому голова ... У цьому втілилось ставлення до хліба багатьох поколінь людей. Від першої секунди, коли жива зернина падає в землю, і до тої найгарячішої пори, коли настає мить народження хліба, землероб не знає ні втоми, ні спокою. І йому таким важливим є для нас бережливе ставлення до хліба. Не викинути, не змарнувати бодай найменшої скибки – це непорушне, святе правило кожної людини, де б вона не жила. Бережливе, шанобливе ставлення до хліба йде не від скупості. Просто ми знаємо високу ціну хлібові. Викинути скибку хліба здавна вважалося великим гріхом, тому що в ньому труд, священний труд людський (З журналу).

18. Запишіть іменники у формі родового відмінка однини.

Науковець, туман, берег, клас, інститут, ювілей, гектар, атом, іменник, університет, екзамен, стрибок, снігопад, четвер, вітер, мороз, щавель, мед, кодекс, капітал, трикутник, відмінок, Дунай, Харків, Дніпро, грудень, Крим, ансамбль, хліб, будинок, вокзал, табун, сад.

19. Запишіть подані іменники у формах давального і кличного відмінків однини. З трьома іменниками у вказаних формах складіть речення.

Молодість, гончар, Ігор, вітер, студент, Іван, друг, Олеся, лікар, юнак, Мирослава, Ілля, радість, Андрій, нива.

20. Запишіть подані сполуки у формі звертання.

Пані Ольга, добродій Лукашевич, товариш капітан, колега Ігор, панна Наталка, пан Романишин, добродійка Шевченко, пан Президент, добродій Поліщук, друг Андрій, панна Марія, пан генерал, добродій Яковенко.

21. Провідмініайте в однині.

Златів Леся Петрівна, Златів Володимир Петрович; Петренко Ігор Олексійович, Петренко Марія Андріївна; Степанишин Борис Ількович, Степанидина Надія Анатоліївна;

Шуровський Йосип Юхимович, Шуровська Наталія Сергіївна;
Козачук Ростислав Павлович, Козачук Олена Леонідівна.

22. Поставте подані нижче іменники у формі родового відмінка множини.

Син, дочка, гектар, перо, груша, кілограм, солдат, знання, мати, плече, дерево, гасло, канікули, вуста, окуляри, двері, сани, помий, ворота, ясла, Суми, граблі, Альпи, вила.

23. Запишіть подані іменники у чотири колонки: а) I відміна; б) II відміна; в) III відміна; г) IV відміна.

Калюжа, зневага, сирота, одиниця, плем'я, людина, успішність, типовість, біль, осел, творчість, завзятість, листя, плече, знамено, пальто, люстра, площа, коліща, мелодія, оцвітина, галка, мрія, кров, осятко, каліка, алея, сім'я, ніч, скатерть, льон, столяр, ося, галчення, зайча, мати, з'єднання, вдача, оздоба, лелека, освітлення, вугілля, осінь, лоша, сирість.

24. Розподіліть подані іменники у три колонки: а) тверда група; б) м'яка; в) мішана.

Секретар, скриня, льонар, Псалтир, односелець, тюлень, мета, вуж, гусяр, училище, клей, поле, ущемлення, лялька, весляр, маляр, вівчар, книш, різьбяр, анатомія, снігур, пивовар, рілля, снігоприбирач, тесляр, ліхтар, охоронець, тюбик, удар, еліксир, усвідомлення, хмеляр, скляр, пустир, командир, ювіляр, Ігор, ноша, сміттяр, лялькар, формуляр, пластир, вугляр, бджоляр, богатир.

25. Замість крапок вставте пропущені букви. Поясніть написання цих слів.

Ема ... ю, подоро ... ю, отеле ... ю, гни ... ю, дале ... ю, шерс ... ю, смер ... ю, жов ... ю, вживаніс ... ю, радіс ... ю, кров ... ю, верф ... ю, Об ... ю, матір ... ю.

26. Поставте у формі родового відмінка однини подані іменники II відміни. Введіть їх у контекст.

Алмаз, акт, апарат, буряк, вал, елемент, інструмент, камінь, пояс, рахунок, термін, фактор.

27. Орієнтуючись на таблиці закінчень, поставте подані іменники у формі орудного відмінка однини.

Хабар, тягар, книжка, ювіляр, вимпел, сторож, силач, екземпляр, панцир, пустир, столяр, ветеринар, кресляр, якір, квартира, вівчар, плащ, комар, пластир, пісняр, вдача, звіробій, вітер, межа, ядро, яблуня, директор, депеша, сюрприз, алмаз, янтар, серце, яблунька.

28. У поданих реченнях з'ясуйте синтаксичну роль іменників.

1. Язик у нього – солодкий мед, а робота – горе гірке. 2. Краще ляпас од друга, як хліб од ворога. 3. Мова – це одежа, в яку вбирається думка. 4. Скарб – не друг, зате друг – скарб. 5. Якщо квітку лаврового дерева на дно вази покласти, її аромат все одно по всій кімнаті розійдеться; якщо освічена людина навіть ім'я своє приховає, слава про неї все одно облетить увесь світ. 6. Якою буде людина, видно по дитяті, яким буде кінь, видно по лошаті. 7. Хочеш на троянди помилуватися – йди в сад, хочеш потішити душу – йди до друзів. 8. Слів знай багато, говори мало: одне сто разів не повторюй, сто слів скажи одним словом. 9. Глибина – в морі, мудрість – у науці. 10. Березень з водою, квітень з травою, а травень з квітами (Народна творчість).

29. Випишіть із тексту іменники і зробіть їх морфологічний аналіз за схемою:

- початкова форма (називний відмінок однини);
- на яке питання відповідає;
- розряд за значенням (назва загальна чи власна; назва істоти чи неістоти; іменник з конкретним значенням (зокрема одиничний/збірний, речовинний/неречовинний тощо) чи абстрактної семантики;
- рід (засіб його вираження);
- число (засіб його вираження);
- відмінок (засіб його вираження);
- відміна;
- група (для іменників 1 та 2 відмін);
- спосіб творення (для похідних іменників);

- особливості правопису;
- синтаксична роль у реченні.

Слово „Україна”, як назва території, вживалося ще з давнини. Вперше слово з’явилося у 1187 році у Київському літописі за Іпатіївським списком. Існує безліч версій щодо походження самого слова „Україна”. Суперечки навколо цього ведуться дослідниками вже кілька століть.

Частина істориків виводила слово „Україна” від слова край – „кінець”, що означає „окраїна”, „погранична” або межівна земля.

Деякі археологічні, історичні, лінгвістичні та етнографічні дослідження доводять, що прадавня Україна була колискою індоєвропейських народів. А тому в основі слів „Україна”, „українці” лежить назва першої на нашій землі держави Троянь, що в свою чергу походить від трояка, який в арійські віки став символом цієї землі, а в наш час – гербом України, котрий називається тепер тризуб. Наші далекі предки носили назву укряїни, що значить „учені тріяни” („троячі”), яка протягом тисячоліть зазнала змін і набула форми „українці”.

Є й інша гіпотеза, за якою слово „Україна” нібито походить від дієслова „укрояти”, тобто „відрізати”, і означає „виділити”, „відокремити”. Так само, як вкрайний хліб звать окрайком, укрояна (тобто відокремлена від решти, виділена з-поміж інших) земля називатиметься Україною (Вкраїною).

Частина істориків дотримується думки, що поняття „Україна” походить від праслов’янської мови від сполучення слова „країна” з прийменниками „у” або „в” (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

30. Випишіть прикметники. З’ясуйте їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

На обох берегах ріки Дніпро лежить місто Київ. Київ – це найстаріше й найкрасивіше українське місто. Це – столиця України.

Для дослідження історії Києва використовували не тільки дані літопису, а й таку історичну працю, як „Синопсис”, що ґрунтується на літописних джерелах та свідченнях польських істориків.

Історики все ще продовжують сперечатися стосовно дати заснування Києва. Вони навіть ставили під сумнів достовірність літописного переказу про трьох братів та їхню сестру.

У другій половині XIX ст. все більше вчених стає на захист літописного переказу про заснування Києва, вбачаючи в ньому реальний історичний зміст. Вірогідність особи Кия відстоював також видатний письменник і вчений І. Я. Франко.

Вік Києва – понад 1500 років. Упродовж всієї своєї історії Київ був великим політичним, релігійним, ремісницьким, торговельним центром. Нині це один з визначних осередків українського національного і культурного відродження (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

31. Випишіть якісні прикметники. З'ясуйте їх лексико-граматичні і словотвірні особливості.

1. Краще сказати гостру правду, ніж лагідну брехню. 2. Рідне гніздо – наймиліше. 3. Щедрий на слова – скупий на діла. 4. Краще близький сусід, як далекий родич. 5. Розум – найбільше багатство. 6. Найкоротша відповідь – учинок. 7. Найдорожча дитина – онук. 8. Сам вельможний, а гаманець порожній. 9. Найсвятіша їжа – хліб, найпочесніше ім'я – людина. 10. І найдовше життя – коротке. 11. Правда солона, а брехня солодка. 12. Слова щирого вітання дорожчі за частування (Народна творчість).

32. Утворіть від поданих прикметників просту і складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Від яких прикметників ви не змогли утворити вказані форми? Чому?

Багатий, дешевий, легкий, червоний, добрий, близький, високий, авторитетний, гарний, поганий, добрий, босий, німий, синенький, брунатний, темно-сірий, прадавній, презлющий, рухливий, могутній.

33. Утворіть від поданих іменників присвійні прикметники, запишіть їх у формі називного відмінка однини.

Терентій, учитель, Наталка, орач, Матвій, Михайло, Соломія, Марія, дід, Надія, Олег, Ольга, токар, сестра, Софія, Сергій, свекруха, свекор, теща, дочка, внучка.

34. Випишіть відносні прикметники. З'ясуйте їх семантико-граматичні і словотвірні особливості.

У XV ст. на авансцену української історії виходить нова сила, яка в майбутньому відіграла визнану роль в історичній долі України. Це було козацтво – суспільна верства вільних людей, котрі виконували оборонні функції й активно господарювали, засновували нові поселення. Вільне життя в степу та боротьба з ворогами-татарами приваблювали сміливих людей. В козаки йшли і селянські хлопці, й міщани, й шляхетські сини, бо „козак” у понятті народу – це справжній лицар, мужня людина.

У 50-х роках XVI ст. козацтво створило свою військово-політичну організацію – Запорізьку Січ. У війську Запорізькому було закладено своєрідний військово-адміністративний устрій, заснований на принципах козацького демократизму, започатковано специфічні політичні інституції, зокрема інститут військових рад. Існувала також власна козацька атрибутика. Усі важливі питання козаки вирішували на загальних або військових зборах, де всі учасники мали рівні права (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

35. Запишіть подані прикметники разом з іменниками у три колонки: якісні, відносні і присвійні. Які прикметники не потрапили ні до однієї колонки? Чому?

Материне серце, довгий шлях, батьківські збори, сьогоднішня розповідь, рідкісний випадок, дерев'яний сувенір, вороняче крило, бджолиний рій, вовчі зуби, людський потік, вишневий, цвіт, учителеве слово, атомна електростанція, світовий ринок, ринкова економіка, заповітна мрія, великий поет, вища математика, старший лейтенант, молодший науковий співробітник.

36. Знайдіть приклади переходу прикметників з одного розряду в інший. Прокоментуйте ці процеси.

Абрикосовий сад, фінальна зустріч, потрійний стрибок, артистична кар'єра, артистична натура, відповідальний редактор, відповідальна робота, ділова поїздка, ділова людина, життєвий шлях, життєва пропозиція, мирна праця, мирний

характер, творчий шлях, творча атмосфера, лікареве застереження, жайворонків спів, левова здобич, богатирський меч, багатирський епос, лисяча нора, лисяче хутро, материнська ласка, звірячий погляд, вовчий апетит, заяча душа, осяча впертість.

37. Подані прикметники разом з іменниками запишіть у формі родового, давального та орудного відмінків множини. Поясніть відмінкові закінчення.

Рання вишня, білолице маля, осіннє листя, історичний меч.

38. Перепишіть, замінивши крапки закінченням. Як розрізнити тверду і м'яку групи прикметників?

Прямокутн... трикутник, придорожн... стовп, тутешн... житель, городн... культура, дружн... порада, дружн... бригада, дружн... сміх, вранішн... туман, дрібн... дощ.

39. Провідмініайте подані прикметники разом з іменниками і поясніть їх відмінкові закінчення.

Безкрайї степ, ранній сніг, добовий термін, вранішня роса, дика груша, довговія жінка.

40. Прокоментуйте, як утворилися наведені прикметники.

Ласкавий, жилавий, гречаний, дерев'яний, дівчачий, земний, віконний, березовий, сербський, мисливський, сусідський, давкий, задубілий, вухатий, язикатий, батьків, Петрів, мамин, Миколин, темнуватий, барвистий, зубастий, металевий, плаксивий; глухий (дід), глухий (звук), тупий (ніж), тупий (кут), вільний (вхід), вільна боротьба; битий, летючий, ламаний, зрілий, спілий, прегарний, надвисокий, всесильний, прадавній, екстраординарний, надплановий, протиерозійний, неосяжний; робітничо-селянський, військово-морський, історико-філологічний, двоголосий, п'ятиповерховий, нижчезгаданий.

41. Запишіть, знявши ризику, складні прикметники. Поясніть правила їх написання.

Високо | шановний, далеко | сяжний, гірничо | рудний, сталє | плавильний, синьо | зелений, світло | брунатний,

жовто | гарячий, північно | східний, східно | слов'янський,
урало | алтайський.

42. Прокоментуйте написання складних прикметників.

Радіофізичний, теплообмінний, чорноземний, правобережний, волелюбний, деревообробний, контрольно-вимірювальний, вищезазначений, діаметрально протилежний, 125-річний, мовно-літературний, навчально-виховний, воєнно-стратегічний, норд-остівський, червоногарячий.

43. Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Поясніть написання відносних прикметників.

(Тисяча літ) історія, (п'ятдесят чотири кілометри) стрічка, (сто кілограмів) відстань, (дві осі) машина, (два поверхи) дача, (три години) перерва, (сорок днів) поїздка.

44. Випишіть із тексту прикметники і зробіть їх морфологічний аналіз за схемою:

- початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду);

- на яке питання відповідає;

- лексичне значення і розряд за значенням: якісний, відносний чи присвійний (або такий, що перейшов з одного розряду в інший);

- форма: повна чи коротка (для прикметників чоловічого роду); стягнена чи нестягнена (для прикметників жіночого й середнього роду, а також у формі множини);

- ступінь порівняння (для якісних прикметників): вищий, найвищий;

- група (за кінцевим приголосним основи): тверда чи м'яка;

- рід (засіб його вираження);

- число (засіб його вираження);

- відмінок (засіб його вираження);

- спосіб творення (для похідних прикметників) та особливості правопису;

- синтаксична роль у реченні.

Сина Володимира Ярослава прозвали Мудрим за його велику мудрість, любов до книги, науки, культури. Він

розширив кордони держави, підкоривши прибалтійські племена та печенігів. Він зміцнив стосунки своєї держави з іншими державами, а саме грецькою, німецькою, угорською, норвезькою, шведською.

За час князювання Ярослава Мудрого численні церкви стали осередками науки, культури, освіти. Та й самі церкви являють собою чудові витвори давньоруської архітектури. Князь дбав про лад та спокій у краю. Важливим державним актом, впровадженим Ярославом Мудрим, став збірник законів під назвою „Руська Правда”.

Ярослав Мудрий славився великою любов'ю до книг, усе життя збирав їх. Книги, доставлені з Греції і Болгарії, при князівському дворі перекладались і переписувались. Ним же при Софіївському соборі у Києві була заснована перша бібліотека, книгозховище. Тут збирали літургійні книжки, книжки для світського читання, різні державні документи: договори, князівські грамоти тощо. Бібліотека налічувала понад 950 томів. На жаль, це унікальне зібрання зникло й досі не знайдене (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

45. Випишіть у три колонки слова з кількісним значенням:

1) числівники, 2) іменники, 3) прислівники. З'ясуйте їх частиномовне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль у реченні.

1. Коли два англіїці зйдуться, перша мова – про погоду.
2. Вчасне слово варте двох слів опісля. 3. Краще мати одну мурашку, яка працює, ніж сто верблюдів, які сплять. 4. Сто друзів – мало, один ворог – багато. 5. Книга – четверо очей.
6. Двічі літо не буває. 7. За сто років стирається навіть камінь, а слово народне й через тисячу років не зітреться. 8. П'ятеро греків – п'ятдесят порад. 9. Краще один птах у жмені, ніж сотня в небі. 10. Бабка надвоє ворожила. 11. Істина одна, а помилок – безліч. 12. Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить, а дурний двічі робить (Народна творчість).

46. Випишіть кількісні та порядкові числівники, поділивши кількісні на власне кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. З'ясуйте відмінність між ними у лексичному значенні,

морфологічних ознаках та синтаксичній ролі у реченні. Схарактеризуйте вписані числівники за будовою (прості, складні, складені).

Найбільша в історії війна, яка довгих шість років спустошувала території сорока держав. Друга світова визривала протягом двох десятиріч після Першої світової, яка потрясла світ на початку двадцятого століття. Склалися два військових блоки протистояння.

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Польща зазнала поразки. Дев'ятимісячна бездіяльність союзників на Західному фронті дозволила Німеччині завершити підготовку до кількох актів агресії проти країн Західної Європи.

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз. Разом з нею виступили Угорщина, Румунія, Фінляндія, Італія. На радянсько-німецькому фронті було від шістдесяти до сіддесяти відсотків діючих дивізій фашистської Німеччини. Але перемога радянських військ у Сталінградській битві 1942-1943 років та в Курській битві 1943 року призвели до втрати німецьким командуванням стратегічної ініціативи. На Тегеранській конференції 1943 року було визнано необхідність відкриття другого фронту в Європі. На Кримській (Ялтинській) конференції 1945 року були узгоджені плани остаточного розгрому фашистської Німеччини, а також чимало принципів повоєнного облаштування світу.

У Другу світову війну було втягнуто сімдесят дві держави. В країнах, які брали участь у війні, мобілізовано до ста десяти мільйонів чоловік. У ході війни загинуло до п'ятдесяти п'яти мільйонів чоловік (З підручника історії).

47. Запишіть цифри словами – кількісними і (де потрібно) збірними числівниками; поставте у потрібній відмінковій формі іменники, що стоять в дужках.

1 (стіл, книжка, перо, ворота), 2 (вечір, кімната, село, ножиці), 3 (звук, ромашка, вікно, ясла), 4 (дощ, злива, око, двері), 5 (граб, береза, яблуко, сани), 10 (дзвінок, дівчина, теля, жнива), 123 (рік, рука, озеро, брюки), 1966 (рік, година, дитя, граблі).

48. Запишіть цифри словами.

5; 7; 8; 11; 40; 90; 567; 288; 0,5; 1999; 5-й; 50-й; 500-й; 2004-й.

49. Запишіть цифри словами. Поставте іменники в потрібній формі, розкривши дужки.

1/2 (урок); 1/3 (канікули); 5,05 (гектар); 2,5 (присутні); 0,7 (метр); 5/9 (кілометр); 10,5 (товар); 4/7 (процент); 4/5 (урожай); 2 3/7 (завдання).

50. Утворіть від кількісних числівників, записаних цифрами, порядкові і запишіть їх.

40, 90, 100, 777, 1001, 1999, 13 мільйонів, 50 мільярдів, 131002.

51. Виправте помилки у поданих нижче реченнях, враховуючи синтаксичні параметри числівників.

1. Двісті п'ятдесят один відремонтованих будинків.
2. Нуль цілих і сорок дев'ять сотих сантиметрів. 3. Три цілих і чотири десятих мільярдів. 4. Два з половиною центнера.
5. Чотири з половиною місяця. 6. Два і одна друга центнери.
7. Чотири і одна четверта місяці. 8. Двісті п'ятдесят один відремонтований будинків прийнятий комісією з оцінкою „добре”. 9. Тридцять одна бригад виконали річне завдання.
10. Чотири кремезних хлопці прийшло до парку. 11. Минуло чотири роки. 12. Тисяча випускників шкіл нашого міста вступили до різних вузів. 13. Мільйон робітників підписали цю відозву. 14. Багато студентів, викладачів, технічних працівників педагогічного університету взяли участь у впорядкуванні нового міського парку. 15. П'ятсот п'ятдесят п'ять учнів склали екзамени на „відмінно” і „добре”. П'ять учнів одинадцятого класу склали екзамени на „відмінно”.

52. Запишіть іменники у потрібній формі з числівниками *півтора, півтори, півтораста, обидва, обидві, обоє*.

Рік, доба, завдання, раз, хлоп'я, дівча, хлопець, дівчина, карбованець, кілограм, метр, літр, грам.

53. Подані в тексті цифри запишіть словами. Виконайте морфологічний розбір числівників за поданою схемою:

- початкова форма;
- на яке питання відповідає;
- розряд за значенням;
- а) кількісний (власне кількісний, дробовий, збірний, неозначено-кількісний);
- б) порядковий;
- група за будовою (простий, складний, складений);
- рід (якщо є);
- число (якщо є);
- відмінок (засіб вираження);
- спосіб творення (для похідних числівників) та особливості правопису;
- синтаксична роль у реченні (зв'язок з іменниками).

На території України налічується понад 71000 річок та водостоків, загальна довжина яких складає – 248000 км.

Найбільшою річкою України є Дніпро. Вона має понад 1350 притоків, серед яких найбільші – Прип'ять, Ірпінь, Рось, Десна, Псел. Із загальної довжини Дніпра (2201 км) на Україну припадає 981 км. Це третя за довжиною річка в Європі (після Волги і Дунаю). Басейн Дніпра займає 65% території країни. Це найбільший річковий басейн України, він має площу 504000 км² і включає 32000 водотоків, серед яких 89 рік завдовжки 100 км і більше.

А найповноводнішою річкою України є Дунай. Його басейн знаходиться на території багатьох країн Європи, в Україні він протікає невеликий шлях – 174 км. Середній річний стік Дунаю становить приблизно 123 млн. м³, що вдвічі більше від стоку Дніпра.

На звання найдивнішої може претендувати й річка Сліпа Турія, що на Волині. Свій початок річка бере від джерела у Щетининських та Чарчинських болотах, має своє русло і течію, місцями сягає 20м завширшки, а потім через кілька кілометрів зникає. Не зумівши дістатися до Турії, Прип'яті або Стиру, Сліпа Турія залишається водяним апендиксом на рівнинних болотах. Тобто, це річка, яка нікуди не впадає (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

54. З поданого тексту випишіть займенники, визначте, з якою частиною мови вони співвідносяться за значенням і морфологічними ознаками (іменником, прикметником, числівником). Яку синтаксичну функцію виконують в реченні займенники?

Що таке „Червона книга?”

Червона книга – це книга, яка постійно нагадує людству про небезпеку, що нависла над рослинним та тваринним світом.

Червона книга – це велика книга червоного кольору, і цей колір попереджує кожного з нас: „Зробіть що-небудь! Врятуйте!”

До Червоної книги заносять ті види тварин, що зникають, і для врятування яких треба вжити термінових заходів. Є у цій книзі й ті види тварин, яких було дуже мало, але завдяки вжитим заходам тепер вони врятовані. Окремий розділ книги присвячено чинникам, внаслідок яких зникають деякі види флори та фауни, а також діям, які допоможуть у збереженні таких видів рослин та тварин.

Міжнародний союз охорони природи та природних ресурсів (МСОП), міжнародна громадська екологічна організація, у 1953 році зробила „Червону книгу фактів”, у яку ввійшли 211 найбільш рідкісних видів ссавців та 312 видів птахів. Одночасно з цим МСОП підготував Чорний список – список тварин, які вимерли за час існування людства.

Червона книга України – це список рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин на території України, які потребують особливої охорони. Заснована вона у 1976 році.

Кожний вид рослин або тварин у Червоній книзі має певну позначку категорії (0 – VI). Ця позначка дає інформацію, щодо цього виду. Наприклад, рись звичайна має категорію I. Це означає, що цей вид знаходиться під загрозою зникнення і його збереження малоймовірно.

Збереження рідкісних та зникаючих видів потребує участі кожного з нас, бо перш за все рослини та тварини зникають внаслідок господарської діяльності людини (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

55. Випишіть займенники, розподіливши їх за розрядами.

1. Він такий, як його слово, а його слово – ні до чого. 2. Хто багато жадає, той від заздрощів вмирає. 3. Хто водночас їсть і співає, тому глузду не вистачає. 4. Земля буде такою, якими будуть люди. 5. Себе в ніс не поцілуєш. 6. Бідна та родина, в якій жодної порядної людини. 7. Всякий птах співає на свій лад. 8. Знання – це сила, що дає крила. 9. Що то за друг, коли він до твого лиха осліп і оглух? 10. Чиї діти, того й клопіт. 11. Себелюби нікому не любі. 12. Ніхто не знає, що його в житті чекає. 13. Зі своєю ложкою по чужих горшках не лась. 14. Скажи, з ким ти ходиш, і я скажу, чого ти вартий. 15. У ледаря весь тиждень – свято (Народна творчість).

56. З'ясуйте частиномовну належність, морфологічні ознаки і синтаксичну роль слів, що набрали займенникового значення. Доберіть до них синоніми-займенники.

1. Вибирай жінку на цілий вік (Народна творчість). 2. Хоч і сова, аби з другого села! (Народна творчість). 3. Не шукай правди в других, коли в тебе її немає (Народна творчість). 4. Одного вечора Олександра сподівалась Василя (М. Коцюбинський). 5. Менший брат покликав других братів (М. Вовчок). 6. Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчулася певна мелодія (В. Собко). 7. На стежці не видно було ні живої душі (І. Нечуй-Левицький). 8. Я не вірив, що з того мурування буде діло (Леся Українка).

57. Провідмініяйте займенники *будь-хто*, *будь-що*, *дехто*, *дещо*, *хто-небудь*, *що-небудь*. Поясніть їх написання.

58. Запишіть подані займенники, знімаючи ризку.

Аби | хто, аби | що, аби | який, де | хто, де | що, де | який, де | чий, хто | небудь, що | небудь, який | небудь, ий | небудь, скільки | небудь, будь | хто, будь | який, будь | чий, казна | хто, казна | який, ні | про | що, хто | сь, ні | від | кого, казна | до | кого, який | сь, ні | від | ого, будь | до | кого, казна | на | чому, ні | до | кого.

59. З'ясуйте в українських прислів'ях випадки субстантивації прикметникових займенників. Прокоментуйте цей процес.

1. Кожному мила своя сторона. 2. Кожна голова має свій розум. 3. Усякому на старість розуму прибавиться. 4. Кожна пригода – до мудрості дорога. 5. Що в молодості навчишся, те на старість як знайдеш. 6. Навчай інших – сам навчишся. 7. Всякий двір хазяйським оком держиться. 8. Сватай ту, яку сам хочеш, а не ту, яка за тебе йде. 9. Слухай кожного, але не з кожним говори. 10. Де твоя родина, там гарна кожна травина. 11. Поглянь на себе, перш ніж інших судити. 12. Хто на чуже зазіхає, своє втрачає.

60. Займенники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку та прокоментуйте їх написання.

Переказала через (вона), усміхнувся до (він), зв'язок з (вони), в'ється над (воно), надіявся на (вони), згадав про (він), збудив (вона), бачилась із (вона), сміявся з (вони), люблю (вони), перед (він), прийшла до (вона), глянув (вона) у вічі, передав через (вони), спитав у (він).

61. Виправте помилки, пов'язані з уживанням займенників.

1. Молодь – це майбутнє країни, на них народ покладає великі надії. 2. Ветерани багато працюють з молодю робітничю зміною, допомагають їм оволодіти професією. 3. Чіпка палко ненавидів панство, але не знав, як боротися з ними. 4. Давид побачив розкішний будинок у саду, який належав Матюсі. 5. У центрі уваги письменника – образ Давида Мотузки, будівника нового суспільства, якого ніщо не може збити з обраного ним шляху. 6. В'ються жайворонки над ожилими полями, і в небо здіймається їхній спів.

62. Випишіть із тексту займенники і зробіть їх морфологічний аналіз за поданою схемою:

- початкова форма;
- на яке питання відповідає;
- розряд за значенням (особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, неозначений, заперечний);

- відмінок (засіб вираження його);
- число (якщо є);
- рід (якщо є);
- особливості відмінювання і правопису;
- спосіб творення (для похідних займенників);
- синтаксична роль у реченні.

Що таке обереги?

У давнину кожне слов'янське плем'я, родина і навіть окрема людина мали свої обереги. Ними слугували трави і квіти, дерева і кущі, птахи і сили природи, різні предмети. Серед дерев особливо шанували українці вербу. Вони вважали, що свячена верба має магічну силу, тому саме її святили на Вербну неділю перед Великоднем. Українці вірили, що дерево, яке одним з перших викидає бруньки, тобто прокидається до життя, передає людині силу та здоров'я, оберігає її та захищає. Освячену вербу ніхто не викидав. Під час граду, щоб зупинити його, викидали її гілля на подвір'я.

„Без верби і калини нема України”, – каже образне народне слово. Існує гарний звичай: біля щойно зведених осель на вільному місці в першу чергу висаджують калину як символ надійного життя, родинного благополуччя і достатку.

Оберегами від нечистої сили були мак і барвінок, тому їх часто вивішували над дверима і вікнами. А волошки символізували чистоту, сором'язливість, людську приязнь. Вони служили оберегом для немовлят.

Нерідко оберегами були жіночі прикраси й різні предмети побутового вжитку. До сьогоднішнього дня дожило повір'я, за яким загубити обручку або сережку – це погана прикмета, що віщує нещастя.

З особливою пошаною наші предки ставилися до хліба, бо вважали його святим. Він завжди лежав на почесному місці – на столі, на рушнику.

Та головним оберегом українського народу була Берегиня – жінка – мати. Її слово, тепло і ласка лікували і повертали сили після хвороб, захищали від злих сил і давали наснагу. Берегиня підтримує домашнє вогнище, вона стоїть коло витоків нового життя, плекає і зміцнює його.

Гомоніли вітри, текла вода, за водою і вітрами йшли роки, та не змінювалися першовитоки природи. Незмінним залишався і колообіг людського життя, рушійною силою якого була жінка-мати. Берегинею колись наші далекі предки називали богиню, що берегла їх від усякого лиха і дарувала добро (Що? Як? Чому? Світ моєї України: популярна дитяча енциклопедія).

63. Прочитайте текст. Перепишіть в окремі колонки такі дієслівні форми: а) особові дієслова; б) неозначені форми дієслів; в) дієприкметники; г) дієприслівники; г') дієслівні форми на *-но*, *-то*; д) безособові дієслова.

Очима прощання дивиться старий на своїх степових трудівників і знову бачить в їхніх очах крихітний човник молодика. Молодик, розминаючись із зорями, все нижче і нижче гнеться до землі. Дід попрощався із ним, узяв з воза ярмо, пішов у сїни. Тут, над комірчиною, він і повісив старе-престаре ярмо, яке, мов спадщина, перейшло ще від діда ... добру сотню років тягнули це мережане ярмо воли, а ще дужче, арапником мережане ярмо тягнув дід Ярошів, ломив його і розломити не міг.

Старий підійшов до хатніх дверей, відчинив їх, великими руками погладив одвірки, крізь які стільки людей приходило до нього, доторкнувся пальцями до сволока, де були вирізані роки його оселі, оглянув і лави, і піч, і стіл, і ліжко, і божницю. Все тут було зроблено його руками, окрім скла, горшків і богів.

У хаті його жили боги і люди. Боги, як і подобало їм, займали покуття, а люди – оселю. Тут вони народжувалися, спинались на ноги, виростали, а помирали, де вже судилось. Люди жили менше від богів, яким не доводилось ні панщини робити, ні гнутися над плугом чи ціпом, ні воювати, ні сплачувати податки і викупне (*М. Стельмах*).

64. Знайдіть у тексті особові та родові дієслівні форми, доберіть до них форму інфінітива. З'ясуйте морфологічні відмінності між особовими дієсловами й інфінітивом.

І от, нарешті, він побачив свою армію. Вона прийшла, прилинула до нього, численна, молода, перейнята запалом наступу. Вона одержала вже ряд блискучих перемог у невеликих

сутичках з супротивником і, вітаючи свого полководця, сяяла радістю, буди певною, що досягла вже вершини завоювань.

Але, як майже і все дороге в житті, армія прийшла надто пізно. Не йому вже вести її в походи, не йому громити ворога з академічних трибун. Оберуть борці інших, менш досвідчених, але міцних духом командирів і рушать у великий похід на природу, несучи з собою, можливо, саме лише його ім'я. Для завершення походу не вистачило тільки-но якихось п'ятдесяти років (*О. Довженко*).

Зразок виконання: *побачив – побачити*. Дієслово має значення dokonаного виду, перехідне, дійсного способу, минулого часу. Інфінітив зберігає лише перехідність і значення dokonаного виду.

65. До дієслів недоконаного виду доберіть дієслова dokonаного виду, поясніть, як вони утворилися.

Шукати, бігти, вести, вітати, ловити, соромити, світити, мити, висипати, молоти, в'язати, мирити, рити, тягнути.

Зразок виконання: *шукати – знайти (суплетивізм), бігти – прибігти* (префіксальний спосіб творення).

66. Спишіть текст. Знайдіть дієслова, охарактеризуйте їх за часовим значенням.

Пливла, пливе, повік пливтимо
Дніпрова втомлена вода ...
Кого, кого це Володимир
Посеред ночі вигляда?

За ким, за чим сумує все
Поміж розхристаних небес?
Кому із кручі адресує
Глибокий жест, високий хрест?

Чи то він впав, чи то вознісся
Над світом зір, над світом трав?
Такий самотній, наче місяць:
То виринав, то потопав ...

(*М. Пшеничний*).

67. Спишіть текст. З'ясуйте, в яких реченнях одні часові форми дієслів уживаються в значенні інших.

Встав і пішов. Вітер мів снігом, по небу тягнулись хмари ... Борислав квапив, бо хотів до Нового Року зайти додому. А стежки зовсім заметені. Сніг глибокий, копкий. Ноги грузнуть і ковзаються. Втомився старий, поки вийшов на гору, задихався, а коли був вже на горі, став, щоб відсапнути. І чує Іван з сусіднього села дзвони. Великий дзвін вдарив дванадцять разів. Іван зрозумів, що він вже не дійде додому, що Новий Рік прийшов (*У. Самчук*).

68. Перепишіть дієслова, з'ясуйте до якої дієвідміни вони належать. Знайдіть різновідмінювані дієслова.

Варити, бувати, бігти, асигнувати, взувати, терпіти, сукати, густішати, кудкудакати, бомбити, стелити, слати, мліти, мугикати, сохнути, клекотати, хропіти, кукурікати, змокнути, ревіти, економити, бурмотіти.

69. Прочитайте виразно текст. Випишіть дієслова у формі наказового способу, виділіть особові закінчення.

Не одлюби свою тривогу ранню,
- той край, де обрію хвиляста каламуть,
де в надвечір'ї вітвовії тчуть
єдвабну сизь, не віддані ваганню.
Ходім! Нам є де йти – дороги неозорі,
Ще сизуваті в прохолодній млі.
Нам є де йти, на хвилі, на землі –
шляхи – мов обрії – далекі і прозорі.
Шумуйте, весни – дні, ярійте, вечори,
поранки, шліть нам усмішки лукаві!
Вперед, керманичу! Хай юність догорить –
ми віддані життю, і нам віддасться в слові!

(*В. Стус*)

70. Випишіть безособові дієслова, з'ясуйте їх лексичне значення й синтаксичні функції.

Коники пурхнули з санками в сніг, наче в петльоване борошно. Легенькі санки перехнябилились на замет. Сонний Балабуха й Прокопович повипадали з санок на м'який сніг,

неначе на перини. В погонича в голові шуміло. Він навіть не оглянувся назад на санки. Самі коні потьопали доганяти поїзд. Батьюшки zostались спати на заметі. Прокоповичеві навіть приснилось, що він спить в себе в катразі, що в катрагу влетів рій, покрутився над ними та й полетів (*І. Нечуй-Левицький*).

71. З кожним із наведених дієслів складіть по два речення, в одному з яких дієслово має особове значення, в другому – безособове.

Чорніє, гримить, пече, насупилося.

Зразок виконання: 1. *Раптово надворі насупилося* (безособове значення). 2. *Дитя відвернулося й насупилося* (особове значення).

72. Розподіліть наведені дієслова за способами творення: 1) суфіксальний, 2) префіксальний, 3) префіксально-суфіксальний; 4) постфіксальний; 5) префіксально-постфіксальний; 6) суфіксально-постфіксальний; 7) префіксально-суфіксально-постфіксальний.

Умиватися, позеленіти, загальмувати, освоїтися, білити, обезводнити, брататися, веселитися, дочити, учителювати, ойкати, оздоровитися, ослів'янитися, шматувати, катувати, пригубити, гуснути, знебарвити, колоситися, висловити, торгуватися, женихатися, розхворітися, розчервонітися, згорбитися, подвоїти, четвертувати, налетіти, загасити.

73. Випишіть дієприкметники, визначте їхні морфологічні ознаки: а) дієслівні (вид, стан, час); б) прикметникові (рід, число, відмінок).

Своїми обрисами село Медвин було схоже на вивернутий з корінням високий пеньок, втиснутий стовбуром на схід. На заході переплетене розгалуження вулиць з двох боків ліпилося до панських лісів і губилося там окремими вузликками хатин. Чим далі село витягувалось понад шляхом на схід, тим більше воно звужувалось і вже від прищвинтарного ставка майже до фігури збігало двома свіжими, мов печерички, рядками осель. Сюди найближче з півночі підходив вигин Бугу, добираючись примхливо покрученими колінами до селянських садиб. Далі ж на захід ріку тіснило безмір'я неозорих полів пана Стадницького, воно підіймалося хвилястим пагорбом на

північному заході і обривалось біля чайного крила березового гаю, од якого вже брало тяжкий розмах панське чорнолісся. Воно було схоже на лук, натягнутий проти села, але замість стріли з того лука вихоплювалась річечка; біля села вона виписувала примхливі петлі, на які нанизувались крихітні левадки, ставочки і копанки (*М. Стельмах*).

74. До поданих дієслів у неозначеній формі доберіть дієприкметники пасивного стану минулого часу. Виділіть дієприкметникові суфікси.

Провітрити, відволожити, обеззброїти, закрутити, вказати, змолоти, побити, умити, сказати, розпороти.

Зразок виконання: *провітрити – провіт[^]рений*.

75. Поясніть розділові знаки в реченнях з дієприкметниковим зворотом.

1. Кризь маленькі шибки вливається притишене соняшне світло, перепущене через зелене мереживо липового листя (*Б. Лепкий*). 2. Навкруги брудні, недбало зроблені й небарвлені лави (*У. Самчук*). 3. Ми в'їхали вузькою, посипаною піском доріжкою (*М. Івченко*). 4. В лісі блищали золоті хрести монастирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Не побиваюсь за минулим, побитим шашіллю зневір (*В. Стус*). 6. Вичитана в книжках і прищеплена українофілами старовина бродить в його молодому тілі, як свіжі дріжджі ... (*М. Стельмах*). 7. Приїхав я, аж той курінь увесь обсипаний валом (*П. Куліш*). 8. За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію политі (*Т. Шевченко*). 9. Осяяні місяцем, гори блищать, осріблені місяцем, сосни шумлять, а море і сердиться, й лас вітри, що нишком його підслухають згори (*О. Олесь*).

76. Спишіть текст. Підкресліть дієприслівники, з'ясуйте їх синтаксичні функції.

З вершечка дуба спросоння зірвалась якась птиця, злякано писнула, залопотіла, чіпляючись крильцями за стовбур, і знову злетіла на вершечок. Збоку по-качиному озвався бурчак: „Вуть-вуть-вуть”. Поспішаючи до Бугу, він співав неголосну, але

переможну пісню весни і розмивав зорі, прибивав їхній цвіт до своїх берегів.

Роман з дороги сходить на стежину, і вона, сяючи класпями снігу, веде і веде його в глибіню темних заворожених дерев, що ждуть не діждуться свого свята. Між деревами заграв якийсь вогник. Ага, то місяць мерехтить, заглядаючи у вікно діда Дуная. У полохливій вечірній красі розкрилась галявинка, чіткий обрис хати, біля обори стоїть віз, а коло нього, ремигаючи, дивляться на місяць посивілі важкі воли, і на їхніх полірованих рогах тьмяно переливається зоряне світло (*М. Стельмах*).

77. Від поданих дієслів утворіть форми на *-но*, *-то*, складіть з ними речення.

Розповсюдити, узаконити, вимести, вибити, перекласти, розв'язати, прочитати, відтворити.

78. Спишіть речення. Підкресліть дієслівні форми на *-но*, *-то*, з'ясуйте їх синтаксичні функції та морфологічні ознаки.

1. Утрачено останні сподівання, нарешті – вільний, вільний, вільний ти (*В. Стус*). 2. Забуто весла ... мов ім'я забуто у тім човні, де ми удвох були (*Т. Журба*). 3. Сказано – козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами (*П. Куліш*). 4. Нас, мабуть, навек розлучено ... Безтямна моя голова! (*Т. Журба*). 5. З трьох боків – полудневого, східного і північного, замкнено воно, ніби кліщами, яром глибоким і тільки із заходу має сполучення з рівниною (*У. Самчук*).

79. Прочитайте речення. Випишіть дієприслівники. Виділіть дієприслівникові суфікси. З'ясуйте видове значення дієприслівників.

1. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними (*М. Коцюбинський*). 2. А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі да й не сидіти, згорнувши руки? (*П. Куліш*). 3. З жалісним криком знялись, полетіли під хмари, людську хлань кленучи і в богів накликаючи кари (*Б. Лепкий*). 4. Вони стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тин і думу

думав. Кайдаш заснув, простягшись на возі (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Тягар життя із честю донесу. І розпочату пісню доспіваю. Сприймаючи оспівану красу, поетів люблять, хвалять і ... не знають (*Г. Чубач*). 6. Впала сльоза, минувши мить, і літа, і простір (*Т. Журба*). 7. Та як забудем стежку ріднокраю – нам сива гілка відомстить за це: душі осліплій мовчки нагадає, з останніх сил ударивши в лице! (*М. Пишеничий*). 8. Соловей, стуливши очі, в келих ночі срібло точе ... (*О. Олесь*). 9. І захід сонця геть заколихався, розносячи свій деренчливий дзвін (*В. Стус*).

80. Прочитайте виразно текст. З'ясуйте, який стиль цей текст представляє. Знайдіть дієприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки в реченнях із дієприслівниковими зворотами.

Ще недавно куц горобини зеленів своїм різьбленим листям, з-поміж якого горіли кетяги ясно-червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими приморозками листя геть облетіло – горобина роздяглась наголо, тьмаво поблискуючи гіллям, на якому неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів; кожна ягідка горіла немовби кораловим світлом, не обертаючись на полум'я, а віддзеркалюючи сонячне проміння. Горобина, прикрашена цими барвистими природними гірляндами, набрала звабливо-святкового вигляду: вона привертала до себе погляд, як жива істота, випромінювала червоношоку усмішку, причому усміхалась нестримно навіть тоді, коли темно-сірі хмари затягали небо й додолу починав сіятись дощик.

Проходячи поблизу горобини, що стояла поміж вільх і беріз у захистку їхнього рясного гілля, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, яка виражала щирю-щирісіньку втіху зі своєї рум'яної краси (*Є. Гуцало*).

81. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду. Поясніть їх творення.

Дарувати, довершувати, жити, забавляти, завмирати, закликати, ігнорувати, кам'яніти, колекціонувати, лускати, мерзнути, оглядати, позувати, розгрібати, фарширувати.

Зразок виконання: *дарувати* – *даруючи*. Дієприслівник недоконаного виду *даруючи* твориться від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфікса *-учи*.

82. Випишіть із тексту прислівники, зробіть їх морфологічний розбір за схемою: 1) розряд за значенням; 2) ступінь порівняння (якщо є); 3) синтаксична роль; 4) до якого слова відноситься.

Нам дали наказ міцно триматись позицій, доки не прийде підмога. Довелось наспіх поробити невеличкі шанці й за ними критись. Ми зовсім не знали, коли саме надійде підмога, якої сили наш ворог, і не думали, що з нами може статись через годину, дві, добу. А так спокійно йшли собі в майбутнє.

Уночі ставало тривожніше. На тім боці горіло небо, не горіло, а світилось яскравим блакитно-зеленим вогнем, що довгими смугами розпускався в небі.

Тоді раптом великий пук сяйва рясним дощем розсипався в темряві, і над нами вибухав великий ляск ...

Над ранок ставало легше. Кулі свистіли лагідно, миротворно. Широкі зірничі привітно усміхались. Навколо були безкраї простори степів (*М. Івченко*).

Зразок виконання: *міцно* – прислівник, означає спосіб дії, ступінь порівняння можливий, відноситься до дієслова *держатись*, виступає обставиною способу дії.

83. Доберіть антоніми до наведених прислівників. Складіть із ними речення.

Спочатку, по-новому, повністю, поволі, там, зблизька, постійно, туди, назад, вгору.

84. Прочитайте текст. Випишіть прийменниково-іменникові (займенникові) сполучення. З'ясуйте, яке значення вони виражають.

І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на солomé ... На нього падає роса, вітер кошлає його волосся, дзеленчать комарі і з луку доноситься безперевний крекiт жаб.

І невдовзі починається косовиця; на луку одного соняшного ранку, ніби на замовлення з'являється багато

чоловіків, і від річки до поля, впоперек лугу лягають валки покосів. Косарі з'являються разом зі сонцем, вони переважно босі, колошні їх штанів по коліна закачані, одягнуті у самі сорочки, на голові або бриль солом'яний, або якийсь старий, пім'ятий кашкет. На поясі у кожного спереду висить кушка з бруском, а ззаду застромлена за пояс дерев'яна мантачка (У. Самчук).

Зразок виконання: *під небом* – значення місця дії.

85. З кожним із наведених слів складіть по два речення, в одному з яких слово виступає прислівником, в іншому – прийменником.

Уздовж, усередині, збоку, назустріч.

Зразок виконання: 1. *Уздовж* дороги росли височенні тополі, тому їхалося легко, з прохолодою (вздовж – прийменник). 2. Тканину краще розрізати *вздовж* (вздовж – прислівник).

86. Випишіть із тексту прийменниково-іменникові сполучення, що виражають такі значення: а) причинові; б) місця; в) об'єктні; г) означальні.

Хоч і сумний сьогодні вечір, а молодь таки потроху збирається на ставку, хлопці вже налягають на дрючки, задовбані в широке колесо з чумацької мажі; колесо крутиться на вмороженому в лід грабовому кілку і розкручує на довгій-предовгій тичині гнуті санчата з прикипілою до них дівчиною в кожушку. Їй і радісно, і страшно, і гаряче від припливу крові, і холодно від шипучого посвисту санчат (М. Стельмах).

87. Прочитайте речення. Випишіть прийменники, утворені шляхом переходу з інших частин мови (іменників, прислівників). Обґрунтуйте свою думку.

1. Але, бувало, з покійним Юзеком Ставицьким візьмуть сака і підуть отак під вечір здовж річкою (У. Самчук). 2. Балачка велася навколо нових чуток, що колюють між людьми (У. Самчук). 3. Край села, біля шляху, стоїть трактор на чатах (Т. Журба). 4. Старий борсук виходить з хати, вітає друзів дорогих, в садочку просить їх сідати, і сам сідає коло них

(*О. Олесь*). 5. І штори край вікна шамріли з вітром (*В. Стус*). 6. Спепелілі круки розлітані круг ватрища пожеж (*В. Стус*). 7. Левко сідає на санчата, навколо нього теплим вінком збивається молодь (*М. Стельмах*). 8. Старий Гнат зачинає ворота, якийсь час дивиться вслід синам, а потім підіймає зір на розкішне гілля трьох ясенів (*М. Стельмах*). 9. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса (*П. Куліш*).

88. Спишіть речення. Підкресліть сурядні сполучники, з'ясуйте групу за значенням.

1. Давній спогад уже не затопить мій щасливий і радісний день ... (*Г. Чубач*). 2. Стиль поведінки різниться – в небі чи в клітці пtiця, в думці чи на папері, в свої чи в сусідські двері ... (*М. Пишеничний*). 3. Ні доріг, ні стежки – все оновила, сплутавши, зима (*В. Стус*). 4. Вмирає пізно чоловік, а родиться дочасно, тому й на світі жити звик, як раб і рабовласник (*В. Стус*). 5. Як ізійшла вечірня зіронька та, повечерявши, старі люде спати повкладались, сільська молодіж почала через широкий став перегукуватись (*П. Куліш*). 6. Розбиває, та не вип'є живущої крові, – воно знову оживає і сміється знову (*Т. Шевченко*). 7. Часом він припадав до землі й обережно дивився на солдата (*В. Винниченко*). 8. Він перший за свою любов тяжкі дістав кайдани, але до скону їй служив без зради, без омани (*Леся Українка*).

89. Прочитайте речення. Випишіть підрядні сполучники й розподіліть їх за такими групами: а) причинові; б) часові; в) умовні; г) мети, г) з'ясувальні; д) допустові.

1. Що клопіт йому до жита й пшениці, коли в нього такі безмежні снігові простори (*М. Івченко*). 2. Від парового опалення в купе стало душно, і Кириленко підвівся з ліжка, щоб скинути піджак (*М. Хвильовий*). 3. Коли йдете один, то один промазуєте, коли йдете колективом, то промазуєте колективом (*О. Вишня*). 4. Годі Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити (*П. Куліш*). 5. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверія, уся Стародубщина потягне (*П. Куліш*). 6. Зелений дуб стоїть посеред поля, мов зачарований

з казок лицар (*Б. Лепкий*). 7. Якщо прийде журба, то не думай її рознести у веселощах бучних (*Леся Українка*). 8. Ти добра жінка, слів терпких нема у тебе для таких, що „впали низько”, хоч злидні перетерпіла й сама, хоч і тоді була спокуса близька (*Леся Українка*). 9. Коли з’являєшся в солодкім сні, моя Вітчизна майже призабута – о, як тоді морозять душу пута! (*В. Стус*). 10. Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (*О. Олесь*). 11. Добре, що кепку простеньку маю, і що найбільше її люблю, і що за кепку я не тримаюсь так, як тримався б за капелюх (*М. Пишеничний*). 12. Зелене трава, зелене у долині при сонці кульбаба. Я нічого забути не вмію, хоч усе призабути могла б (*Г. Чубач*). 13. З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби (*І. Нечуй-Левицький*).

90. У реченнях знайдіть частки. З’ясуйте їх розряд за значенням і роллю в реченні.

1. Я не хотів пошкодити Дуфіну, бо кожен сам про себе хай свідкує ... (*Леся Українка*). 2. Воно вже довизбирувало решту променів зі снігу, і тільки останній їхній пил кривавився на шибках ... (*М. Стельмах*). 3. Чи не краще завернути в поля чи в ліс і сховатися? (*У. Самчук*). 4. І навіть, навіть в тихім сні мені ти вічно снишся (*Б. Лепкий*). 5. В її душі неначе схопилась буря, неначе під вербами заgrimів грім, заблискала блискавка й насунули чорні хмари (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Так-то вони собі там гуторять, а вдова-небога, встаючи й лягаючи, поклони б’є перед образом ... (*П. Куліш*). 7. Бачите: он через дорогу під куминими Уляниними ворітьми кілька колодок лежить ... (*О. Вишня*). 8. Лише німота від хатоньки до хати. Лиш крик полів у вітра з-під крила (*Т. Журба*). 9. Як би часто не кликало небо, не одвикну земним дорожить (*Г. Чубач*). 10. Пустіть мене у молодість мою. Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм, хоч крихіткою ока ухопить прогірклу землю (*В. Стус*).

91. Запишіть речення, знявши дужки. Поясніть написання **не-** з різними частинами мови.

1. І вона пізнає, що це не (святий) Юрій, а панський лановий з канчуком (*М. Стельмах*). 2. І (не)гайно ж закрітосує ряс (*Ю. Смолич*). 3. Дух від неї йде (не)сильний, але це вже аромат (*Ю. Смолич*). 4. Ішла степом – на чорноземі (не) стала і (не)вспіла річку Червону перебрести (*Г. Косинка*). 5. Повний кошик наводив, (не)вудивши зроду (*О. Олесь*). 6. Щока шорстка, щока (не)голена, щока зелена, аж тремка (*М. Пищеничий*). 7. Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, (не)нарікає, коли вирощене мною (не)велике дерево (не)цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, (не)встигнувши ще вирости серед (не)бачених пожарів і катастрофічного грому гармат ... (*О. Довженко*). 8. І так провадить: зглянься, Сину, руками горе розведи, бо як (не)стане України, тоді (не)стане і біди. І в щастя (не)людів пощербне її державний меч і гнів (*В. Стус*). 9. (Не)зграбно ворон кружеля. (Не)зграбно кружеляють сосни (*В. Стус*).

92. Прочитайте текст. Знайдіть вигуки та звуконаслідувальні слова. З'ясуйте їхні функції.

I. – Тр-р-р! Драстуйте, бабусю!
– Драстуйте!
– Де тут, скажіть, будь ласка, кривий Степан живе?
– Кривий Степан?
– Еге! Охотник!
– Так він же ж тепер не охотник: він без правов! А живе він ... Одна ... Друга ... Третя ... Четверта ... П'ята ... Шоста ... Сьома ... за четвертою хатою повернете в уличку. Тією вуличкою у самісінький двір так і в'їдете.
– Спасибі, бабусю! (*Остан Вишня*).

II. – Га-га-га! – зареготав запорожець. – Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по батькові ... Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку – ой-ой-ой! Шкода й казати! Годі дармо балакати! (*II. Куліш*).

V. Синтаксис і пунктуація

1. Випишіть окремо фразеологічні і синтаксичні словосполучення.

1. У печінках сидить; у хаті сидить. 2. Умити обличчя; умити руки. 3. Попасти у ворога; попасти пальцем у небо; попасти в ціль. 4. Бровою водити; бровою не моргне. 5. Взяти себе в руки; взяти в шори. 6. Підкласти свиню; підкласти руки; підкласти дров. 7. Покласти на місце; покласти на лопатки. 8. Бути на сьомому небі; бути в хаті; бути на людях. 9. Варити обід; варити воду. 10. Змести зі столу; змести з лица землі. 11. Велике місто; велике цабе. 12. Вилити душу; вилити воду. 13. Викидати коники; викидати з будинку. 14. Пекти картоплю; пекти раки. 15. Тримати камінь за пазухою; тримати камінь у руці. 16. Шукати вітра в полі; шукати товариша.

2. У поданому уривку виділіть прості і складні, сурядні і підрядні словосполучення.

Невеликі одноповерхові будиночки з високими черепичними і гонтовими дахами тісно обступають просторий квадратний майдан у центрі міста. Посередині його тягнуться ряди довжелезних дерев'яних столиків, ятки, де в базарні дні продається різний крам.

Майдан безлюдний, завалений снігом. В його найдальшому кутку, біля глухих стін кам'яних будинків, стоять ящики з покидьками, порпається, добуваючи поживу, згряя галок.

Недалеко від центру височить над містом фортеця. З півночі та сходу її надійно захищає болотиста Іква, од міста відмежовує глибокий, наповнений водою рів. Зайшли у фортецю через підйомний місток (*М. Олійник*).

3. У наведених словосполученнях установіть типи підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання.

Усмішка друзів, їхні батьки, читаю книгу; сине море; червоний від хвилювання; дуже далеко; стежити за кимось; світло сонця; прочитав твори; згадав минуле; приїхав пізно; пізно увечері; повільно рушати, слухняний хлопець; рання весна; знайомство з учнями.

4. У наведеному тексті встановіть прості і складні, двоскладні й односкладні, непоширені й поширені, повні й неповні, неускладнені й ускладнені речення.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю, поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотіли в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Знявся жайворонок під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви ... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни ... (М. Коцюбинський).

Зразок виконання:

І. Неповторність кожної хвилини шукає шлях від болю до перлини (Л. Костенко).

Речення просте, двоскладне (підмет *неповторність*, присудок *шукає*), поширене, повне, неускладнене.

5. Визначте розповідні, питальні і спонукальні речення.

1. Весно моя, нене, нахились до мене. Дай моїм думкам підняти пагіння зелене (Д. Павличко). 2. Чи, може, це ввижається мені той неказаний камертон природи, де ясні зорі і де тихі води? (Л. Костенко). 3. Вже листопад підкрався з-за дубів, і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 4. Із-під крил журавлиних мені під вікно листопад стелиться (Б. Олійник). 5. Встаньте, сини! Бийте на сполох, дзвони! (Б. Олійник). 6. Золоті кайдани падолисту вітер зняв з обласканих беріз (П. Осадчук). 7. Гуркочи у долю мою, світе, хвилями прадавнього Дніпра (В. Симоненко). 8. Про що, про що скрипить твоя сосна? (Л. Костенко). 9. Мене окликнув хтось!.. (М. Вінграновський). 10. А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі (М. Коцюбинський). 11. Нелегко, брат? Нічого, це життя (Л. Костенко). 12. За хвилину діти з галасом вскочили у

виноградник, випереджаючи матір (*М. Коцюбинський*). 13. „Діду, чи давно ви не бачите?“ – запитав хтось кобзаря (*М. Олійник*). 14. А навкруги його гарно, як була напровесні в полі (*М. Коцюбинський*). 15. Чи зрієса Галілео Галілей? Щось люди там балакали про втому. Про те, що рятувався він. Але й не певна я, бо не була при тому (*Л. Костенко*).

6. У наведених реченнях визначте прямий і зворотний порядок слів.

1. Життя коротке. Поспішайте творити добро (*О. Довженко*). 2. Поетам всіх віків була потрібна Муза (*Л. Костенко*). 3. Сивіла дощем далечінь, вода вже блищала на шляху (*О. Гончар*). 4. Закувала зозуленька в зеленому гаї (*Т. Шевченко*). 5. Слався по долинах тонкий туман (*М. Рильський*). 6. Зашуміли бори в передгроззі, загули, загучали басы (*М. Сингаївський*). 7. Забіліли сніги у дубовій діброві (*А. Малишко*). 8. Планета сива над віками крутиться (*Б. Олійник*). 9. Сонце сховалось у вітах дерев (*М. Коцюбинський*). 10. Весна моя плодами заважніла (*М. Вінграновський*). 11. Вітер розлючено різав лице, завоями заносив світ (*К. Гордієнко*). 12. Тої червневої ночі відкрилася мені вічність (*П. Загребельний*). 13. Про закоханість Михайла Федоровича в книги знали всі (*М. Олійник*). 14. За своє свідоме життя Олекса ще не прочитав жодного такого тексту від початку до кінця (*Л. Різник*). 15. Руки вона на прощання не подала (*В. Тарнавський*).

7. У наведених реченнях визначте підмети та способи їх вираження.

1. Десятків зо три вуликів, понакриваних покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка (*Б. Грінченко*). 2. Увечері Нимидора з Джерею принесли в ряднах відважене панське прядиво (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги (*М. Бажан*). 4. П'ять сотень піхоти рушило рішуче вперед (*Ю. Яновський*). 5. Лиш той творити може, хто любить свій народ (*В. Сосюра*). 6. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини (*М. Коцюбинський*). 6. Вітер-пустун заспівав про весну красну (*І. Чендей*). 7. В боротьбі кожен старається бути переможцем (*М. Стельмах*). 8. Один Марилу все зове та кличе,

а другий славить тільки Беатріче, Лаурі третій всі слова віддав ... (*С. Крижанівський*). 9. Невеликі три літа марно пролетіли (*Т. Шевченко*). 10. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів неказаних у серці (*В. Сосюра*). 11. Чимало батьків і до заморозків не посилало дітей у науку (*М. Стельмах*). 12. Ніхто з нас точно не знає, де поворот (*О. Гончар*). 13. Серпень з вереснем стискають один одному правиці (*М. Рильський*). 14. До хору записалося понад сто чоловік (*Ю. Збанацький*). 15. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях (*М. Стельмах*).

8. Визначте у поданих реченнях присудки, встановіть їх типи (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний).

1. І соловейко на могилі то затихав, то щебетав (*Т. Шевченко*). 2. Був літній погожий ранок (*О. Гончар*). 3. Так, я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні (*Леся Українка*). 4. Чесна праця – то найбільше наше багатство (*Ю. Збанацький*). 5. Лаврінові слова запали Карпові в душу (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Люди не хотіли одрізнятись од інших, своїх сусідів (*М. Коцюбинський*). 7. Між тим Бенедьо вже перестав гримати (*М. Коцюбинський*). 8. Земля не може жити без сонця, а людина – без щастя (*М. Стельмах*). 9. Зараз обличчя брата здається Данилові чимсь кращим, аніж було це кілька днів тому (*М. Стельмах*). 10. Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості (*Ю. Яновський*). 11. Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну (*Леся Українка*). 12. На кінець другого тижня моєї роботи на високій посаді мене почали брати якісь невиразні сумніви (*Ю. Смолич*). 13. Подніпров'я мені колискою було (*І. Ле*). 14. І в стрілах-струнах небокрай дзвенить, і передзвони котяться дібровою (*П. Осадчук*). 15. Третього березня день був звичайний, передвесняний (*Ю. Смолич*). 16. Я знов сьогодні археолог. Уранці в сивий степ прийшов (*Є. Гуцало*). 17. Десна, як завжди, була неповторна (*Ю. Збанацький*).

9. Поставте тире між підметом і присудком. Обґрунтуйте обов'язковість цього розділового знака.

1. Життя людське це, власне, дороги й дороги (*О. Гончар*).
2. Час тільки те, що можна віддати людям на щастя і на добро

(*О. Гончар*). 3. Життя прожити, потоптати сум, еством своїм прославити Людину! (*А. М'ястківський*). 4. Мета ця мир, погожий день, весна, мета ця правда в світлому уборі, дітей у школі пісня голосна, в глибоких шахтах понадхмарні зорі (*М. Рильський*). 5. Запоріжжя місто сталеварів, прокатників, будівельників, енергетиків (*М. Нагнибіда*). 6. Двадцятий вік вік звершень і задуми (*Р. Братунь*). 7. Людське життя це книги чорновик, не вирвеш слова звідтіля ніяк (*Д. Павличко*). 8. Лиш боротись значить життя (*І. Франко*). 9. Праця людини окраса і слава, праця людини безсмертя її (*В. Симоненко*). 10. Свобода це зоряні крила Труда (*В. Сосюра*). 11. Вдихати вітер Батьківщини найвище щастя на землі (*В. Сосюра*).

10. У наведеному тексті визначте підмети і присудки, встановіть їх типи.

Прокинулася Україна після зимового сну. Потали сніги: зелені озимі засіви веселенько потяглися вгору, виправляючи зібгане снігом листячко; молода травиця пробилася з-під землі й вкрила, ніби щіткою, долини, яри, поля та гори. Весняне сонечко силкується обігріти покинутих на всю зиму діток, і дітки веселенько та любо зазирають у вічі своєму татусеві, купаються та гріються в золотому промінні. Земля-ненька поспішається показати батькові свої чада неоцінні і щогодини, щохвилини виводить на показ то билинку манісіньку, то чудову квітку. Довідалися і пташки, що сонечко повернулося додому, що побудовано вже для них оселі в рясних вітках дерев, і позліталися з усіх країн. Голосно зустрічають вони схід сонця, далеко лунає чудовий їх „добридень” (*Л. Яновська*).

11. У наведених реченнях визначте прямі і непрямі додатки, способи їх морфологічного вираження.

1. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Оксана міцно поцілувала Горпину і, не промовивши ні єдиного слова, переступила з дитиною поріг в'язниці (*Л. Яневська*). 3. Марта залюбки слухала розповідь Сухой Мотрі (*К. Гордієнко*). 4. Ліна, похнюпившись, думала про батька, про його оцю розповідь, яку вона чула не вперше

(*О. Гончар*). 5. Іван зірвався і обмотав тією липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лица колючу липчицю (*М. Коцюбинський*). 6. На козацькій раді після Корсуня приговорено мені проситися під руку великого государя Олексія Михайловича (*П. Загребельний*). 7. Доля не скупиться відважувати людям недолю (*М. Стельмах*). 8. Приймач мугикав пісеньки старої (*Л. Костенко*). 9. Здіймаймо, товариство, наші крила із древніх і нових його глибин! (*М. Вінграновський*). 11. Завод розбудив маленьке сонне містечко, поросле споришем та калачиками, від пообіднього дрімотного життя (*В. Гарнавський*).

12. Знайдіть у наведених реченнях узгоджені і неузгоджені означення, встановіть способи їх вираження.

1. Губенко подивився на годинник і дав наказ зупинитись (*Ю. Яновський*). 2. Вітер виміщував обважнілу ріку, вибивав з неї глухий шум і зеленкувату в'язь піни (*М. Стельмах*). 3. Людина праці перемагає все (*Народна творчість*). 4. В серце вріс і древній Чигирин, і священний отчий край Тараса (*Д. Луценко*). 5. Він мав завдання пробратися в дзот номер одинадцять (*Петро Панч*). Повіяли теплі вітри і принесли на своїх крилах пісні пташок (*М. Коцюбинський*). З кущів підліска линуть перші трелі солов'їв (*А. Шиян*). 8. Гуляли в сивих ущелинах водянисті холодні вітри-зав'юги (*О. Гончар*). З ранньої весни і до пізньої осені буйні трави гомоніли тут з вітром цілісінький день (*В. Кучер*). 10. Вже день кладе на мудрість сиву гарячий промінь розсвітань (*А. Малишко*). 11. На стіни падала ряба тінь від кущів бузку (*Петро Панч*). 12. В пахучій хмарі дошової глици стоїть туман, як небо на землі (*Л. Костенко*).

13. У наведених реченнях визначте прикладки, поставте дефіс, лапки, поясніть написання прикладок.

1. Тут, у товаристві однолітків пастушків, заводив він безконечні грища (*М. Коцюбинський*). 2. Тиша над Міус рікою напружилась тятивою, громом набухла, смертю людською ще з Міус фронту – з останнього бою (*М. Сингаївський*). 3. Коли за горбами курганами сідало сонце, веселіло птаство в чагарниках,

понад річкою слався туман (*М. Олійник*). 4. І, може, зустрінеться пісня моя самотня у світі з пташками піснями, то швидко полине тоді тая гучная зграя далеко шляхами тернами (*Леся Українка*). 5. А в тім селі вдова жила, а у вдови дочка була і син семиліток (*Т. Шевченко*). 6. Ой сонечко батечко, догоди, догоди, а ти земле матінко, уроди, уроди (*О. Олесь*). 7. Ще закружляють в лузі, в полі з весною жури журавлі (*М. Сингаївський*). 8. Уклін земний тобі, Варшаво, від брата Києва кладу (*М. Рильський*). 9. Тоді загорілися іскри в чорних очах красеня юнака (*І. Ле*). 10. Я на палубі пароплава Некрасов (*О. Довженко*). 11. Наперед вийшов велетень рибалка, він ніс жмут мотуззя (*Ю. Яновський*). 12. Випало якраз опинитися серед тих хлопців зерновозів (*О. Гончар*).

14. Визначте типи обставин, способи їх вираження.

1. Правда вічно підносить і мучить, і веде крізь вогонь навмання (*П. Осадчук*). 2. Сонце перевалило за полудень, між гір залягла перша сутінь, хоч шпилі їх ще золотились, знизу потягло холодом (*М. Олійник*). 3. В теплий вирій летять восени журавлі, в теплий вирій летять, а весною вертають (*Є. Гуцало*). 4. Заходить сонце в золотих лісах, на стовбурах палахкотить живиця, краєчок хмари, наче блискавиця, горить у надвечірніх небесах (*Д. Павличко*). 5. А небо пливло золотою рибкою, впліталося в жовте жито (*А. Малишко*). 6. Величаво мріє над рікою Тарасова гора (*О. Довженко*). 7. Ми степом їхали. Немилосердно палило сонце, коники сюрчали в сухому поліні (*М. Рильський*). 8. Всю зиму підіймалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера (*О. Довженко*). 9. Ти ореш, сієш, живеш для ясної мети (*М. Рильський*). 10. Побачивши Черниша, боєць зворушився до сліз (*О. Гончар*). 11. Ішов Кобзар до Києва та сів спочивати (*Т. Шевченко*). 12. І верховіттям тонкі тополі кивають стиха, шепотять поволі (*Леся Українка*).

15. Визначте двоскладні й односкладні речення.

1. На узвишші є місцина, що в народі й досі зветься Золотий Тік (*О. Гончар*). 2. І люблю восени по коліна ходити в листі (*М. Стельмах*). 3. В час гарячий полудневий виглядаю у віконце: ясне небо, ясне море, ясні хмарки, ясне сонце (*Леся*

Українка). 4. Висунули мене кандидатом у депутати (Ю. Яновський). 5. Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно (М. Коцюбинський). 6. Вузенька вуличка. Стіна, повита хмелем. Татари сплять, сьогодні в них байрам (Л. Костенко). 7. Стародавніх греків ніколи не було занадто багато, та ніхто не здогадався їх переписати (П. Загребельний). 8. Чорніє поле, і гай, і гори (Т. Шевченко). 9. Сиділо нас чоловік з вісім (А. Тесленко). 10. Ти знов прийшла, моя печальна музо. Не бійся, я не покладаю рук (Л. Костенко). 11. Зоря летить, як молодий Шевченко, і золоте обличчя у зорі! (М. Вінграновський). 12. Крізь темну ніч шумів весняний дощ (А. Малишко). 13. Був гарний весняний ранок (А. Тесленко). 14. Працювати з таким консультантом випадає не кожному (О. Копиленко).

16. Визначте односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення.

1. Вогню і хліба таємничий спів не відбирай у мене, доле-мати! (А. Малишко). 2. Бачу далекі вершини в тумани повитих Карпат (О. Гончар). 3. Сійся-родися від роду й до роду, як повелось в хліборобському роду, стань бодай краплею в морі народу – будеш в народів усіх на виду! (П. Осадчук). 4. Вчителя й дерево пізнають з плодів (Народна творчість). 5. Як сіно косять, то дощів не просять (Народна творчість). 6. Посадили над козаком явір та калину (Т. Шевченко). 7. Чуєте, як у селі співають? (М. Стельмах). 8. Закували хлопців у кайдани та повели до прийому битими шляхами (Т. Шевченко). 9. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко). 10. Вік живи – вік учись (Народна творчість). 11. Куєм прийдешне для землі (В. Симоненко). 12. Прислухаюсь до шереху вітру (П. Осадчук). 13. В лиху годину узнаєш вірну людину (Народна творчість).

17. Визначте безособові та називні речення, способи вираження в них головних членів.

1. Темна ніч. Шляхи. Діброва. Тихо шепчуть ручаї (А. Малишко). 2. В дубині стало темніше, і в глибоких колях, притрушених листом, м'яко зашаруділи колеса (М. Стельмах).

3. І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі (*Леся Українка*). 4. Сум ... Безнадійність. Руїни (*О. Олесь*). 5. Сіро і сумно ставало по заході сонця. Дедалі ставало трудніше спускатись (*М. Коцюбинський*). 6. Шум акацій. Піщані горби. Голубе марево пливе і тремтить над землею (*І. Цюпа*). 7. Нікому не удасться поневолити велику спадщину людського духу (*О. Гончар*). 8. Смеркало. Із Лисянки кругом засвітило (*Т. Шевченко*). 9. Ніколи громів не буває без хмари (*А. Малишко*). 10. Нема на світі України, немає другого Дніпра (*Т. Шевченко*). 11. В хаті зовсім посутеніло (*Ю. Збанацький*). 12. Пісок. Вечірні хмари сиві. Далекі смуги вогневі (*М. Рильський*).

18. Визначте повні і неповні речення. Установіть, які члени речення пропущені в неповних реченнях.

1. Подаруйте світанку надію, дню – натхнення, і руки, і піт, надвечір'ю – утому та мрію про дорогу східсонця у світ (*М. Нагнибіда*). 2. Ти будеш тягти воду лівою корбою, я – правою. А як набридне, поміняємося: тобі буде права, а мені – ліва (*Григорій Тютюнник*). 3. Авторитет учителя починається з першої лекції, досвід, уміння – з подальших (*М. Стельмах*). 4. Розрахувати приземлення Парфен Замковий так і не встиг ... Згодом уже зрозумів, що на якийсь час втратив свідомість. Скільки це тривало, не міг би сказати навіть і приблизно. Однак, певне, не дуже довго, бо, отямившись, зрозумів: над ним – та ж самісінька ніч. От тільки місяць став ніби ще більший, ще червоніший. Зависав тепер над вершечками кущів (*В. Козаченко*). 5. А в горах сосни заводять пісню. То вітер налягає з моря, щоб поламати лісову стіну. Та сосни не дають. Тільки зеленими шапками похитують, кепкують з морських вітрів (*В. Кучер*). 6. Грають в небі птахи вільні, в них проста, одвічна гра (*П. Воронько*). 7. Було життя, осяяне красою, любов і честь цінились над життя (*Л. Костенко*). 8. Розмірявся і не помітив, що за спиною – хтось. Озирнувся – черговий з пов'язкою на рукаві (*О. Гончар*).

19. Знайдіть однорідні члени, з'ясуйте якими членами речення вони виступають, як поєднуються між собою.

1. Іде Максим Туровець своїми полями, чує їхній плач і прощається з посивілим од горя житом, із примовклими дзвонами соняшників, із дівочою задумою гречок, із усім світом, у якому він народився, яким він жив і снів, у якому щоденно знаходив щось нове, від чого прокидалися іскри чи зорі в очах (*М. Стельмах*). 2. Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод (*Т. Шевченко*). 3. Весна іде і рано й пізно, не впорядкована в слова, не однобоко йде, а різко, то вдень, то ночами бува (*А. Малишко*). 4. Життя в труді і боротьбі не раз мені для щастя й слави то дороги, то так собі давало іграшки й забави (*С. Крижанівський*). 5. Вічне море вічно летється, не спиняється й на мить: то об скелі сірі б'ється, то пісні свої шумить (*О. Олесь*). 6. В хаті пахло чебрецем, свіжою травою (*А. Шиян*). 7. Літо розгортало свої зелені стяги по степах, ярах і дібровах (*І. Цюпа*). 8. Як не любити зими сніжно-синьої на Україні моїй, саду старого в пухнастому інеї, сивих, веселих завій? (*М. Рильський*). 9. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (*В. Сосюра*).

20. Розставте розділові знаки. Визначте узгоджені і неузгоджені означення.

1. М'яка тепла курява кущами виростає з-під ніг (*М. Стельмах*). 2. Під осінніми високими зорями затихають оселі (*М. Стельмах*). 3. Оксамитовий холодний вечір ворухиться навколо нас (*М. Стельмах*). 4. Там, за містом понад шляхом битим по гарячій колосистій полі йде дівча татарське вродливе молоденьке ще гуля по волі (*Леся Українка*). 5. Пшениця летється у степу хвилястим золотим гарячим (*М. Рильський*). 6. В глибокі чисті криниці люблять дивитись допитливі діти (*Ю. Збанацький*). 7. Спокійна тиха з'явилась ніч (*М. Коцюбинський*). 8. Збирають світлі золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли (*М. Рильський*). 9. І пада сніг лапятий волохатий спокійно й величаво над селом (*М. Рильський*). 10. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями (*М. Коцюбинський*). 11. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі (*М. Коцюбинський*).

21. Розставте розділові знаки, визначте узагальнювальні слова та однорідні члени, поясніть уживання розділових знаків.

1. У світі є священні імена священні речі Честь Вітчизна Праця (*С. Крижанівський*). 2. У щастя людського два рівні є крила троянди й виноград красиве і корисне (*М. Рильський*). 3. Все бачить співець у широкім роздоллі і небо і море красу світову (*Леся Українка*). 4. Лози кручі ліс все блищить і сяє на сонці (*О. Довженко*). 5. Все змішалось в одну мить і злилось до купи і земля і море (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Ввесь степ і лиман і озеро і море все закуталось у якийсь чарівний тихий світ повилось прозорим сизим туманом (*І. Нечуй-Левицький*). 7. І зелений садок і маленька пасіка в садку під горою і криниця під грушею і левада і зелена діброва на горах і розмова з Лавріним за пасікою все ніби завітчало свекрову хату квітками та землю пахощами (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Дикі гіллясті черешні висока трава по підгір'ю навпереміш із квітами раннього літа все в цім краю таке соковите таке зелене (*О. Гончар*).

22. Знайдіть відокремлені другорядні члени, визначте їхню синтаксичну роль.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Кінь обережно ступав лісовою дорогою, наставляючи вперед вуха (*Ю. Яновський*). 3. Завжди веселий, непосидючий і заклопотаний, Сухобрус був зараз якийсь мовчазний і сумний (*В. Кучер*). 4. Ті рожі й маки посадила жінка, норвезька мати, в скорбній самоті (*А. Малишко*). 5. З-під сокири, дрібніючи, білим пір'ям осипаються тріски (*М. Стельмах*). 6. Суворий Дант, вигнанець флорентійський, встає із темряви часів середньовічних (*Леся Українка*). 7. Окрім дитинства, все його життя недовірливо сторожили чужі очі (*М. Стельмах*). 8. Зупинившись біля великого соняшника, Тимофій оглядає свою дідизну, а потім і всю землю (*М. Стельмах*). 9. Минуло вже кілька днів, як Данько та Валерик опинились в Асканії, в самому серці таврійських буйних степів (*О. Гончар*). 10. Любімо, шануймо, бережімо природу, вічне джерело нашого життя і нашої творчості (*М. Рильський*). 11. А потім в ріст пішла уся трава, червонобока, тиха, грозова, заплетена у стрілки, в дуги гнута (*А. Малишко*). 12. Мандрівка в молодість, на свій Берег Дитинства, – то, як

бачимо, не мода і не забаганка, а людська потреба, яка освячується духовними витоками, громадським обов'язком (*В. Скуратівський*). 13. Із неба, із самого дна, упала хата, яблуком достиглим упала (*В. Голобородько*). 14. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибіню (*М. Коцюбинський*).

23. Визначте відокремлені другорядні члени, поясніть причини відокремлення, поставте розділові знаки.

1. Дорога ховалася в лісах і знов зараз спускалася дуже круто в глибокий вузький яр зарослий густий ліс (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння вільна від тіней і холодків (*М. Коцюбинський*). 3. В саду шумним на вишні молодій звиса ягіддя кругле й соковите над ним хмарки ведуть свої човни розписані блакиттю (*А. Малишко*). 4. В нашій лоцманівській слободі замість тополь край шляху вирости металеві щогли вищі за всяку тополю (*О. Гончар*). 5. Сидить він засланий за правду на Сибір коло намерзлого вікна в студеній хаті (*І. Вирган*). 6. Минув уже четвертий рік відколи Денис Сивашенко відділювався від батька й від Зінька меншого брата зараз після того як середульшого брата Романа заслано на Сибір (*Б. Грінченко*). 7. Дядько Євмен лісник одного з об'їздів борівського лісництва того дня прокинувся на світанку (*Ю. Збанацький*). 8. На кризі дніпровій пливе курінець старого рибалки старого рибалки нехитра оселя (*П. Воронько*). 9. Чудова мрія розкішна та ясна кохано в ту ніч огорнула мене (*Леся Українка*). 10. Сонцем зігрітий дощами січений хлібом годований черство-суворим ти між людьми вже давно помічений щастям і лихом добром і горем (*А. Малишко*). 11. Тут у цій хатці написано більшість моїх творів переважно вони про Житомир і про його людей (*Вал. Шевчук*).

24. Складіть і запишіть речення, в яких у ролі відокремлених другорядних членів виступають слова, словоформи, словосполучення:

– відокремлені означення: *схвильований, теплі і сонячні, прочитаний мною;*

– відокремлені приклади: *учні, робітники, працівники промисловості, демонстранти;*

– відокремлені обставини: *відпочивши, святкуючи перемогу, пізно увечері, за горами;*

– відокремлені додатки: *крім неділі, за винятком відсутніх, замість відпочинку, наперекір поганій погоді.*

Зразок виконання: *Окрім родичів, на весілля прийшли багато друзів і знайомих.*

25. Знайдіть звертання, визначте способи їх вираження, поясніть розділові знаки.

1. О дзвоне крапель весняних, о брость набрякла на деревах! Хіба ж не треба рук моїх для виросту садів вишневих? (*М. Рильський*). 2. Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас – де ж мені вас діти? (*Т. Шевченко*). 3. Плинь, моя пісне, як хвиля хибкая, лיןь, моя пісне, як чайка прудкая (*Леся Українка*). 4. Нічко дивна! Тобі я корюся, Геть всі темнії думи сумні! (*Леся Українка*). 5. Земні народи, люди, племена, до вас я руки й серце простягаю (*М. Рильський*). 6. Розмахніться дужче, теслі! Дзвінко бийте, ковалі! (*М. Рильський*). 7. О світе зелений, для тебе у мене багато, багато пісень (*В. Сосюра*). 8. Дихни на повні груди, народе любий мій! (*П. Тичина*). 9. Шевченку! Відгук дум своїх чи чуєш ти у нашім співі? (*М. Рильський*). 10. Ярославно, Ігор знову кличе, шле гінця з далекого полка (*А. Малишко*). 11. Прогорни, моя Доле, хоч руками долинку, чи не знайдеш під снігом з дивоцвіту стеблинку (*Леся Українка*). 12. Краю, ти мій краю, кращого за тебе я в житті не знаю! (*В. Сосюра*).

26. Знайдіть вставні слова, словосполучення і речення, поставте розділові знаки.

1. Для справжнього великого поета беремо це слово в найширшому значенні нема межі між чужим і власним горем (*М. Рильський*). 2. Ніч тоді пам'ятаю видалася темна (*А. Шиян*). 3. „Поема про море” гірко це сказати лебедина пісня Олександра Довженка (*М. Рильський*). 4. На щастя подібні роздуми заглянули у мою голову оце вперше (*Ю. Збанацький*). 5. Я ще казавши правду не ввійшов ані словечком в тиш лабораторій (*А. Малишко*). 6. Там кажуть з гір усю країну видно (*Леся Українка*). 7. Сиділи ми при згаслому багатті усі гуртом а гурт

нас був чималий дивилися як вогники блакитні тремтіли і конали (*Леся Українка*). 8. Тепер черешня накинута на свої плечі багряню хустку й здавалося теж хотіла зрушити з місця й піти кудись у свою дорогу (*М. Стельмах*). 9. Справді сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви (*М. Коцюбинський*). 10. Той що розмовляв з Валериком Данько догадався що це й є сам Водяник був невеликого росту але міцний вузлуватий прудкий у рухах ... (*О. Гончар*). 11. І золотої й дорогої мені щоб знали ви не жаль моєї долі молодой (*Т. Шевченко*). 12. Але я помилявся як то кажуть розумні люди жорстоко (*П. Загребельний*).

27. Встановіть типи складних речень (складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові) і засоби зв'язку їх частин.

1. Туровець розписався, а Хворостенко знову пішов до дверей (*М. Стельмах*). 2. Отак, пересміюючись, і підійшли до купини дерев, за якими здригався і стугонів водяний млин (*М. Стельмах*). 3. І ось там, стоячи на темній, задощеної площі Космонавтів, я подумав, що завжди б хотів жити в святковості, в radoшах пташиного співу, в зеленому шереху листя, в спокійному світанні радісно-сірих очей (*П. Загребельний*). 4. Зачинене вікно німувало, але від того їй стало ще лячніше. 5. У човен натекло дощу, настил простудно хлюпав холодною водою. 6. Тут вода текла повільніше, за човном забіліла рівна неширока стежка (3 творів *Ю. Мушкетика*). 7. Задивився хлопчик у весняне небо, проводжаючи очима журавлів, аж поки не загубилися вони у блакитному потоці (*І. Цюпа*). 8. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю (*Леся Українка*). 9. Зараз у центрі все вже було заасфальтоване, лиснюче покриття чорніло перед Дошкою пошани, ще справді свіже, зернисте, недавно вкочене (*О. Гончар*). 10. Він і досі не міг збагнути, для чого запросили його сюди (*В. Собко*). 11. Ріка лютувала, ріка скаженіла (*Ю. Мушкетик*).

28. Встановіть типи ускладнених складних речень і засоби зв'язку їх частин.

1. Може, навіть на оцих ось кучугурах, на гарячих оцих пустирищах, де ми з тобою зараз млієм від спеки, де росте

тільки чахлий молочай, виростуть тоді садки зелені, з'явиться місто чудове, як ото буває в казках ... 2. І хоч з правого берега Дніпра підводили під настил моста бікфордові шнури, бійців, що прикривали переправу, це не лякало: вони знали, що після того, як переправа прийме всіх, перейдуть по гулкому настилу й вони, і лише після того буде запалено бікфордів шнур. 3. Все ближче сичали кулі в розпечених пісках, все частіше то тут, то там хтось скрикував, чиясь гаряча кров втавала в пісок ... 4. Бої в цім районі тепер не припинялись: то ворог кидався штурмувати плацдарм, то, навпаки, оборонці плацдарму, вирвавшись на простір, відгнали противника далеко в степ, повертаючись потім знову під натиском його переважаючих сил у траншеї та окопи плацдарму, під захист укріплень, які тут весь час будувались і будувались. 5. Коло, де танцюють, весь час зливають водою, гаряча земля парує, але незабаром з-під каблуків вже знову б'є курява, хмарою окутуючи танцюристів. 6. Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубають дерево для плацдарму, і до просторів сухого, з гарячим повітрям степу – всюди напружено трудиться люд. 7. Працюють бійці, працюють командири, все населення придніпровських сіл піднято на ноги і теж кинуте на будівництво оборонних укріплень червоного плацдарму. 8. Проходячи степом крізь розвирований людський мурашник, вже й не розбереш, де вояки, а де місцеві селяни – однаково зблискують, лисняться потом оголені спини, однаково заповзято орудують лопатами огрубілі натруджені руки. 9. Чоловіки вергають землю, жінки розносять їжу, і навіть дівчора цілий день тягає понад окопами відра з водою (З творів *О. Гончара*).

29. Визначте, яку синтаксичну функцію виконують сполучні слова у наведених реченнях (яким членом речення виступають?); встановіть типи речень.

1. З розхристаної вулички, яка обривалась не тином, а двома струмками червоної мальви, вони ввійшли в бабине літо, що пливло над пінистими стернями і шамотіло на свіжих скиртах (*М. Стельмах*). 2. Вузькою протокою, котра навпіл перерізала острів, Андрій вплив у Бакай (*Ю. Мушкетик*). 3. Пісня, яку співала мати разом з сестрами, була для малого

хлопчика не просто піснею, а журбою отого дідуся, що в кудлатій шапці з покуття дивився пильно на нього (*І. Цюпа*). 4. Трохима Івановича Колобка, єдину людину, яку він міг назвати рідною, у нього хотіли забрати (*В. Собко*). 5. На високих каштанах і кленах, що затишно затіняють Фабричну вулицю, де-не-де та й промайне вже золотий листок, немовби підкреслюючи, відтіняючи буйність розкішної зелені (*В. Собко*).

30. Замініть наведені речення синонімічними: складносурядні – складнопідрядними, безсполучниковими; складнопідрядні – складносурядними, безсполучниковими; безсполучникові – складносурядними, складнопідрядними. Поясніть причини неможливості перетворень в окремі типи.

1. Звідси відкривалось море, добре видно було в далечі розлогу його синяву (*О. Гончар*). 2. Сонце лоскотало катерові металеві боки, він по одному розплющував круглі очі ілюмінаторів (*Ю. Мушкетик*). 3. Всі почуття його в ту мить були збуреними до краю, і найгострішим з них була ревність (*В. Собко*). 4. Внизу голубіє, петляючи поміж зелених берегів та верболозових кущів тиха Вілія, а далі кучерявляться гаї й ліси. 5. Додому прийдеш – руки німіють. 6. Миколі приємно, що він чаклує біля вогню. 7. Сердиті громи потрясли небо, і вогнисті блискавиці шматували передсвітанкову млу. 8. Бувало так, що до двору Островських збиралися сусідські хлопці й дівчата послухати юного музиканта. 9. Коли зовсім стемніло, вирушив на вокзал. 10. Поговорили ми з тобою, а зараз час і за діло братись. 11. Командирові полку Пузиревському доповіли, що три дні тому в Шепетівці до них пристав якийсь хлопчина (3 творів *І. Цюпи*). 12. Та ось рокіт урвався: корпус гнівного максима сіпнувся востаннє і завмер (*Яків Баш*). 13. Водночас вона вловила, що майор начебто не випадково послав саме за тим Турбаєм (*Яків Баш*). 14. Надворі стемніло, почалася заметіль (*М. Олійник*).

31. З наведених пар простих речень сконструйте усі можливі типи складних. Поясніть характер синтаксичних зв'язків і змістових відношень в утворених конструкціях.

1. Учні запізнилися. Йшов дощ. 2. Настала весна. Розпочалися польові роботи. 3. Робітники працювали по-

ударному. Чимало продукції надійшло понад плану. 4. Мина весна. Настане літо. 5. Фільм був цікавий. Його з задоволенням дивились дорослі і діти. 6. Настав вечір. Було тепло. 7. На демонстрацію вийшло багато людей. Стояв теплий сонячний день. 8. Ліс зустрів нас щебетанням пташок. Навкруги все цвіло, зеленіло. 9. Дорога слалась рівна. Їхати було приємно. 10. Море було спокійне. Відпочиваючі купалися.

Зразок виконання: *Учні запізнилися, бо (оскільки, тому що) йшов дощ; Йшов дощ, так що учні запізнилися; Йшов дощ – і учні запізнилися; Учні запізнилися: йшов дощ. Йшов дощ – учні запізнилися.*

У сконструйованих сполучникових (складносурядних і складнопідрядних) і безсполучникових реченнях виражаються причиново-наслідкові змістові відношення: у першому і четвертому реченнях причина міститься в другій частині, наслідок – у першій; в інших реченнях – навпаки. Слід, однак, пам'ятати про те, що в ряді випадків коло змістових відношень може бути значно ширшим.

32. Перетворіть прості ускладнені речення в складні, замінивши відокремлені члени підрядними реченнями; складні речення замініть простими ускладненими.

1. Уже навчені гірким досвідом, Богдан і Северин довго вивчають узлісся і входять у нього з гвинтівками напереваги (*М. Стельмах*). 2. Пройшовши з кілометр, вони знову побачили короткі спалахи і темні постаті в житах (*М. Стельмах*). 3. Максим Рильський, говорячи про історію українського поетичного слова, називав новаторами Т. Г. Шевченка і П. Г. Тичину (*І. Білодід*). 4. Полкове знамено то шугало червоною птицею в тінясті нетрі лісу, то знову виривалось на простори, залиті сонцем, високо розвіваючись у прозорих польових вітрах (*О. Гончар*). 5. Грицько Шамшур товаришував з Костем, на прізвище Матрос-Марусик, ще з дитячих літ (*Є. Гуцало*). 6. Неподалеку від їхньої убогої хати стояв розкішний будинок адвоката Лещинського, оточений густим садом (*І. Цюпа*). 7. Прощаючись із Знайдою, Люда попросила дівчинку обов'язково прийти до Соколиного (*М. Трублаїні*). 8. З-поміж багатьох поданих страв найсмачнішою вважалась камбала, приготовлена способом, відомим лише

господаркам Лебединого острова (*М. Трублаїні*). 9. Книжки, які батьки привезли із Франції, вже прочитала (*М. Олійник*). 10. Відплативши за брата, Дмитро повільно рушив до виходу (*І. Цюпа*). 11. Невелика, з двох кімнат, квартира, яку найняли Косачі на Тарасівській вулиці, одразу стала затишним куточком для молоді (*М. Олійник*).

Зразок виконання: *Богдан і Северин довго вивчають узлісся і входять у нього з гвинтівками напереваги, тому що уже навчені гірким досвідом.* Відокремлене означення перетворено в підрядне причинове речення.

33. Визначте різновиди складносурядних речень і засоби зв'язку їх частин.

1. Леся знову заплакала, вдячно обціловуючи батькове обличчя, але то були вже сльози радості, свідомої першої, хай незначної, зате щирої допомоги скривдженим (*М. Олійник*). 2. Михайлик і Леся згадували подробиці від'їзду батьків, а Шура більше відмовчувалась (*М. Олійник*). 3. Серце калатанням відлічувало час, але з людей ніхто навіть не поворухнувся (*М. Стельмах*). 4. Телефон озвався знову, і Демид схопив трубочку (*В. Собко*). 5. Демид ще говорив якісь слова, закінчував роботу і здавав інструменти, а всі думки його були вже там, у десятому цеху (*В. Собко*). 6. Край неба на заході почорнів, і незабаром, швидко наближаючись, звідти посунули важкі громаддя хмар (*М. Олійник*). 7. Петра Антоновича перевели працювати знову до Ковеля, а з ним на деякий час поїхала і Ольга Петрівна (*М. Олійник*). 8. Нервово тремтить у руках олівець, і з тихим шелестом падають на підлогу списані сторінки (*І. Цюпа*). 9. Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося (*М. Коцюбинський*). 10. Мене охопило обурення, і я поспішно подерся на горбок до землянок (*Петро Панч*). 11. По вулицях стікали каламутні струмки, а вузькі і горбаті тротуари блищали від болота (*Петро Панч*). 12. Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася (*Н. Кацук*). 13. Човни розпікалися на сонці, і пахло смолою, водоростями (*Ю. Логвин*). 14. Ванько був поруч, але розмовляти їм не вдалося (*Я. Стецюк*). 15. Люди в окопах в першу мить інстинктивно притислися до землі, але зараз же всі, мов по

команді, висунули голови і почали напружено вдивлятися в небо (Д. Ткач). 16. Ворота відкрилися – і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір (Григорій Тютюнник). 17. Дорош посилав зв'язкових до сусідніх підрозділів, але зв'язківці не поверталися назад (Григорій Тютюнник). 18. Падав сніг, і ні в чому не відчувалася зима (Є. Гуцало). 19. Ген-ген попереду з ранкової мли вогняними скалками заблищали великі кам'яні гряди, і назустріч плотам долинув могутній шум водоспаду (Яків Баш). 20. Стаха Очерета призначили шкіпером „Колумба”, і з того часу він не розлучався з шхуною (М. Трублаїні). 21. Нарешті запалили свічку, та вітер одразу її погасив (В. Канівець). 22. Катер бурунив воду недалеко від берега, і всі очі були приковані до нього (Ю. Мушкетик).

34. Зробіть повний синтаксичний аналіз наведених складносурядних речень.

1. Слабенько бринить її тендітний голосок, але, влітаючись у тисячоголосий хор демонстрантів, він теж стає могутнім, дужим (М. Олійник). 3. Щодень приносив лагідніші подихи вітер, і зазеленіла на пагорбах земля (М. Олійник). 3. Проминуло кілька днів, а там і канікули скінчилися (Є. Гуцало). 4. Десятник сердився, лаявся, а Гонтаря охопила неймовірна досада (Яків Баш). 5. Вони витягли на пісок човна, і Андрій подряпався по схилу (Ю. Мушкетик). 6. Осінній день короткий, але сьогодні він згасав надто повільно (Я. Стецюк). 7. Остання хвиля накопилася на берег, але вона була вже безсилою (Д. Ткач). 8. Сині потоки лилися, і Ташань кипіла під вітром (Д. Ткач). 9. Вербі сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою. 10. Деякі солдати голилися, а деякі, роздягшись по пояс, милися біля річки (з творів Григорія Тютюнника).

Зразок виконання: *Щодень приносив лагідніші подихи вітер, і зазеленіла на пагорбах земля (М. Олійник).*

Речення розповідне, неокличне, сполучникове, складносурядне. Складається з двох простих речень. *Щодень приносив лагідніші подихи вітер, зазеленіла на пагорбах земля*, які поєднуються між собою єднальним сполучником *і*. Кома ставиться тому, що прості речення як частини складносурядних, поєднані сполучниками сурядності, розділяються комами.

Речення *Щодень приносить лагідніші подихи вітер* просте, двоскладне, повне, поширене. Підмет *вітер* виражений іменником; присудок *приносить* виражений дієсловом (простий дієслівний). У групі присудка є другорядні члени: обставина часу *щодень*, виражена прислівником; прямий додаток *подихи*, виражений іменником у знахідному відмінку; узгоджене означення *лагідніші*, виражене прикметником.

Речення *Зазеленіла на пагорбах земля* просте, двоскладне, повне, поширене. Підмет *земля* виражений іменником; присудок *зазеленіла* виражений дієсловом (простий дієслівний). Від присудка залежить обставина місця *на пагорбах*, виражена іменником у поєднанні з прийменником.

35. Сконструйте з наведених пар простих речень усі можливі різновиди складносурядних речень. Поясніть синтаксичні зв'язки і смислові відношення між частинами складносурядних конструкцій.

1. Рожевий ранок уставав на сході. Земля парувала під сонцем. 2. Селяни поспішали у поле. Учні ішли до школи. 3. У полі по-ударному працюють люди. Урожай уродить гарний. 4. Зійшло сонце. Легкі хмарки пропливали по небу. 5. Улітку селяни працювали від зорі до зорі. Вони виростили багатий урожай. 6. Зозулі кували. Солов'ї витьохкували. 7. Швидко пролітають роки. Кожен повинен прагнути принести своєму народові якнайбільше користі. 8. Без'ядерний мир – основна умова існування людства. Ядерна війна – смертельна загроза всьому цивілізованому світові. 9. Наші люди стоять в авангарді боротьби за мир. Вони закликають до цього усіх чесних людей земної кулі. 10. Досягнення науки і техніки незаперечні. Їх треба правильно використовувати для блага людей.

Зразок виконання: *Зозулі кували, а солов'ї витьохкували; Зозулі кували, і солов'ї витьохкували.*

В утворених складносурядних реченнях виражаються смислові зіставні і часові відношення, що передаються за допомогою лексичного складу частин і сурядних сполучників (протиставного *а* і єднального *і*). Треба зазначити, що з наведених пар простих речень можна утворити не більше одного-двох складносурядних.

36. Розгляньте наведені складносурядні речення ускладненої будови. Встановіть, де це можливо, рівні членування. Визначте змістові відношення між частинами цих конструкцій.

1. Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні (*М. Рильський*). 2. На Україні теж другий рік був недорід, проте в деяких губерніях ще водився хліб, і його вільно продавали на базарах. 3. Він був чимсь стурбований, говорив пошепки і часто визирав на вулицю, а там повиходили люди з усіх дворів, і всі теж про щось тривожно перешіптувалися. 4. Сонце спускалось на другий кінець шляху, і ліс на Кузьмівці ставав сизим, а на Кириковій Січці верхки дерев ніби тліли на вогні (З творів *Петра Панча*). 5. Звечора напалив, проте вже вихололо, і він відчував кістками холодне каміння печі. 6. Туман посвітлів – і відкрилось гладеньке дзеркало річки, лише шматочок його, та якось одразу й на душі розвиднілось (З творів *Є. Гуцала*). 7. Малих почали відправляти додому, проте до Лесі й Михайлика, мабуть, як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно могли все спостерігати (*М. Олійник*). 8. В її сірих великих очах він помітив страждання і смуток, і вперше, принаймні за сьогоднішній день, з його обличчя зникла усмішка, а високе чоло взялося глибокими зморшками (*М. Олійник*). 9. Погнали худобу, а я лежу один посеред степу, і тільки сира земля мені рани студить (*Григорій Тютюнник*). 10. Конюшня була закрита, і він постукав кулаком у двері, але ніхто не відзивався (*Григорій Тютюнник*). 11. Намагаючись підтвердити власний рішенець, вона спробувала усміхнутися, та повні, ще дитячі губенята ніби зламалися, і з очей знову рясним дощем полилися сльози (*В. Собко*). 12. Спочатку не побачив нічого, тільки якусь м'яку темінь, а потім темінь трошки порідшала, й на дні її загойдалися дві маленькі зірочки (*Ю. Мушкетик*).

37. У наведеному тексті знайдіть складнопідрядні речення, визначте головні і підрядні частини, засоби їх зв'язку.

На ранок справді почався „сабантуй”, який уже й не замовкав до самого вечора. В бій були введені всі піхотні

батальйони. Вони блокували зліва кілька живих ще дотів. Противник теж підкинув значні сили піхоти і виводив її раз по раз з окопів у контратаки, щоб звільнити замкнені в дотах гарнізони. Кілька разів сходилася піхота врукопаш на самій вершині.

Безнастанний гул, тріскотнява і хмари диму стояли над висотою, заволікаючи сонце.

Брянський стояв на спостережному пункті сьомої стрілецької роти і звідти керував огнем. Він мав завдання весь час тримати під обстрілом одну з важливих траншей, що йшла з румунського тилу на висоту, влітаючи у складне мереживо її оборони. У стереотрубу Брянський добре бачив цю траншею, обплетену зсередини лозою. Корируючи вогонь, він рідко заглядав у таблицю стрільб, бо знав її майже напам'ять. Взагалі математична пам'ять у нього була розвинута надзвичайно.

Коли міни лягали десь поза траншеєю на обпаленій, переритій землі, Брянський не міг стримати свого роздратування (*О. Гончар*).

38. Придумайте речення у яких *що, як, коли* в одних випадках були б сполучниками, в інших – сполучними словами.

39. Визначте складнопідрядні речення з підрядними означальними та займенниково-означальними. Встановіть засоби зв'язку. Поясніть, які члени речення головної частини пояснюються підрядною частиною.

1. Струмками, що рвалися з-під снігових підошов, бринів березень (*П. Інгульський*). 2. Хіба на Поділлі може народитися людина, яку б обминула пісенна стихія, щира вдача? (*П. Інгульський*). 3. Цей мис залишався в пам'яті кожного, хто хоч раз бачив його (*Д. Ткач*). 4. Ось і ворота, звідки він виходив тоді, радісно схвильований розмовою з Тесленком (*А. Головка*). 5. Посходилися того дня на квартиру Островського люди, на яких він чекав давно (*І. Цюпа*). 6. Наближався час, коли Марко мав їхати у велике приморське місто складати іспити до морехідного технікуму (*М. Трублаїні*). 7. Буря розчахнула стару, напівзасохлу акацію, що росла біля сіней (*В. Канівець*). 8. Ніч підіймалася з чорних глибин моря, тікаючи від сонця, яке туди потонуло (*В. Канівець*). 9. Від маяка в море виходила піщана коса, яка

закінчувалась довгою грядою підводного каміння (*М. Трублаїні*). 10. Небо і вода поволі вкривалися позолотою, яка високо над головою і біля самого берега перетворювалась на прозору блакить (*Д. Ткач*). 11. Саме ті новини, що проти ночі сповістив засніжений вісник, стривожили Мусія Завірюху (*К. Гордієнко*). 12. Макар Сірий пішов додому з таким настроєм, ніби тяжкий камінь поклали йому на груди (*А. Іцук*). 13. Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, і завертали в окопи, вириті на дніпровських схилах (*Григорій Гютюнник*). 14. Вибухи спалахували по горбу в тому напрямку, куди йшли бійці (*Григорій Гютюнник*). 15. Якась дивовижна сила жила в цьому тридцятирічному чоловікові, що був чимось схожий на Прометея (*І. Цюпа*). 16. Слава ніколи не приходить до тих, хто шукає її ради особистого возвеличення на давно уже прокладених дорогах (*І. Цюпа*). 17. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалося у той час, дрімали серед тихої ночі (*М. Коцюбинський*). 18. Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я (*М. Коцюбинський*). 19. Сюди сходилися всі, хто хотів прогулятися чи почути останні новини (*Петро Панч*). 20. Бронепоезд підійшов до станції і вперся у вагони, які зійшли з рейок (*Петро Панч*). 21. На їхніх очах маленький струмок, який вже біг по дну рівчака, безупинно збільшувався (*М. Трублаїні*). 23. Юрби народу, що стояли на схилах, припишкли в нетерплячому заціпенінні (*Яків Баи*).

40. Проаналізуйте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, встановіть головну і підрядну частини, засоби зв'язку. Поставте питання від головної до підрядної частини і встановіть, функцію якого члена речення вона виконує.

1. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою (*М. Коцюбинський*). 2. Чутка, що на сходку прийдуть робітники з міста, ще більше розворушила селян (*Петро Панч*). 3. Та Гейко вже знав, що ніяка сила не поверне його назад, у море. 4. Григорій Вакуленко, знаючи, що його радіоапарати цілком справні, майже весь вільний час віддавав своєму передавачеві. 5. Чигирин пригадав, як два місяці тому його проводжали в армію, в табір. 6. Чигирин і сам сміявся, бачачи, що з нього дотепно покепкували (З творів

Д. Ткача). 7. Артем розповів, що ночували на острові, верст за десять від Славгорода (*А. Головка*). 8. Ніхто не знав, коли й де побудовано цю шхуну (*М. Трублаїні*). 9. Не хотілось думати, що доведеться шукати нового юнгу (*М. Трублаїні*). 10. Хтось сповістив, що йде поїзд (*М. Олійник*). 11. Чи знаєте ви, як розгарячілі бійці, здобувши перемогу у жорстокій січі, виходять з атаки? (*І. Цюпа*). 12. А Демид, повернувшись додому, і не помітив, що книжки зникли (*В. Собко*). 13. Всім хотілося на власні очі побачити, як злетить у повітря заклята скеля (*Яків Баш*). 14. Виявилось, що підривники неправильно з'єднали шнурами шпари (*Яків Баш*). 15. Відомо, що творча своєрідність художника слова найповніше проявляється в його книгах (*К. Волинський*). 16. Талимон бачив, як віддалік про щось гаряче заговорили командири (*Я. Стецюк*). 17. Люди найбільше остерігалися, щоб не потрапити на очі чужинцям (*Я. Стецюк*).

41. Складіть складнопідрядні речення з підрядними означальними (включаючи й займенниково-означальні), у яких підрядна частина пояснювала б у головній підмет – іменник, присудок – іменник, додаток – іменник, означення – іменник, обставину – іменник, підмет – займенник, додаток – займенник, іменну частину складеного присудка, виражену займенником.

42. Складіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, у яких би підрядна з'ясувальна частина доповнювала значення члена речення головної частини, вираженого особовим дієсловом, інфінітивом, дієприслівником, дієприкметником, прикметником, іменником, прислівником.

43. Проаналізуйте наведені обставинні складнопідрядні речення, визначте види підрядних частин, засоби зв'язку. Виконайте повний синтаксичний розбір речень.

1. Чутніше застукало серце у Вакуленка, коли він наблизився до вузького дерев'яного трапика, покладеного збоку на причал (*Д. Ткач*). 2. Антон Чигирин побіг туди, де інша група його бійців носила з палаючих ешелонів поранених (*Д. Ткач*). 3. Як проминали село, Марко роздобув у бабусі сурових ниток (*К. Гордієнко*). 4. Дорош зіскочив з підводи і, щоб трохи розім'ятися, пішов пішки. 5. Коли він зайшов у хату, Сергій уже спав. 6. Чим далі троянівці

просувалися до центру, тим трудніше їхалося. 7. Коли Оксен вийшов на вулицю, бійців уже не було (З творів *Григорія Тютюнника*). 8. Краще було б поночі скрадатись додому, бо зараз мало не кожна оселя накидає на нього оком (*М. Стельмах*). 9. Довелося Демидові вийти з університету й рушити в парк навпроти, де в кутку примостився фотопавільйон (*В. Собко*). 10. Поки Мишко діставав з горища санчата, Леся бавилася з Джальмою. 11. Судовщикова розповідала спокійно, хоч очі її не раз туманили сльози. 12. А коли з-за повороту вихопивсь і несамовито, на всю міць своїх сталевих грудей, заревів паровоз, неспокій охопив і Косачів (З творів *М. Олійника*). 13. В кімнаті було душно, бо цього літа стояла суша (*В. Канівець*). 14. Не раз доводилося серед ночі вставати до вогнища, щоб нагрітись (*Яків Баш*). 15. Артем добре знав Оляну ще дівчиною, бо кілька років разом робили в економії. 16. Хоч і не довго затримались з Грицьком, але від колони далеко відстали. 17. Лежачи спати, хазяйка закутала теплою хусткою чайник, щоб не прохолов (З творів *А. Головка*). 18. Хоч поїздку на село Гайсин планував на цілий тиждень, проте повернувся назад уже за три дні (*Петро Панч*).

Зразок виконання: *Якщо ж над степом буде знайдено копалини, степ трохи змінить своє обличчя (Ю. Яновський).*

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне. Головне *Степ трохи змінить своє обличчя*, підрядне *Якщо ж над степом буде знайдено копалини*. Від головного до підрядного ставимо питання за якої умови? Це підрядне речення умови, яке з головним поєднується сполучником *якщо* і пояснює все головне речення в цілому.

Кома поставлена тому, що згідно з правописом підрядне речення від головного відокремлюється комою.

Головне *Степ трохи змінить своє обличчя* є двоскладним, повним, поширеним.

Підмет *степ* виражений іменником, присудок *змінить* виражений дієсловом (простий дієслівний). У групі присудка є другорядні члени: обставина міри і ступеня *трохи*, виражена прислівником; прямий додаток *обличчя*, виражений іменником; узгоджене означення *своє*, виражене присвійним займенником.

Підрядне *Якщо ж над степом буде знайдено копалини* односкладне, безособове, повне, поширене.

Присудок *буде знайдено* іменний складений, що включає іменну частину *знайдено*, виражену безособовою дієслівною формою на *-но*, і дієслівну зв'язку *буде*. Від присудка залежні два другорядні члени: обставина місця *над степом*, виражена іменником у сполученні з прийменником, і прями́й додаток *копалини*, виражений іменником.

44. Охарактеризуйте конструкції з однорідною супідрядністю, визначте кількість частин і порядок їх розміщення. Накресліть схеми.

1. Вони довго доказували йому, що має робити, де йому буде краще (*С. Гуцало*). 2. Професор спитав Марка, чи давно той плаває на „Колумбі”, чи ще де плавав, хто він і звідкіля (*М. Трублаїні*). 3. Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер (*М. Олійник*). 4. Юхим сказав, що всі люди в економії добрим словом його згадували, а генерал ляяв (*В. Канівець*). 5. Та хіба вбережеться людина, коли вона здорова й молода, коли про хвороби й думати ніколи за справами і метушнею (*В. Канівець*). 6. Із заздрістю позирав Роман на бійців, які їхали на фронт і яким Батьківщина віддавала тепер усе – і любов, і пошану, і хліб (*О. Полторацький*). 7. Коли в одній людини вистачає волі наказати другій сісти, а та друга не сперечається, то це означає капітуляцію останньої (*О. Полторацький*). 8. Саме тоді й зав'язався діалог, якому Іван страшенно зрадів, який, сподівався, мав порятувати його (*Ю. Мушкетик*). 9. А ще вона, мабуть, не хотіла зі мною сперечатися, бо я тільки-но звівся на ноги, а перед тим понад місяць провалявся в ліжку (*І. Муратов*). 10. На березі хвилястої Десни, де білі піски й дерева зелені, де слід віків одкопували вчені, стояло місто, оповите в сні (*М. Рильський*).

45. Проаналізуйте конструкції з неоднорідною супідрядністю, визначте види підрядних, засоби зв'язку.

1. Чого вони вимагали, ми не дослухали, бо замерзли і пішли собі додому (*Петро Панч*). 2. Хто не бачив тебе, рідний краю, той не знає, на що здатна і чим багата наша рідна природа (*М. Олійник*). 3. За якусь секунду, коли мені видно бронетранспортер в проміжку між хатою і найближчим танком,

я встигаю дати чергу і тепер почуваю, що даром відстав від свого взводу (*І. Багмут*). 4. Коли розплющував очі, то бачив Марка, що сидів навпочіпки й задумливо розплітав обрубок троса, готуючи швабру для миття палуби (*М. Трублаїні*). 5. Коли ми ще тільки збиралися в дорогу, до нас підбігали дівчата-студентки з гуртожитку і, посвічуючи гоструватими сяйливими очима, просили, щоб привезти маленьку ялинку для їхньої кімнати (*Є. Гуцало*). 6. Коли визначено прижиттєвий діагноз, то можна сподіватися, що існує реальний шлях вчасного розпізнавання та лікування інфаркту (*В. Князюк*). 7. Хоча Рибицький був і не з лякливих, а серце у нього напружено застукотіло, коли глянув на стос протоколів (*В. Канівець*). 8. Коли ми повернулися до своєї бази, на корабель прийшов льотчик, який лишився живим (*Д. Ткач*).

46. Виконайте повний синтаксичний розбір складнопідрядних речень з однорідною і неоднорідною супідрядністю. Накресліть схеми їх.

1. Від того, як швидко йтиме наша дивізія, залежатиме, чи оточимо ми фашистів під Воронежем, чи ворог вирветься з кільця (*І. Багмут*). 2. Коли він з госпіталю написав у свою частину, там страшенно здивувалися й відписали, що згадують його серед мертвих, що навіть повідомили про його загибель у село (*Ю. Мушкетик*). 3. А вона на що б не дивилася, де б не гуляла, – всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси, голубоводі, оточені очеретами і рогозою озерця, тихі, як вечірня година, річечки, що плывуть собі широкими долинами між зажурених верб (*М. Олійник*). 4. А пізніми вечорами Ольга сидить над планом розвитку радгоспу, який зберегла Олена Костянтинівна, вивчає його, вдумується, що вже віджило, а що можна використати (*Д. Ткач*). 5. Потім, коли ми дотягли санітарний човник з пораненим до балки і стрілянина трохи стихла, я згадав, що стояв під кулями, та ще не звичайними, а снайперськими (*І. Багмут*). 6. З того, як раптом стихло все в яру, як ближчі бійці кинули і затоптали ногами цигарки, Злотін зрозумів, що загін очолив полковник (*О. Полторацький*). 7. Коли підійшли до бульвару, Ганна сказала, що нема чого їм усім тягтися до її дому, вона збігає сама, а Мар'яна з малим нехай почекають (*С. Журахович*).

47. Проаналізуйте конструкції з послідовною підрядністю, визначте види підрядних, засоби зв'язку. Накресліть схеми.

1. Середя раптом згадав, що саме Ользі Надія, всупереч наказові, розповіла, що йде через фронт (*С. Журахович*). 2. Вона чекала, що її судитимуть суворим солдатським судом за те, що прогавила втечу Моторного (*О. Полторацький*). 3. „Колумб” підтягли до пристані, де вже стояли дві бочки з піском, про які згадував своїй команді шкіпер (*М. Трублаїні*). 4. Десятикласники, затамувавши подих, слухали свого Василя Олександровича і дивувалися не тільки його знанням, його пам'яті, а й тій простоті й сердечності, з якою він розповідав їм про слово, про мову, про книгу, про велике могутнє море, яке називається літературою (*І. Цюпа*). 5. Кажуть, що там, де побуваєш, лишається частка твого серця (*О. Гончар*). 6. Виявилось, що шхуна, яку бачила Люда, була „Колумб” (*М. Трублаїні*). 7. Суть завдання полягає в тому, щоб спішма зайти до Пірея і в обхід портових властей взяти вночі на борт болгарських революціонерів, котрих треба було врятувати від розправи після поразки повстання (*О. Гончар*). 8. Паузи між пострілами тягнуться так довго, що ми починаємо втрачати надію добратися до ворога, поки почне світати (*І. Багмут*). 9. Вона пригадує, як вони, колишні студенти, під керівництвом професора робили цікаві досліди над деревами, що вже відживали свій вік (*Д. Ткач*). 10. Слід підкреслити, що, оскільки образ цей найближчий і найрідніший авторові, він і найбільше йому вдався (*С. Кирилюк*). 11. Не висловимо нової думки, коли скажемо, що поет вдивляється в минуле, щоб міцніше утвердитись у своїй сучасності (*Л. Новиченко*).

48. Виконайте повний синтаксичний розбір наведених конструкцій з однорідною і неоднорідною супідрядністю та послідовною підрядністю, визначте ведучий різновид підрядності.

1. О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії Життя солдат (*Д. Павличко*). 2. Коли мені не дано крил міцних, щоб я змогла орлицею підбитись геть високо понад найвищі гори, то прагну я собі потоків сліз, гарячих сліз, нестриманих, раптових, що рвуться з глибини самого серця джерелами живущої води

(*Леся Українка*). 3. Давно те минуло, як тими шляхами, де йшли гайдамаки, – малими ногами ходив я, та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили (*Т. Шевченко*). 4. Отак, згадуючи, не помітила Ванда, як заснула і як сам собою перекинувся зв'язок між тим, що було тут весною, і тим, про що в тривозі думалось зараз по приїзді до Львова (*Д. Бедзик*). 5. Якась хвиля, і радісна, і пекуча, бурхливо підхопила їх, відірвала від усього світу й знову перенесла на той Катеринославський вокзал, де їх розлучили, звідки потім Марія не раз виглядала свого Петра уже й після того, як їй сказали, що його вбито (*Яків Баум*). 6. Ось у яких щасливих і важких умовах працював над пошуками загадкового ферменту, що його не могли знайти інші учні Павлова і який, скажемо наперед, не вдалося виявити й Миколі Стражеску, що згодом спричинило навіть невеличкий конфлікт, але дало Павлову змогу переконатися в наполегливості вихованця його давнього знайомого Образцова (*В. Князюк*). 7. Щербина і Попко, перебиваючи один одного, доводили, що коли взятися за діло розумно, то не повториться те, що було (*В. Канівець*). 8. Поки вона ходила по кухлик, я звернув увагу, що чисто побілена хата її була під соломою, що біля хати зеленів невеличкий городик, а під вікнами в стрункий рядочок влаштувались розквітлі рожі, які викликали у моєму серці спогад про далеке рожеве й сумне дитинство (*Д. Ткач*). 9. Вони стояли поряд, в змішаному строю, командири, які втратили в бою всіх своїх підлеглих до останнього, та бійці, які заступили вбитих командирів і привели сюди тих, хто вцілів серед вогненної бурі (*О. Полторацький*). 10. З Колодяжного надійшов лист, у якому Петро Антонович скаржився на здоров'я, на те, що всі його покинули і довгими весняними вечорами доводиться скучати одному (*М. Олійник*).

49. Виконайте повний синтаксичний розбір складних речень з сурядністю і підрядністю. Накресліть схеми речень.

1. Всі мовчали, і Демид ясно відчував, як цим людям хочеться назвати його солдатом, як жаліли вони юнака і справді захоплювалися силою його бажання (*В. Собко*). 2. Злива, яка почалася ще вдосвіта, перешкодила нам виїхати на станцію вранці, а на вечірній поїзд можна їхати і по обіді (*Петро Панч*). 3. Лесі стало шкода кобзаря і хлопця, але як їм допомогти – не знала

(*М. Олійник*). 4. Шлях художника лежав повз дім, де прожив він ці місяці, і він оглянувся востаннє на свій притулок (*О. Полторацький*). 5. То сонце, що вже впало за обрій, запалило хмари, й вони догоряли на овиді, де небо зіткнулося з землею в одну тугу рожево-синю запону (*Ю. Мушкетик*). 6. Уже зоріло небо, і Стах вів „Колумб”, керуючись зорями та маяком, вогник якого то засвічувався, то згасав, даючи два довгих і три коротких спалахи з рівними інтервалами (*М. Трублаїні*). 7. Бобрицький сконфужено почав заспокоювати експансивного історика, спробував довести, що це звичайні собі дикі скелі, що вони не мають ніякої історичної цінності, але від цього несамовитий вчений ставав ще більш войовничим (*Яків Бау*). 8. Скрізь хороша ця молода пора року, а в південному приморському місті вона така розкішна, що й передати не можна (*Д. Ткач*). 9. Заславський міцно потис руку Наумову, і той, уклонившись Марії, бо бачив, що вона, приклавши долоню козирком до очей, дивиться на них, розмашисто пішов геть, трохи сугулячись (*В. Канівець*). 10. За роки навчання Інна встигла зріднитися з біленьким цим своїм градом, з його (як їй здається) античною білістю та ракушняковою золотавістю, і зараз, коли наближається час розлуки, хотілось би дівчині віршами сказати йому якісь вдячні прощальні слова ... (*О. Гончар*). 11. За тих часів до нашого міста здебільшого діставалися річкою, і стародавні архітектори будували так, щоб стольний град було видно знизу, з Дніпра (*В. Кисельов*).

50. Доповніть наведені складносурядні речення, що складаються з двох частин, і складнопідрядні речення з одним підрядним ще одним простим реченням, утворивши при цьому складне речення з сурядністю і підрядністю. З'ясуйте синтаксичні зв'язки і змістові відношення в цих конструкціях.

1. Для кактуса досить двох крапель води, щоб існувати місяцями під спопеляючим сонцем (*П. Загребельний*). 2. Добре, що не самотній він зараз (*І. Цюпа*). 3. Безмежна вдячність тим, хто здобув Перемогу, живе і довічно житиме в наших серцях (*В. Козаченко*). 4. Не встигнеш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах (*М. Стельмах*). 5. Ще тільки благословлялось на світ, а вже чутка прудконогим зайченням котилась від хати до хати (*М. Стельмах*). 6. Сонце

зайшло, і надворі почало вже темніти (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (*Ю. Смолич*). 8. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити (*Ю. Яновський*). 9. Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови, цього ясного і справді цілющого для художника джерела (*О. Гончар*). 10. Хоч пісня стара, але як величаво звучала вона після довгих боїв (*О. Підсуха*).

Зразок виконання: *Для кактуса досить двох крапель води, щоб існувати місяцями під спопеляючим сонцем, і тому ця рослина така витривала.*

51. Проаналізуйте наведені безсполучникові речення, визначте які з них є конструкціями з однорідними а які – з неоднорідними частинами. Чи всі з наведених речень можна перетворити у сполучникові?

1. Над болотами та озерами, в долинах рік стоять тумани, важкі хмари пливуть над селами і хуторами (*М. Олійник*). 2. Вночі їй снився сон: іде вона широкими вулицями в робітничих лавах (*М. Олійник*). 3. Іван оглянувся й не побачив Бориса – задні платформи з ковшами пливли в темряві (*Ю. Мушкетик*). 4. Міський голова розмовляв з Петроградом по прямому проводу: в Петрограді на вулицях іде бій (*Петро Панч*). 5. Сорокакілометровий перехід був не такий легкий, ми досягли пункту призначення тільки опівночі, спинившись у великому селі, в п'ятдесяти кілометрах від Воронежа (*І. Багмут*). 6. Море в той день було неспокойне і брудне – кілька днів підряд штормило (*Ю. Логвин*). 7. На допит покликали Ванька: без перекладача не обійтись (*Я. Стецюк*). 8. Річка ставала ширшою і глибшою, починалося царство очерету (*Я. Стецюк*). 9. Кораблі набрали повного ходу – небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше (*Д. Ткач*). 10. З кожним днем від ріки все далі заходили в степ нагромадження риштувань: закладались бараки, будинки, лікарні, клуби, лазні (*Яків Бауш*). 11. „Колумб” погойдувався на якорі недалеко від берега; хвилі хлюпали в маленьку дерев'яну пристань і

пустотливо вибігали на пісок, майже дістаючи до шаланд і каюків, повитягуваних рибалками на берег (*М. Трублаїні*). 12. Відчинив Євген двері і полегшено зітхнув: на ганкові стояв худий, височенний чоловік у формі поштового службовця (*В. Канівець*). 13. Гув мотор, катер пінив носом хвилі (*Ю. Мушкетик*). 14. Кожне село тепер готувалося до захисту, створювалися народні дружини по боротьбі з диверсантами-парашутистами (*Григорій Тютюнник*). 15. До порту входить пароплав, везе він пісню тракториста і запах квітів, запах трав (*І. Нехода*).

52. Розгляньте складні речення з сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Встановіть засоби зв'язку між частинами і змістові відношення між ними. Накресліть схеми речень.

1. Лялий дідок пряде усмішку вусами, цвіте ромен кружчатими обрусами, і поки не горгуснули громи, – сплять оксамитно у корчах соми (*Л. Костенко*). 2. Тимко роздягся і ходив за плугом в одній сорочці і босий, на козирку його військового кашкета виблискувало сонце, іноді він підводив від борозни очі і дивився на Орисю, що розкидала вилами гній, і серце його неспокійно стискувалося (*Григорій Тютюнник*). 3. Вчителька говорить до них ласкаво й урочисто, вона розповідає, чого вони навчатимуться в школі, і діти захоплено слухають, поринувши у звабний світ ще не відомих їм книг, у чарівний світ, який відкриває перед ними школа (*І. Цюпа*). 4. Потім, як підніметься сонце і зійде туман, відкривається дивовижна картина: тиховодне, вкрите килимом з ряски озеро, оточене зеленими, як рутвяний вінок, берегами, за ним вільшина, а далі ліс що переходить у густий сосновий бір і тягнеться хтозна-куди (*М. Олійник*). 5. Але підводному човнові байдуже, що робиться на поверхні: сяє сонце чи стоїть глупа ніч, котяться важкі хвилі, чи лежить мертвий штиль (*Д. Ткач*). 6. За крутим поворотом нічого не видно, та дальня темрява скоро вияснилася, над лісом побігли спалахи, друзі виразно побачили, як летіли іскри, - ешелон наближався (*К. Гордієнко*). 7. Сам знає, що дивну має вдачу, що дякувати б за добре слово, та в душі щось таке піднімається, бухтить щось, думки від того чадні

стають, – ні, не може він бути вдячним (Є. Гуцало). 8. Сон літньої ночі колись мені снився, коротка та літня нічка була, і сон був короткий, – він хутко змінився і зник, як на сході зоря розсвіла (*Леся Українка*).

53. Перепишіть речення з прямою мовою. Поставте потрібні розділові знаки. Замініть, де можна, пряму мову непрямою.

1. Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги сказав зворушено хірург. Дякую вам. Ви навчили мене жити (*О. Довженко*). 2. І пліються поклики все далі, вглиб і вшир Геть привиде війни! Хай славен буде мир! (*М. Рильський*). 3. Командир бере на руки Ой мала! Звідкіль ідеш? В Чернеччину А як зовуть? Катрусею (*П. Воронько*). 4. А це, дівко, що таке крикнула мати з воза. Чи ти п'яна, чи твереза, що поперекидала серед двора глиняники? (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Важка земля зауважив Козаков, хмурніючи. Там було легше (*О. Гончар*). 6. Побратиме Деркачу сказав Андрусь Басараб до „карбового” пора нам узятися до свого (*І. Франко*). 7. Що трапилось, красуне? Чого плачеш? спитав Голуб дівчину ... (*А. Дмитерко*). 8. Як тільки він пішов, Маня запитала мене Як подобається вам мій наречений? (*І. Вільде*). 9. Стривайте, кинувся поромник кудись понад берегом. Подорожника треба прикласти (*О. Гончар*). 10. Синку розчулено цілується зі мною і починає махати рукою на матір. Чого ти плачеш? Не тільки у тебе одної син воює (*М. Стельмах*). 11. Кажу я Привіт тобі Злата Від золоточолого брата з крутих берегів Дніпра (*О. Ющенко*). 12. А Лісовик з обличчям сивобровим питав мене Чи всі порвав мости? (*П. Воронько*). 13. Добре робиш бородатий Завтра скаже голова (*М. Стельмах*). 14. Слухай, вітре, мовить Пушкін де ти дівсь? Тебе не чую (*П. Тичина*).

СХЕМИ МОВНОГО РОЗБОРУ

I. Фонетика. Орфографія

Схема фонетичного розбору

1. Записати слово.
2. Встановити кількість звуків і букв.
3. Записати слово фонетичною транскрипцією.
4. Розбити його на склади.
5. Поставити наголос.
6. Схарактеризувати кожен склад.
7. Схарактеризувати кожен звук.

Зразок фонетичного аналізу слова

Подія: [под'ійа]; 3 склади; перший склад – відкритий, прикритий, ненаголошений; другий склад – відкритий, прикритий, наголошений; третій склад – відкритий, прикритий, ненаголошений; [п] – приголосний, шумний, глухий, проривний, губний, твердий; [о] – голосний, переднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований; [д'] – приголосний, шумний, дзвінкий, проривний, передньоязиковий, м'який; [і] – голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований; [й] – приголосний, сонорний, щілинний, середньоязиковий, м'який; [а] – голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований.

Схема орфографічного розбору

1. Записати слово.
2. Підкреслити орфограму.
3. Сформулювати правило.
4. Навести аналогічні приклади.

Козацький. Орфограма – „зміни приголосних при словотворенні”. Правило: при творенні прикметників з допомогою суфікса *-ськ-* кінцевий приголосний *-к-* основи іменника змінюється на *-ц'-*: *парубок* – *парубоцький*, *гірник* – *гірницький*.

II. Лексикологія. Фразеологія

Схема аналізу слова:

- 1) повнозначне чи службове;
- 2) має конкретне чи абстрактне значення;
- 3) загальна чи власна назва;
- 4) однозначне чи багатозначне;
- 5) чи має синоніми, омоніми, антоніми;
- 6) за походженням (споконвічно українське чи запозичене);
- 7) за вживанням (належить до активної чи пасивної лексики).

Зразки лексичного розбору слова

1. Брат приніс документи.

Брат

1. Повнозначне. 2. Конкретне значення. 3. Загальна назва. 4. Багатозначне. 5. У прямому значенні не має синонімів, омонімів, антонімів. 6. Споконвічно українське. 7. Належить до активної лексики.

Приносити

1. Повнозначне. 2. Конкретне значення. 3. Загальне. 4. Багатозначне. 5. Має синоніми й антоніми. 6. Споконвічно українське. 7. Належить до активної лексики.

Документ

1. Повнозначне. 2. Конкретне значення. 3. Загальна назва. 4. Багатозначне. 5. Має синоніми. 6. Запозичене з латинської мови. 7. Належить до активної лексики.

Схема аналізу фразеологізму:

- 1) значення фразеологізму;
- 2) тип за граматичною будовою (словосполучення, речення);
- 3) чи має фразеологічні синоніми, антоніми;
- 4) за походженням;
- 5) з якою частиною мови співвідносний.

Далі Максим уже орудував бесідою; **точив баляси**, розказував про свої сільські походи, смішив усіх і реготав сам (Панас Мирний).

1. **Точити баяси** – безпредметно розмовляти, вести пуста балачки.
2. Фразеологізм типу словосполучення.
3. Має синоніми: *теревені правити, розв'язати губу, язика чесати*. Антоніми до аналізованого фразеологізму: *в рот води набрати, язика прикусити, ні пари з вуст*.
4. Спільношіднослов'янський за походженням.
5. Співвідносний із дієсловом *розмовляти*.

III. Будова слова. Словотвір

При морфемному аналізі слова потрібно визначити: а) закінчення; б) основу (з'ясувати: похідна вона чи непохідна); в) корінь; г) префікс; ґ) суфікс; д) постфікс чи інтерфікс (якщо є).

При *словотвірному* розборі слова необхідно:

а) визначити твірне слово; б) виділити в ньому твірну основу; в) встановити словотвірний афікс, за допомогою якого твориться похідне слово; г) встановити спосіб словотворення.

Зразок:

Морфемний розбір

Словотвірний розбір

Підвіконник □

підвіконник ← вікно (о // Ø)
(морфологічний: префікс.-суфікс.)

Перечитати

перечитати ← читати
(морфологічний: префіксальний)

Учителюванн^я

учителюванн^я ← учителювати
(морфологічний: суфіксальний)

Перегляд □

перегляд ← переглядати
(морфологічний: безафіксний)

Атомохід □

атомохід ← атом ходити
(основоскладання)

IV. Морфологія

Схема морфологічного розбору іменника

1. Початкова форма (називний відмінок однини).
2. На яке питання відповідає.
3. Лексичне значення (назва загальна чи власна; назва істоти чи неістоти; іменник з конкретним значенням (зокрема одиничний/збірний, речовинний/неречовинний) чи абстрактної семантики).
4. Рід (засіб його вираження).
5. Число (засіб його вираження).
6. Відміна.
7. Група (для іменників 1-ї та 2-ї відміни).
8. Відмінок (засіб його вираження).
9. Спосіб творення (для похідних іменників) та особливості правопису.
10. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору іменника

Дивне почуття огортає тебе, коли ти дивишся на ці тендітні, манюсінські деревця в кількома трепетними листочками, схожими на ротики, що п'ють молоко сонця (*І. Цюпа*).

Почуття – іменник, початкова форма *почуття*, відповідає на питання *що?* Іменник позначає загальну назву, є назвою неістоти, з абстрактним значенням; середнього роду (\overline{a}), однини (\overline{a}), II відміни (м'якої групи), у формі називного відмінка (\overline{a}); з похідною основою (спосіб творення – суфіксальний); у реченні виконує функцію підмета.

На деревця – іменник, початкова форма *деревце*, відповідає на питання *що?* Позначає загальну назву, є назвою неістоти, з конкретним значенням; у формі множини (\overline{a}), II відміни (м'якої групи), у формі знахідного відмінка (\overline{a}), прийменник *на*); з похідною основою (спосіб творення – суфіксальний); у реченні виконує функцію непрямого додатка.

З листочками – іменник, початкова форма *листочок*, відповідає на питання *що?* Позначає загальну назву, є назвою

неістоти, з конкретним значенням; у формі множини (**[ами]**), II відміни (твердої групи), у формі орудного відмінка (**[ами]**, прийменник *з*); з похідною основою (спосіб творення – суфіксальний); у реченні виконує функцію неузгодженого означення.

На ротики – іменник, початкова форма – *ротик*, відповідає на питання *що?* Позначає загальну назву, є назвою неістоти, з конкретним значенням; у формі множини (**[и]**), II відміни (твердої групи), у формі знахідного відмінка (**[и]**, прийменник *на*); з похідною основою (спосіб творення – суфіксальний); у реченні виконує функцію означення у складі відокремленого означення, вираженого дієприкметниковим зворотом.

Молоко – іменник, початкова форма – *молоко*, відповідає на питання *що?* Позначає загальну назву, є назвою неістоти, з конкретним (речовинним) значенням; середнього роду (**[о]**), вживається лише у формі однини, II відміни (твердої групи), у формі знахідного відмінка (**[о]**); з непохідною основою; у реченні виконує функцію прямого додатка.

Сонця – іменник, початкова форма *сонце*, відповідає на питання *що?* Позначає загальну назву, є назвою неістоти, з конкретним значенням; середнього роду (**[е]**), у формі однини, II відміни (м'якої групи), у формі родового відмінка (**[а]**); з непохідною основою; у реченні виконує функцію неузгодженого означення.

Схема морфологічного розбору прикметника

1. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).

2. На яке питання відповідає.

3. Лексичне значення і розряд за значенням: якісний, відносний чи присвійний (або такий прикметник, що перейшов з одного розряду в інший).

4. Форма: повна чи коротка (для прикметників чоловічого роду), стягнена чи нестягнена (для прикметників жіночого й середнього роду, а також у множині).

5. Для якісних прикметників – ступінь порівняння (якщо є): вищий, найвищий.
 6. Група (за кінцевим приголосним основи): тверда чи м'яка.
 7. Рід (засіб вираження)
 8. Число (засіб вираження).
 9. Відмінок (засіб вираження).
}	залежать від роду, числа й відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується
10. Спосіб творення (для похідних прикметників) та особливості правопису.
 11. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору прикметника

Місячне саяво осяяло його обличчя, і хлопчина побачив, як блищать на батькових віях сльози. Батько не міг говорити. Він мовчки поклав широкую долоню на теплу голівку сина (О.Донченко).

Місячне – прикметник, початкова форма *місячний*, відповідає на питання *який?* Відносний, називає ознаку через відношення до предмета, має повну форму, стягнену, тверду групу відмінювання. Вжитий у формі середнього роду (Е) однини (Е) називного відмінка (Е). Має похідну основу (спосіб творення – суфіксальний). У реченні виконує роль узгодженого означення.

(на) **Батькових** – прикметник, початкова форма *батькова*, відповідає на питання *чия?* Присвійний, називає ознаку за індивідуальною належністю предмета, має стягнену форму, тверду групу відмінювання. Вжитий у формі множини (ИХ) місцевого відмінка (ИХ, прийменник *на*). Має похідну основу (спосіб творення – суфіксальний). У реченні виконує роль узгодженого означення.

Широку – прикметник, початкова форма *широкий*, відповідає на питання *який?* Якісний, називає ознаку за розміром, має стягнену форму, тверду групу відмінювання. Вжитий у формі жіночого роду (У) однини (У) знахідного відмінка (У). Має похідну основу. У реченні виконує роль

узгодженого означення.

(на) **Теплу** – прикметник, початкова форма *теплий*, відповідає на питання *який?* Якісний, називає ознаку за якістю, має стягнену форму, тверду групу відмінювання. Вжитий у формі жіночого роду (**У**) однини (**У**) знахідного відмінка (**У**, прийменник *на*). Має непохідну основу. У реченні виконує роль узгодженого означення.

Схема морфологічного розбору числівника

1. Початкова форма.
2. На яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням:
 - а) кількісний (власне кількісний, дробовий, збірний, неозначено-кількісний);
 - б) порядковий.
4. Група за будовою:
 - а) простий;
 - б) складний;
 - в) складений.
5. Рід (якщо є).
6. Число (якщо є).
7. Відмінок.
8. Спосіб творення (для похідних числівників) та особливості правопису.
9. Синтаксична роль у реченні (зв'язок з іменниками).

Зразок морфологічного розбору числівника

До першого видання Червоної книги занесений 151 вид вищих рослин, 85 видів тварин, у т.ч. 29 – ссавців, 28 – птахів, 6 – плазунів, 4 – земноводних, 18 – комах (з енциклопедії).

(до) **Першого** – числівник, *перший* – початкова форма, відповідає на питання *котрий?* Порядковий за значенням, простий за будовою. Має середній рід (**ОГО**), вжитий у формі однини родового відмінка (**ОГО**), прийменник *до*). Числівник має непохідну основу. У реченні виконує функцію означення (узгодженого).

Сто п'ятдесят один (вид) – числівник, початкова форма –

сто п'ятдесят один, відповідає на питання *скільки?* Кількісний (власне кількісний) за значенням, складений за будовою. Вжитий у формі чоловічого роду називного відмінка (нульове закінчення числівника *один* □). У реченні виконує разом з іменником *вид* функцію підмета.

Вісімнадцять (комах) – числівник, початкова форма – *вісімнадцять*, відповідає на питання *скільки?* Кількісний (власне кількісний) за значенням, складний за будовою. Вжитий у формі називного відмінка (нульове закінчення). У реченні виконує разом з іменником *комах* функцію підмета.

Схема морфологічного розбору займенника

1. Початкова форма.
2. На яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням: особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, неозначений, заперечний.
4. Відмінок.
5. Число (якщо є).
6. Рід (якщо є).
7. Особливості відмінювання і правопису.
8. Спосіб творення (для похідних займенників).
9. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору займенника

Я все люблю в своїм краю:

Криницю, звідки воду п'ю,

Та повні гомону ліси,

Та дзвони срібної роси...

Я все люблю в своїм краю:

Найбільше – матінку свою,

Ласкаву, радісну, єдину...

Люблю, як сонце, Батьківщину.

(*М. Сингаївський*)

Я – займенник, початкова форма – *я*, відповідає на питання *хто?* Особовий за значенням. Вжитий у формі однини називного відмінка. Непохідний. У реченні виконує функцію

підмета.

Все – займенник, початкова форма – *все*, відповідає на питання *що?* Означальний за значенням. Вжитий у формі однини знахідного відмінка. Непохідний. У реченні виконує функцію прямого додатка.

(в) **Своїм** – займенник, початкова форма – *свій*, відповідає на питання *чий?* Присвійний за значенням. Вжитий у формі місцевого відмінка однини чоловічого роду (**ИМ**), прийменник *в*). Непохідний. У реченні виконує функцію узгодженого означення.

Свою – займенник, початкова форма – *своя*, відповідає на питання *чия?* Присвійний за значенням. Вжитий у формі знахідного відмінка однини жіночого роду (**У**). Непохідний. У реченні виконує функцію узгодженого означення.

Дієслово

Схема морфологічного розбору дієслова

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид.
4. Перехідне чи неперехідне.
5. Спосіб.
6. Час.
7. Особа, число, рід (якщо є).
8. Дієвідміна.
9. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору дієслова

А вже зима холодним оком **морозить** серденько зелене
(*Т. Журба*).

Морозить – дієслово, початкова форма – морозити, недоконаного виду, перехідне, дійсний спосіб, теперішній час, 3-я особа однини, II дієвідміна, у реченні виступає присудком.

Дієприкметник

Схема морфологічного розбору дієприкметника

1. Форма якої частини мови?
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду)
3. Вид.
4. Стан.
5. Час.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору дієприкметника

І царством тим так мудро править моя **натомлена** матуся (Г. Чубач).

Натомлена – особлива форма дієслова – дієприкметник, початкова форма – натомлений, доконаного виду, пасивного стану, минулого часу, жіночого роду, однини, називний відмінок, у реченні виступає означенням.

Дієприслівник

Схема морфологічного розбору дієприслівника

1. Форма якої частини мови.
2. Вид.
3. Перехідний чи неперехідний.
4. Час.
5. Яким суфіксом утворений.
6. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору дієприслівника

І не в одного хлібороба затривожилося, защеміло серце, **вчуваючи** марево невідомих доріг... (М. Стельмах).

Вчуваючи – особлива форма дієслова – дієприслівник, недоконаного виду, перехідний, теперішнього часу, утворений суфіксом *-учи*, у реченні виступає обставиною.

Прислівник

Схема морфологічного розбору прислівника

1. Частина мови.
2. До якого слова відноситься?
3. Що означає?
4. Ступінь порівняння (якщо є).
5. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору прислівника

Лісовий шум **поволі** заспокоює парубоцьке серце і починає перебирати інші струни душі (*М. Стельмах*).

Поволі – прислівник, відноситься до дієслова *заспокоює*, означає спосіб дії, ступеня порівняння немає, у реченні виступає обставиною.

Прийменник

Схема морфологічного розбору прийменника

1. Частина мови.
2. Які відношення виражає в реченні?
3. З якою відмінковою формою іменника (займенника) поєднаний?
4. Група за походженням.
5. Група за будовою.

Зразок розбору

Кожного вечора **в** кімнаті пана Гліба повно молоді (*І. Самчук*).

В – прийменник, у реченні виражає просторові відношення, поєднаний із формою місцевого відмінка іменника, непохідний.

Сполучник

1. Частина мови.
2. Група й підгрупа за функцією.
3. Група за будовою.
4. Група за способом уживання.

Зразок розбору

І бідність, і багатство не дають спати (*М. Стельмах*).

І – сполучник, сурядний, єднальний, простий, повторюваний.

Частка

1. Частина мови.
2. Група за функцією.
3. Група за будовою.
4. До якого слова чи до всього речення відноситься?

Зразок розбору

Поговори зі мною. Говори простими і високими словами, як лиш вогонь балакає із нами у посивілі білі вечори (*М. Пиєничний*).

Лиш – частка, модальна, підсилювальна, проста, відноситься до дієслова *балакає*.

V. Синтаксис і пунктуація

Схема аналізу словосполучення:

- 1) за будовою: просте, складне;
- 2) за характером синтаксичного зв'язку: сурядне, підрядне;
- 3) спосіб зв'язку у підрядному словосполученні: узгодження, керування, прилягання;
- 4) вид підрядного словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Зразок виконання: 1) *батьки і діти* – просте словосполучення, сурядне; 2) *зелений гай* – просте словосполучення, підрядне, залежне слово *зелений* узгоджується з головним словом *гай* у роді, числі і відмінку, іменникове; 3) *слухати музику* – просте словосполучення, підрядне, зв'язок керування, дієслівне.

Схема аналізу речення:

- 1) тип речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне, окличне;

2) тип речення за будовою: просте, складне (тип складного речення, види підрядних, засоби зв'язку);

3) аналіз простих речень: двоскладні / односкладні, непоширені / поширені, повні / неповні, неускладнені / ускладнені;

4) аналіз членів речення.

Зразки синтаксичного розбору

ускладнених сполучникових складних речень

1. *Якби мої думи німії та піснею стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова* (Леся Українка).

Речення розповідне, неокличне, складне сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними, з неоднорідною супідрядністю. Головне *тоді б вони більше сказали*, підрядне *Якби мої думи німії та піснею стали без слова* відповідає на питання *за якої умови?* (підрядне речення умови) і поєднується з головним сполучником *якби*, підрядне *ніж вся оця довга розмова* відповідає на питання *наскільки?* (підрядне способу дії і ступеня) і поєднується з головним сполучником *ніж*.

Коми поставлено згідно з правописом на межі частин складнопідрядного речення.

Головне *тоді б вони більше сказали* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *вони* виражений особовим займенником, присудок *сказали б* виражений дієсловом умовного способу (простий дієслівний). У групі присудка є другорядні члени: обставина часу *тоді*, виражена прислівником; обставина міри і ступеня *більше*, виражена якісно-означальним прислівником у формі вищого ступеня порівняння.

Перше підрядне *Якби мої думи німії та піснею стали без слова* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *думи* виражений іменником, присудок *стали піснею* іменний складений, складається з іменної частини *піснею*, вираженої іменником, і дієслівної зв'язки *стали*. У групі підмета наявні два узгоджені означення *мої* і *німії*, виражені відповідно займенником і прикметником. У групі присудка наявний непрямий додаток *без слова*, виражений іменником у поєднанні з прийменником.

Друге підрядне *ніж вся оця довга розмова* двоскладне, неповне (пропущений присудок *казала б*, що встановлюється з головного речення), поширене.

Підмет *розмова* виражений іменником. Від нього залежить узгоджене означення *довга*, виражене прикметником, і означення *вся оця*, виражене займенниками.

2. *Хоч він і сперечався з Козловим, але в душі вірив, що на корабель прибуде саме той Сергій Буров, якого він знав* (Д. Ткач).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними, з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Головне *але в душі вірив*, підрядне *Хоч він і сперечався з Козловим* відповідає на питання *незважаючи на що?* (підрядне допустове) і поєднується з головним сполучником *хоч*. Підрядне *що на корабель прибуде саме той Сергій Буров* відповідає на питання *у що?* (підрядне з'ясувальне) і поєднується з головним сполучником *що*. Підрядне *якого він знав* відповідає на питання *який?* (підрядне означальне) і поєднується з попереднім реченням сполучним словом *якого*.

Коми поставлені згідно з правописом на межі частин складнопідрядного речення.

Головне *але в душі вірив* двоскладне, неповне (підмет *він* устанавлюємо з попереднього речення), поширене.

Присудок *вірив* виражений дієсловом дійсного способу (простий дієслівний). Від нього залежить обставина місця *в душі*, виражена іменником у поєднанні з прийменником.

Підрядне *Хоч він і сперечався з Козловим* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *він* виражений займенником. Присудок *сперечався* виражений дієсловом дійсного способу (простий дієслівний). У група присудка є непрямий додаток з *Козловим*, виражений іменником у поєднанні з прийменником.

Підрядне *що на корабель прибуде саме той Сергій Буров* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *Сергій Буров* виражений іменниками. Присудок *прибуде* виражений дієсловом дійсного способу (простий

дієслівний). Від підмета залежить узгоджене означення *той*, виражене займенником, що підсилюється часткою *саме*. Від присудка залежить обставина місця *на корабель*, виражена іменником з прийменником.

Підрядне *якого він знав* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *він* виражений займенником. Присудок *знав* виражений дієсловом дійсного способу (простий дієслівний). Від присудка залежить прямий додаток *якого*, виражений займенником у знахідному відмінку, вжитим у значенні іменника.

3. *Ніколи я не знав, що малюки, вітаючи нас помахом руки, коли наш поїзд між полями лине, дарують неоцінні нам перлини, які ревниво треба берегти* (М. Рильський).

Речення розповідне, неокличне, складне сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними, з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю. Головне *Ніколи я не знав, підрядне що малюки, вітаючи нас помахом руки дарують неоцінні нам перлини* відповідає на питання *чого?* (підрядне з'ясувальне) і поєднується з головним сполучником *що*. Це підрядне є головним до наступних двох підрядних: *коли наш поїзд між полями лине*, що відповідає на питання *коли?* (підрядне речення часу) і приєднується до головного сполучником *коли*; *які ревниво треба берегти*, що відповідає на питання *які?* (підрядне означальне) і поєднується з головним сполучним словом *які*.

Коми поставлені згідно з правописом на межі частин складнопідрядного речення. Обов'язковим є відокремлення обставини *вітаючи нас помахом руки*, вираженої дієприслівниковим зворотом.

Головне *Ніколи я не знав* двоскладне, неповне (дієслово-присудок *знав* вимагає для реалізації свого значення додатка, роль якого виконує підрядне речення), поширене.

Підмет *я* виражений особовим займенником, присудок *не знав* простий дієслівний. Від присудка залежить обставина часу *ніколи*, виражена прислівником.

Підрядне *що малюки, вітаючи нас помахом руки, дарують неоцінні нам перлини* двоскладне, повне, поширене, ускладнене відокремленою обставиною.

Підмет *малюки* виражений іменником, присудок *дарують* виражений дієсловом дійсного способу (простий дієслівний). Від присудка залежить відокремлена обставина часу *вітаючи нас помахом руки*, виражена дієприслівниковим зворотом. У групі присудка є також прямий додаток *перлини*, виражений іменником, непрямий додаток *нам*, виражений займенником, і узгоджене означення *неоцінні*, виражене прикметником.

Підрядне *коли наш поїзд між полями лине* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *поїзд* виражений іменником, присудок *лине* виражений дієсловом (простий дієслівний). Від підмета залежить узгоджене означення *наш*, виражене присвійним займенником.

У групі присудка є обставина місця *між полями*, виражена іменником у поєднанні з прийменником.

Підрядне *які ревниво треба берегти* односкладне, безособове, повне, поширене.

Присудок *треба берегти* складений дієслівний, виражений неозначеною формою дієслова *берегти* і прислівником *треба*, що виконує таку роль, як і допоміжне дієслово. Від присудка залежить прямий додаток *які*, виражений займенником у знахідному відмінку, що вживається в значенні іменника, та обставина способу дії *ревниво*, виражена прислівником.

4. *Над селом вибілюється місячна повінь, і хоч уже висипалась роса, але іще випадають запізнілі краплини* (М. Стельмах).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, з різними видами зв'язку, з сурядністю і підрядністю. Ведучим зв'язком є сурядний (єднальний сполучник *і*), яким поєднуються просте речення *Над селом вибілюється місячна повінь* і складнопідрядне *хоч уже висипалась роса, але іще випадають запізнілі краплини*, що розпочинається підрядною частиною *хоч уже висипалась роса*, яка відповідає на питання *незважаючи на що?* (підрядне допустове) і поєднується з головним сполучником *хоч*.

Коми поставлені згідно з правописом на межі частин складного речення.

Речення *Над селом вибілюється місячна повінь* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *повінь* виражений іменником, присудок *вибілюється* виражений дієсловом дійсного способу (простий дієслівний). У групі підмета є узгоджене означення *місячна*, виражене прикметником. У групі присудка є обставина місця *над селом*, виражена іменником з прийменником.

Головне речення *іще випадають запізнілі краплини* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *краплини* виражений іменником, присудок *випадають* простий дієслівний. Від підмета залежить узгоджене означення *запізнілі*, виражене дієприкметником. Від присудка залежить обставина часу *іще*, виражена прислівником.

Підрядне речення *хоч уже висипалась роса* двоскладне, повне, поширене.

Підмет *роса* виражений іменником, присудок *висипалась* простий дієслівний, від нього залежить обставина часу *уже*, виражена прислівником.

Зразки синтаксичного розбору безполучникових складних речень

1. *Тут все говорить із прадавніх пір, тут вічність диха тихо серед гір* (М. Вінграновський).

Речення розповідне, неокличне, складне, безполучникове, з однорідними частинами, між простими реченнями смислові відношення одночасності подій.

Кома ставиться згідно з правописом на межі частин безполучникового складного речення, що виражають одночасність дій.

Перше просте речення *Тут все говорить із прадавніх пір* двоскладне, повне, поширене. Підмет *все* виражений означальним займенником, вжитим у значенні іменника, присудок *говорить* простий дієслівний. У групі присудка наявна обставина місця *тут*, виражена прислівником, і обставина часу *із прадавніх пір*, виражена іменниковим словосполученням (іменник з прийменником + прикметник).

Друге просте речення *тут вічність диха тихо серед гір* двоскладне, повне, поширене. Підмет *вічність* виражений

іменником, присудок *диха* простий, дієслівний. Від присудка залежать три обставини: обставина місця *тут*, виражена прислівником, обставина способу дії *тихо*, виражена прислівником, і обставина місця *серед гір*, виражена іменником з прийменником.

2. *Брязне клинок об залізо кайданів — піде луна по твердинях тиранів* (Леся Українка).

Речення розповідне, неокличне, складне, безсполучникове, з неоднорідними частинами, виражаються причиново-наслідкові відношення.

Тире поставлено згідно з правописом: друга частина виражає наслідок того, про що говориться в першій.

Перше просте речення *Брязне клинок об залізо кайданів* двоскладне, повне, поширене. Підмет *клинок* виражений іменником, присудок *брязне* простий дієслівний. Від присудка залежить непрямий додаток *об залізо*, виражений іменником з прийменником, при якому є неузгоджене означення *кайданів*, виражене іменником.

Друге просте речення *піде луна по твердинях тиранів* двоскладне, повне, поширене. Підмет *луна* виражений іменником, присудок *піде* простий дієслівний. Від присудка залежить обставина місця *по твердинях*, виражена іменником з прийменником, при якій є неузгоджене означення *тиранів*, виражене іменником.

3. *Вітер дихне — пшениці ворухнуться розкішні, вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає* (П. Дорошко).

Речення розповідне, складне, безсполучникове, з неоднорідними і однорідними частинами (ведучою є неоднорідність, на внутрішньому рівні виявляється однорідність). На зовнішньому рівні змістові відношення причиново-наслідкові, на внутрішньому (у другій частині) – одночасності дій.

Перше просте речення *Вітер дихне* двоскладне, повне, непоширене. Підмет *вітер* виражений іменником, присудок *дихне* простий дієслівний.

Друге просте речення *пшениці ворухнуться розкішні* двоскладне, повне, поширене. Підмет *пшениці* виражений

іменником, присудок *ворухнуться* простий дієслівний. Від підмета залежить узгоджене означення *розкішні*, виражене прикметником.

Третє просте речення *вусом шелесне ячмінь, похитнеться, встає* двоскладне, повне, поширене, ускладнене однорідними присудками. Підмет *ячмінь* виражений іменником, присудки *шелесне, похитнеться, встає* однорідні прості дієслівні. У групі присудка наявний непрямий додаток *вусом*, виражений іменником.

Зразки синтаксичного розбору складних сполучниково-безсполучникових речень

1. *Останній міст проплив удалині, колеса змащено росою голубою — і Київ на Богдановім коні пливе навстріч дніпровою водою* (М. Вінграновський).

Речення розповідне, неокличне, складне, із сполучниковим сурядним і безсполучниковим, властивим однорідним частинам, зв'язками.

Кома ставиться на межі частин складного речення. Постановка тире перед сполучником *і* зумовлюється несподіваною зміною подій.

Перше просте речення *Останній міст проплив удалині* двоскладне, повне, поширене. Підмет *міст* виражений іменником, присудок *проплив* простий дієслівний. У групі підмета є узгоджене означення *останній*, виражене прикметником, у групі присудка – обставина місця *удалині*, виражена прислівником.

Друге просте речення *колеса змащено росою голубою* односкладне, безособове, повне, поширене. Присудок *змащено* виражений безособовою дієслівною формою на *-но*. Від нього залежить прямий додаток *колеса*, виражений іменником у знахідному відмінку, непрямий додаток *росою*, виражений іменником в орудному відмінку; при ньому є узгоджене означення *голубою*, виражене прикметником.

Третє просте речення *і Київ на Богдановім коні пливе навстріч дніпровою водою* двоскладне, повне, поширене. Підмет *Київ* виражений іменником, присудок *пливе* простий дієслівний. У групі присудка є другорядні члени: обставина способу дії *на коні*, виражена іменником з прийменником, від якої залежить узгоджене означення *Богдановім*, виражене прикметником;

обставина місця *навстріч*, виражена прислівником, *дніпровую водою*, виражена синтаксичним словосполученням, що складається з іменника і прикметника.

2. *Та встала, бо вже зрозуміла: щось трапилося, треба йти додому* (В. Канівець).

Речення розповідне, неокличне, складне, із безсполучниковим зв'язком, властивим неоднорідним і однорідним частинам, і сполучниковим підрядним зв'язком.

Коми поставлено на межі частин складного речення. Двокрапка поставлена на межі частин безсполучникового речення, в якому друга частина розкриває зміст першої.

Перше (головне) просте речення *Та встала* двоскладне, повне, непоширене. Підмет *та* виражений вказівним займенником, вжитим у значенні іменника. Присудок *встала* простий дієслівний.

Підрядне речення *бо вже зрозуміла* відповідає на питання *чому?* (підрядне причинове) і приєднується до головного сполучником *бо*. Воно двоскладне, неповне (пропущений підмет *та*, що встановлюється з головного речення), поширене. Присудок *зрозуміла* простий дієслівний, від нього залежить обставина часу *вже*, виражена прислівником.

Просте речення *щось трапилося* двоскладне, повне, непоширене. Підмет *щось* виражений неозначеним займенником, присудок *трапилося* простий дієслівний.

Просте речення *треба йти додому* односкладне, безособове, повне поширене. Присудок *треба йти* складений дієслівний, виражений неозначеною формою дієслова *йти* і прислівником *треба*, що виконує роль допоміжного дієслова. Від нього залежить обставина місця *додому*, виражена прислівником.

3. *В цей момент важку імлу опалив синій промінь, дерева спалахнули золотими язиками, і десь над горою з тріском, немов рушилися якісь будови, загримів перший грім* (Петро Панч).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучниково-безсполучникове, із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Ведучим зв'язком є сурядний, яким (єднальним сполучником *і*) поєднуються безсполучникове складне речення з

однорідними частинами *В цей момент важку імлу опалив синій промінь, дерева спалахнули золотими язиками* і складнопідрядне речення з одним підрядним *десь над горою з тріском, немов рушились якісь будови, заgrimів перший грім*, в якому підрядне *немов рушились якісь будови* відповідає на питання *як саме?* (підрядне порівняльне) і приєднується до головного сполучником *немов*.

Коми поставлено згідно з правописом на межі частин складного речення.

Перше просте речення *В цей момент важку імлу опалив синій промінь* двоскладне, повне, поширене. Підмет *промінь* виражений іменником, присудок *опалив* простий дієслівний. У групі підмета є узгоджене означення *синій*, виражене прикметником. У групі присудка наявні такі другорядні члени: обставина часу *в цей момент*, виражена словосполученням, що складається з іменника в поєднанні з прийменником і займенника; прямого додатка *імлу*, вираженого знахідним відмінком іменника, і залежного від нього узгодженого означення *важку*, вираженого прикметником.

Друге просте речення *дерева спалахнули золотими язиками* двоскладне, повне, поширене. Підмет *дерева* виражений іменником, присудок *спалахнули* простий дієслівний. Від присудка залежить обставина способу дії *язиками*, виражена іменником, від якої залежить узгоджене означення *золотими*, виражене прикметником.

Третє просте (головне) речення *десь над горою з тріском заgrimів перший грім* двоскладне, повне, поширене. Підмет *грім* виражений іменником, присудок *заgrimів* простий дієслівний. У групі підмета наявне узгоджене означення *перший*, виражене порядковим числівником. У групі присудка наявні три обставини: обставина місця *десь*, виражена прислівником, і *над горою*, виражена іменником з прийменником; обставина способу дії *з тріском*, виражена іменником з прийменником.

Четверте просте (підрядне) речення *немов рушились якісь будови* двоскладне, повне, поширене. Підмет *будови* виражений іменником, присудок *рушились* простий дієслівний. У групі підмета наявне узгоджене означення *якісь*, виражене неозначеним займенником.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Вигук – особлива незмінна частина мови, за допомогою якої виражаються почуття, емоції, настрої людини та спонукання до дії.

Відокремлення – смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена, який унаслідок цього набуває більшої самостійності.

Вставні слова, словосполучення, речення – мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки або передають додаткові повідомлення.

Головні члени речення – повнозначні компоненти речення (підмет і присудок), що становлять його синтаксичний центр.

Графіка (грец. *graphikos* – *письмовий, зображений*) – розділ мовознавства, у якому вивчається сукупність умовних знаків при передачі на письмі усного мовлення.

Двоскладне речення – речення з двома головними членами (підметом і присудком).

Дієприкметник – неособова недієвідмінювана дієслівна форма, яка називає ознаку за дією або станом і відповідає на питання *який?*

Дієприслівник – особлива незмінна форма дієслова, яка вказує на додаткову дію, пояснюючи в реченні основне дієслово.

Додаток – другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака.

Другорядні члени речення – повнозначні компоненти речення, синтаксично залежні від голосних членів речення (підмета і присудка) чи головного члена односкладного речення.

Займенник – повнозначна частина мови, слова якої не називають, а лише вказують на предмети, їхні ознаки та властивості або кількість.

Звертання – інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення.

Іменник – самостійна частина мови, що має значення предметності.

Керування – спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми.

Лексикографія (грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *grapho* – пишу) – розділ мовознавства про теоретичні проблеми укладання словників, збирання, опис і впорядкування словникового матеріалу.

Лексикологія (грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

Морфеміка – розділ науки про мову, у якому вивчаються значущі частини слова (морфеми), їх значення та місце у слові.

Морфологія (грец. *morphe* – форма і *logos* – слово) – розділ граматики, який вивчає граматичну природу слова як одиниці мови.

Неповне речення – речення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Непоширене речення – речення, в якому наявні лише головні члени.

Непряма мова – чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора.

Нечленоване речення (слово-речення) – нечленована синтаксична одиниця, що виражається частками, модальними словами, вигуками.

Обставина – другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Однорідні члени речення – члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком.

Односкладне безособове речення – речення, головний член якого називає дію чи стан, незалежні від активного діяча.

Односкладне неозначено-особове речення – речення, головний член якого виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу чи формою множини минулого часу і називає дію, здійснювану неозначеними особами.

Односкладне номінативне речення – речення, головний член якого виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу.

Односкладне речення – речення з одним наявним головним членом, що не потребує поповнення другим головним членом.

Односкладне узагальнено-особове речення – речення, головний член якого виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше – іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу.

Означення – другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.

Окличне речення – розповідне, питальне, спонукальне речення, вимовлене з підсиленою, напруженою інтонацією.

Питальне речення – речення, що містить запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника.

Підмет (*лат. subjectum – підкладене*) – головний член двоскладного речення, що означає предмет, про який щось говориться у реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Підрядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Повне речення – речення, в якому наявні всі необхідні члени речення.

Порядок слів – властиве даній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною будовою самого речення.

Поширене речення – речення, у якому, крім головних, наявні другорядні члени.

Прийменник – службова незмінна частина мови, яка в сполученні з непрямыми відмінками іменників (займенників) означає час, місце, причину, мету дії і є засобом вираження граматичних зв'язків між повнозначними словами (керуючим словом і керованим словом).

Прикладка – означення, виражене іменником, узгоджуваним з опорним словом у відмінку.

Прикметник – повнозначна частина мови, слова якої називають ознаку або властивість предмета і відповідають на питання *який? чий?*

Прилягання – спосіб підрядного зв'язку, за якого головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Прислівник – повнозначна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану або іншої ознаки.

Присудок – головний член двоскладного речення, що означає дію, стан, ознаку підмета і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він чи що він є?*

Просте ускладнене речення – речення, у якому наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні компоненти, звертання.

Пряма мова – дослівно відтворений чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості.

Пунктуація (лат. *punctuatio, punctum* – крапка) – система правил про вживання на письмі розділових знаків; розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

Речення – мінімальна комунікативна одиниця, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування і вираження думки.

Розповідне речення – речення, яке містить повідомлення і опис певних явищ і фактів дійсності.

Синтаксис (грец. *syntaxis* – побудова, поєднання, порядок) – розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

Синтаксичний зв'язок – формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами.

Складне багатокомпонентне (ускладнене) речення – речення, що складається з трьох і більше граматичних основ (простих речень).

Складне безсполучникове речення – речення, частини якого об'єднуються в єдине ціле інтонацією, без сполучників і сполучних слів.

Складне речення – синтаксична конструкція, що складається з двох і більше простих речень.

Складне синтаксичне ціле (надфразова єдність) – відрізок мовлення з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в єдину конструкцію.

Складнопідрядне речення – складне речення, частини якого нерівноправні за змістом та граматично і з'єднані підрядним сполучником чи сполучним словом.

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю – речення, у яких підрядні частини різного типу пояснюють той самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю – речення, у яких усі підрядні частини безпосередньо пояснюють якийсь один член головної частини чи всю її в цілому.

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – речення, в яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному відношенні головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежить від попереднього.

Складносурядне речення – речення, частини якого поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Словосполучення – смислове й граматичне поєднання двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного та сурядного зв'язку.

Словотвір – розділ науки про мову, у якому вивчаються способи творення слів.

Сполучник – службова незмінна частина мови, що поєднує однорідні члени речення й частини складного речення, вказуючи на різні смислові зв'язки між ними.

Спонукальне речення – речення, що виражає волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо.

Сурядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Текст (лат. *textum* – зв'язок, поєднання, тканина) – об'єднаний за змістом і граматично мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність.

Узагальнювальне слово – слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення однорідних членів і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узгодження – спосіб підрядного зв'язку, за якого форми залежного компонента зумовлюються граматичними формами головного слова.

Фонетика (грец. *phonetikos* – звуковий) – розділ мовознавства, у якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються в мовному потоці.

Фразеологія (грец. *phrasis* – вираз, зворот і *logos* – учення) – розділ мовознавства, у якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів.

Частка – службова незмінна частина мови, яка вносить у речення додаткові смислові відмінки та служить засобом для побудови деяких граматичних форм слів.

Числівник – повнозначна частина мови, слова якої називають число, кількість предметів або їх порядок при лічбі і відповідають на питання *скільки? котрий?*

Навчально-методичне видання

УКРАЇНСЬКА МОВА

Навчально-методичний посібник

Авторський колектив:

- К.Ф. Шульжук** („Лексикологія. Фразеологія”, „Синтаксис і пунктуація”),
О.О. Кузьмич („Вступ”, „Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія”),
Т.М. Шкарбан („Морфологія. Орфографія”),
Н.В. Шульжук („Будова слова. Словотвір”, „Морфологія. Орфографія”)

Комп'ютерна верстка – *Кравчук В.Ю.*

Підписано до друку 19.03.2008 р. Замовлення №159/2.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 17,9.
Гарнітура Time New Roman. Наклад 300 прим.

Віддруковано засобами різнографічного друку

ПП Самборський І.О.
33028, м. Рівне, вул. Толстого, 3

У посібнику розглянуто питання, передбачені програмою з української мови для студентів базової вищої освіти та програмою для вступників до ВНЗ України. Системно проаналізовано питання фонетики, орфоєпії, графіки та орфографії, будови слова і словотвору, морфології, синтаксису і пунктуації.

Уміщено вправи, які сприяють осмисленню програмового матеріалу, короткий термінологічний словник. Подано схеми мовного розбору.

Для студентів бакалаврів, вступників до вищих навчальних закладів.

Ш 95 **Українська мова:** Навчально-методичний посібник / Авт. К.Ф.Шульжук, О.О.Кузьмич, Т.М.Шкарбан, Н.В.Шульжук. – Рівне: РДГУ, 2008. – 307 с.

ББК 81.411.1-923
УДК 811.161.2(075.8)